

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КІТ ТАРАС БОРИСОВИЧ

УДК 347.9:[341.231.14:341.645](477)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

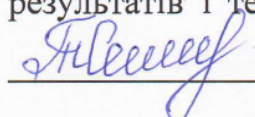
**ВИКОРИСТАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ
ЛЮДИНИ ПРИ ПРИЙНЯТТІ РІШЕНЬ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ
НАЦІОНАЛЬНИМИ СУДАМИ УКРАЇНИ**

Спеціальність 081 Право

Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

 Т. Б. Кіт

Науковий керівник: Лукасевич-Крутник Ірина Степанівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного університету.

Тернопіль -2026

АНОТАЦІЯ

Кіт Т. Б. Використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами України.
– *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Західноукраїнський національний університет, Міністерство освіти і науки України, Тернопіль, 2026.

Дисертація присвячена дослідженню використання практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами України. В роботі зосереджено увагу на з'ясуванні правової природи практики ЄСПЛ, визначенні її місця в системі джерел права України, аналізі особливостей її використання національними судами при захисті цивільних, сімейних, житлових та трудових прав, а також на виробленні науково обґрунтованих підходів до забезпечення ефективного використання стандартів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у цивільних справах (далі – Конвенція).

У першому розділі «Теоретико-правові засади використання практики Європейського суду з прав людини у цивільних справах національними судами» досліджено поняття, правову природу та нормативно-правові основи використання практики ЄСПЛ національними судами у цивільних справах. Досліджено доктринальні підходи до розуміння поняття «практика ЄСПЛ» та запропоновано розуміти її як особливий вид судової практики, що є результатом юрисдикційної діяльності ЄСПЛ щодо захисту прав, гарантованих Конвенцією, якій притаманні правозастосовна, правоінтерпретаційна та контрольна-наглядова компоненти, а також властивість джерела права. Виокремлено основні ознаки практики ЄСПЛ. Аргументовано думку про те, що правову природу практики ЄСПЛ варто розуміти як особливий вид судової практики, якій властива трьохкомпонентна структура, що включає правозастосовну, правоінтерпретаційну та контрольна-наглядову компоненти.

Проаналізовано норми чинного законодавства та виокремлено п'ять рівнів правового регулювання використання практики ЄСПЛ у національному судочинстві, а саме: конституційний, рівень міжнародно-правових зобов'язань, спеціальний, галузевий та юрисдикційний. Запропоновано зміни до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

У другому розділі «Використання практики Європейського суду з прав людини в окремих цивільних справах національними судами» досліджено використання практики ЄСПЛ у справах, що виникають із цивільних, сімейних, житлових та трудових відносин. При дослідженні використання практики ЄСПЛ у справах, що виникають із цивільних відносин, зосереджено увагу на аналізі рішень, які стосуються захисту майнових та особистих немайнових прав. Встановлено, що у практиці ЄСПЛ поняття «майно» має автономний характер і є ширшим, ніж у цивільному законодавстві України. Досліджено та виокремлено майнові інтереси, які не підпадають під захист ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції. Аргументовано, що договірні зобов'язання, які формують легітимні майнові інтереси та очікування сторін, підпадають під захист Конвенції. Досліджено зміни до Цивільного кодексу України в межах триваючої рекодифікації, де поняття «майно» узгоджується з практикою ЄСПЛ. Досліджено стандарти та критерії захисту особистих немайнових прав у практиці ЄСПЛ та у практиці національних судів.

Досліджено практику ЄСПЛ та національних судів у справах, які стосуються захисту сімейних прав. Досліджено підхід до застосування практики ЄСПЛ у сімейних справах, відповідно до якого національні суди мають виходити з пріоритету індивідуальної оцінки «найкращих інтересів дитини». Наголошено, що судовий розгляд має бути ретельним, оперативним і неупередженим, оскільки бездіяльність або затягування провадження може саме по собі становити втручання у сімейне життя. Узагальнено підхід ЄСПЛ до забезпечення права на спілкування з дитиною як складової права на повагу до сімейного життя за ст. 8 Конвенції. Встановлено, що батьки позашлюбних дітей користуються рівними правами на контакт з дитиною.

З'ясовано, що право на повагу до сімейного життя у розумінні ст. 8 Конвенції може охоплювати відносини між бабусями, дідусями та онуками за наявності тісних і сталих особистих зв'язків. Обґрунтовано, що обмеження або заборона контактів з боку батьків не можуть автоматично мати пріоритет над інтересами дитини. «Найкращі інтереси дитини» визначено ключовим критерієм для оцінки законності обмежень, що зумовило пропозицію щодо вдосконалення ч. 2 ст. 257 Сімейного кодексу України з метою забезпечення пріоритету прав та інтересів дитини над інтересами дорослих.

Досліджено практику ЄСПЛ у справах, що виникають із житлових відносин. Узагальнено підхід ЄСПЛ до захисту житлових прав у контексті ст. 8 Конвенції, відповідно до якого поняття «житло» має автономний характер і охоплює будь-яке приміщення, з яким особа має сталий, реальний та емоційний зв'язок, незалежно від наявності формального правового титулу. Доведено, що втручання держави у право на житло, зокрема у формі виселення, допускається лише за умови його законності, наявності легітимної мети та дотримання принципу пропорційності. Констатовано, що чинне національне законодавство не містить системного обов'язку такої оцінки, що створює ризик формально законного, але непропорційного втручання, несумісного з практикою ЄСПЛ, у зв'язку з чим обґрунтовано необхідність нормативного закріплення принципів пропорційності та соціальної справедливості.

Систематизовано підходи ЄСПЛ до захисту трудових прав у контексті застосування статей 4, 8, 10, 11 та 14 Конвенції. Встановлено, що втручання у приватне та професійне життя працівника, зокрема звільнення, відсторонення або моніторинг комунікацій, підпадає під захист ст. 8 Конвенції. Підкреслено, що свобода вираження поглядів працівника вимагає оцінки суспільного інтересу, добросовісності і мотивів, пропорційності заходів та наявності альтернативних внутрішніх механізмів вирішення конфліктів. Досліджено особливості застосування ст. 4 Конвенції, яка охоплює заборону рабства, підневільного стану та примусової праці. Вказано, що особливого значення дана стаття набуває в умовах війни та окупації.

У третьому розділі «Розвиток національного законодавства України у відповідності до стандартів Європейського суду з прав людини» досліджено відповідність та коректність використанні практики ЄСПЛ та її вплив на гармонізацію матеріального та процесуального цивільного законодавства України з європейськими стандартами. Проведено аналіз змісту права на справедливий суд та виокремлено організаційні та процесуальні елементи. Досліджено проблеми використання практики ЄСПЛ національними судами. Виокремлено критерії використання практики ЄСПЛ. Вказано, що посилення не є необхідним, якщо спір урегульовано національним законом достатньо чітко і цей закон узгоджується з положеннями Конвенції.

Обґрунтовано, що імплементація європейських стандартів у національне правове поле проявляється на рівні нормотворчості, правозастосування та правотлумачення. Констатовано, що практика ЄСПЛ стала рушієм для змін як у цивільному, так і у цивільному процесуальному праві, окреслюючи нові стандарти розуміння, забезпечення та захисту прав людини. Проаналізовано окремі норми Цивільного кодексу України та Цивільного процесуального кодексу України, а також основні напрямки їх оновлення.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція), практика ЄСПЛ, судова практика, рішення, цивільні справи, національні суди, судочинство, захист прав людини, цивільні відносини, сімейні відносини, житлові відносини, трудові відносини, вплив практики ЄСПЛ, гармонізація, європейські стандарти.

SUMMARY

Kit T. B. Use of the Practice of the European Court of Human Rights in Decision-Making in Civil Cases by National Courts of Ukraine. – *Qualification research paper (manuscript).*

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 «Law».
- West Ukrainian National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Ternopil, 2026.

The dissertation is devoted to the study of the use of the practice of the European Court of Human Rights in the adoption of decisions in civil cases by national courts of Ukraine. The work focuses on clarifying the legal nature of the ECtHR's practice, determining its place within the system of sources of Ukrainian law, analyzing the features of its application by national courts in the protection of civil, family, housing and labor rights, as well as developing scientifically grounded approaches to ensuring the effective application of Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms standards in civil cases.

The first chapter «Theoretical and Legal Foundations for the Use of the Practice of the European Court of Human Rights in Civil Cases by National Courts» examines the concept, legal nature and legal basis for the use of ECtHR practice by national courts in civil cases. Doctrinal approaches to understanding the concept of «ECtHR practice» were analyzed and it is proposed to understand it as a special type of judicial practice resulting from the jurisdictional activity of the European Court of Human Rights concerning the protection of rights guaranteed by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, characterized by law-enforcement, law-interpretation and supervisory components, as well as the attribute of a source of law. The main features of ECtHR practice were identified. It is argued that the legal nature of ECtHR practice should be understood as a special type of judicial practice with a three-component structure, including law-enforcement, law-interpretation and supervisory components.

The norms of current legislation were analyzed and five levels of legal regulation for the use of ECtHR practice in national judiciary were identified: constitutional, international law obligations, special, sectoral and jurisdictional levels. Amendments to the Law of Ukraine «On the Execution of Decisions and the Application of the Practice of the European Court of Human Rights» were proposed.

The second chapter «The Use of the Practice of the European Court of Human Rights in Specific Civil Cases by National Courts» examines the application of ECtHR practice in disputes arising from civil, family, housing and labor relations. In studying the use of ECtHR practice in cases arising from civil relations, the focus was on analyzing decisions concerning the protection of property and personal non-property

rights. It was established that in ECtHR practice, the concept of «property» has an autonomous character and is broader than in Ukrainian civil legislation. Property interests that are not protected under Article 1 of the First Protocol to the Convention were identified and analyzed. It is argued that contractual obligations forming legitimate property interests and the parties' expectations fall under the protection of the Convention. Changes to the Civil Code of Ukraine within the framework of ongoing recodification, aligning the concept of «property» with ECtHR practice, were also examined. Standards and criteria for the protection of personal non-property rights in the practice of the ECtHR and in the practice of national courts were analyzed.

The practice of the ECtHR and national courts in cases concerning the protection of family rights was examined. The approach to applying ECtHR practice in family disputes was analyzed, according to which national courts must prioritize an individual assessment of the «best interests of the child». It was emphasized that judicial proceedings should be thorough, prompt and impartial, as inaction or undue delay may itself constitute interference in family life. The ECtHR's approach to ensuring the right to maintain contact with a child as part of the right to respect for family life under Article 8 of the Convention was summarized. It was established that parents of children born out of wedlock enjoy equal rights to contact with their child.

It was established that the right to respect for family life, within the meaning of Article 8 of the Convention, may include relationships between grandparents and grandchildren if there are close and stable personal ties. It is argued that restrictions or prohibitions on contact imposed by parents cannot automatically take precedence over the interests of the child. The «best interests of the child» have been identified as the key criterion for assessing the legality of such restrictions, which led to a proposal to amend Part 2 of Article 257 of the Family Code of Ukraine to ensure the priority of the rights and interests of the child over the interests of adults.

The practice of the ECtHR in cases arising from housing-related legal relations was examined. The ECtHR's approach to the protection of housing rights in the context of Article 8 of the Convention was summarized, according to which the concept of «home» has an autonomous character and includes any premises with which a person has a stable, actual and emotional connection, regardless of the existence of a formal

legal title. It was demonstrated that state interference with the right to housing, in particular in the form of eviction, is permissible only if it is lawful, pursues a legitimate aim and complies with the principle of proportionality. It was noted that current national legislation does not contain a systematic obligation for such an assessment, which creates a risk of formally lawful but disproportionate interference incompatible with ECtHR practice, thereby justifying the need for the normative enshrinement of the principles of proportionality and social justice.

Approaches of the ECtHR to the protection of labor rights in the context of Articles 4, 8, 10, 11 and 14 of the Convention were systematized. It was established that interference with the private and professional life of an employee, including dismissal, suspension or monitoring of communications, falls under the protection of Article 8 of the Convention. It was emphasized that an employee's freedom of expression requires an assessment of the public interest, the good faith and motives of the employee, the proportionality of measures and the availability of alternative internal mechanisms for resolving conflicts. The specifics of applying Article 4 of the Convention, which covers the prohibition of slavery, servitude and forced labor, were analyzed. It was noted that this article acquires particular significance in conditions of war and occupation.

The third chapter «Development of National Legislation of Ukraine in Accordance with the Standards of the European Court of Human Rights» examines the compliance and proper application of ECtHR practice and its impact on harmonizing Ukrainian substantive and procedural civil law with European standards. An analysis of the content of the right to a fair trial was conducted and its organizational and procedural elements were identified. Problems related to the use of ECtHR practice by national courts were investigated. Criteria for the application of ECtHR practice were outlined, noting that references to ECtHR decisions are not necessary if the dispute is sufficiently regulated by national law and such law is consistent with the provisions of the Convention.

It is substantiated that the implementation of European standards into the national legal framework manifests at the levels of lawmaking, law enforcement and legal interpretation. It was noted that ECtHR practice has become a driving force for

changes in both civil and civil procedural law, outlining new standards for understanding, ensuring and protecting human rights. Specific provisions of the Civil Code of Ukraine and the Civil Procedure Code of Ukraine, as well as the main directions of their modernization, were analyzed.

Keywords: European Court of Human Rights (ECtHR), Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (the Convention), ECtHR practice, judicial practice, judgments, civil cases, national courts, judiciary, protection of human rights, civil relations, family relations, housing relations, labor relations, impact of ECtHR practice, harmonization, European standards.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дослідження:

1. Кіт Т. Б. Застосування принципу верховенства права у практиці ЄСПЛ та Цивільному процесуальному кодексі України. Актуальні проблеми правознавства. 2024. Випуск 1 (37). С. 269-276.

2. Лукасевич-Крутник І. С., Кіт Т. Європейські стандарти захисту зобов'язальних прав у практиці ЄСПЛ. Актуальні проблеми правознавства. 2025. Випуск 2 (42). С. 186-193.

3. Кіт Т. Правова природа практики ЄСПЛ. Актуальні проблеми правознавства. 2025. Випуск 3 (43). С. 21-27.

4. Кіт Т. Б. Захист ділової репутації фізичних осіб у практиці ЄСПЛ. Наукові записки. Серія: Право. 2025. Випуск 19. С. 264-269.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Кіт Т. Б. Використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами України. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, ЗУНУ, 28 квітня 2023 року). м. Тернопіль, 2023. С. 74-77.

6. Кіт Т. Б. Проблеми захисту права власності в умовах збройних конфліктів у практиці ЄСПЛ. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, ЗУНУ, 19-20 квітня 2024 р.). м. Тернопіль, 2024. С. 283-286.

7. Кіт Т. Б. Проблеми імплементації практики ЄСПЛ у національне судочинство. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, ЗУНУ, 3-4 квітня 2025 року). м. Тернопіль, 2025. С. 30-32.

8. Кіт Т. Вплив практики Європейського суду з прав людини на розвиток цивільного права України. Права людини в період збройних конфліктів: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 31 жовтня 2025 р.). м. Одеса, 2025. С. 161-164.

ЗМІСТ

ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНИМИ СУДАМИ	22
1.1. Поняття та правова природа практики Європейського суду з прав людини	22
1.2. Правові основи використання практики Європейського суду з прав людини у цивільному судочинстві України.....	42
Висновки до Розділу 1.....	57
РОЗДІЛ 2. ВИКОРИСТАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В ОКРЕМИХ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНИМИ СУДАМИ	61
2.1. Використання практики Європейського суду з прав людини у справах, що виникають із цивільних відносин.....	61
2.2. Використання практики Європейського суду з прав людини у справах, що виникають із сімейних відносин.....	81
2.3. Використання практики Європейського суду з прав людини у справах, що виникають із житлових відносин.....	98
2.4. Використання практики Європейського суду з прав людини у справах, що виникають із трудових відносин.....	117
Висновки до Розділу 2.....	143
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У ВІДПОВІДНОСТІ ДО СТАНДАРТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ	156
3.1. Відповідність та коректність використання практики Європейського суду з прав людини у цивільному судочинстві.....	156
3.2. Вплив практики Європейського суду з прав людини на гармонізацію матеріального та процесуального цивільного законодавства України з європейськими стандартами	172
Висновки до Розділу 3.....	184
ВИСНОВКИ	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	201
ДОДАТКИ	242

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Зміни, які відбуваються у правовій системі України в умовах європейської інтеграції, спрямовані на утвердження принципу верховенства права та забезпечення ефективного захисту прав і свобод людини. Беззаперечно, без врахування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), а також практики Європейського суду з прав людини (далі – практика ЄСПЛ, Суд) ефективний захист таких прав буде неможливим, оскільки саме положення Конвенції та практика ЄСПЛ визначають зміст і стандарти реалізації прав людини, слугують орієнтиром для національних судів при тлумаченні та застосуванні норм матеріального і процесуального права, а також забезпечують узгодженість національної правозастосовної практики з європейськими стандартами. Підсилює дану наукову позицію і той факт, що в умовах війни значно зростає ризик порушення цивільних, сімейних, житлових, трудових та інших прав людини, що зумовлює необхідність глибокого наукового осмислення механізмів їх захисту, удосконалення національного законодавства та практики його застосування з урахуванням положень Конвенції і практики ЄСПЛ, а також вироблення ефективних правових інструментів їх відновлення.

З огляду на те, що цивільні справи становлять найбільш чисельну категорію судових спорів, у межах яких безпосередньо захищаються цивільні, сімейні, житлові, трудові та інші права, саме у цих відносинах найчастіше виникає потреба у використанні національними судами стандартів Конвенції та практики ЄСПЛ. Водночас на практиці спостерігаються проблеми неоднакового, фрагментарного або формального використання рішень ЄСПЛ національними судами, що негативно впливає на якість судових рішень. З огляду на це всебічний аналіз використання практики ЄСПЛ у спорах, що виникають із цивільних, сімейних, житлових та трудових відносин, дає змогу виявити типові порушення конвенційних стандартів, оцінити ефективність судового захисту прав осіб у відповідних сферах та визначити напрями вдосконалення національного законодавства та судової практики.

Поміж тим, практика ЄСПЛ перетворила Конвенцію на один із найефективніших та найвпливовіших інструментів міжнародно-правового захисту прав людини, який має системний вплив на національні правопорядки. На сьогодні практика ЄСПЛ відіграє ключову роль у гармонізації матеріального і процесуального цивільного законодавства з європейськими стандартами, слугуючи джерелом правових позицій, що сприяють усуненню прогалин і колізій у національному праві. Водночас практика ЄСПЛ впливає на реформування цивільного та цивільного процесуального права, тому її дослідження виглядає особливо своєчасним та актуальним, а також має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки відповідає сучасним потребам розвитку правової системи України.

Ще одним важливим аспектом, що засвідчує науково-практичну цінність даного дослідження, є недостатня теоретико-правова розробленість питань щодо використання практики ЄСПЛ національними судами у цивільних справах у сучасній науці цивільного права та процесу. Тому для всебічного дослідження використання практики ЄСПЛ при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами було опрацьовано наукові праці українських та зарубіжних дослідників, таких як: О. А. Беяневич, Н. Є. Блажівська, М. В. Буроменський, О. В. Буткевич, О. О. Гаврилук, О. Б. Ганьба, М. М. Гнатковський, С. П. Головатий, П. Д. Гуйван, Р. О. Дегтяр, А. С. Довгерт, Т. О. Єсик, В. А. Завгородній, С. С. Зміївська, І. Г. Каланча, В. В. Комаров, В. П. Кононенко, О. В. Константиї, У. З. Коруц, О. О. Кочура, С. А. Красько, І. Ю. Кретьова, І. С. Лукасевич-Крутник, Ю. І. Матат, Ю. В. Носенко, Н. М. Петечел, Т. О. Печена, А. І. Піддубна, О. В. Пчеліна, А. О. Рибалкін, О. Я. Рогач, О. С. Розумовський, О. В. Сердюк, Т. А. Стоянова, С. Р. Сулейманов, В. І. Труба, Т. І. Фулей, Д. В. Цвіцінський, С. Б. Цебенко, І. І. Циганчук, Т. А. Цувіна, Н. В. Шишка, А. А. Янчук, F. G. Jacobs, R. C. White, A. Stone Sweet, H. Keller, L. Wildhaber, D. Harris та ін.

Більшість проаналізованих наукових праць присвячені загальним питанням практики ЄСПЛ та її використанню у цивільних справах. Такий стан наукових досліджень зумовлює необхідність всебічного наукового осмислення

доктринальних підходів, які б створили теоретичне підґрунтя для вдосконалення національного судочинства та його правового регулювання. Виникає потреба у формуванні такої моделі правового регулювання, яка забезпечила б ефективне використання практики ЄСПЛ у цивільних справах національними судами, усунула б існуючі теоретичні та практичні прогалини, сприяла гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, а також слугувала б надійною основою для прийняття обґрунтованих судових рішень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до тем науково-дослідної роботи кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного університету: «Гармонізація цивільного законодавства України з правом Європейського Союзу» (державний реєстраційний номер – 0118U003550), «Оновлення приватного права України в умовах євроінтеграційних процесів» (державний реєстраційний номер – 0122U201568).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є всебічний аналіз використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами України, а також формування нових теоретичних положень, висновків та пропозицій, спрямованих на розвиток доктрини права та удосконалення чинного законодавства України з урахуванням практики ЄСПЛ.

Зважаючи на мету дослідження, виникла потреба у постановці та вирішенні таких *завдань*:

- визначити поняття та правову природу практики Європейського суду з прав людини;
- проаналізувати правові основи використання практики Європейського суду з прав людини у цивільному судочинстві України;
- дослідити використання практики Європейського суду з прав людини у справах, що виникають із цивільних відносин;
- дослідити використання практики Європейського суду з прав людини у справах, що виникають із сімейних відносин;

- дослідити використання практики Європейського суду з прав людини у справах, що виникають із житлових відносин;
- дослідити використання практики Європейського суду з прав людини у справах, що виникають із трудових відносин;
- охарактеризувати відповідність та коректність використання практики Європейського суду з прав людини у цивільному судочинстві;
- з'ясувати вплив практики Європейського суду з прав людини на гармонізацію матеріального та процесуального цивільного законодавства України з європейськими стандартами.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають внаслідок використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами.

Предметом дослідження є законодавче регулювання використання практики Європейського суду з прав людини, наукові публікації в даній сфері дослідження, матеріали судової практики та практика Європейського суду з прав людини.

Методи дослідження зумовлені поставленою метою, колом дослідницьких завдань, а також специфікою аналізованих правовідносин. Використання як загальнонаукових, так і спеціально-юридичних методів дозволило здійснити ґрунтовне та системне дослідження використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами України.

Діалектичний метод використано для з'ясування поняття та правової природи практики ЄСПЛ, а також для аналізу взаємозв'язку між міжнародними стандартами захисту прав людини і національним цивільним судочинством (підрозділи 1.1, 1.2). Формально-логічний метод дав змогу проаналізувати зміст нормативно-правових положень, що регламентують використання практики ЄСПЛ у цивільному судочинстві України, та виявити логічні зв'язки між ними (підрозділ 1.2). Логіко-семантичний метод сприяв уточненню понятійно-категоріального апарату дослідження, зокрема таких категорій, як «практика ЄСПЛ», «судова практика» у контексті цивільного судочинства (підрозділ 1.1).

Системно-структурний аналіз використано для визначення місця та ролі практики ЄСПЛ у системі джерел цивільного процесуального права України, а також для встановлення її взаємозв'язку з нормами матеріального і процесуального цивільного законодавства (підрозділи 1.2, 3.1). Структурно-функціональний метод застосовано з метою характеристики особливостей використання національними судами практики ЄСПЛ у цивільному судочинстві при розгляді цивільних справ (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4). Метод аналізу використано для дослідження рішень національних судів у цивільних справах, в яких застосовувалася практика ЄСПЛ, зокрема у справах, що виникають із цивільних, сімейних, житлових та трудових відносин (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4). Порівняльно-правовий метод дав змогу зіставити підходи ЄСПЛ та національних судів до тлумачення й застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у цивільному судочинстві (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1). Історико-правовий метод застосовано для дослідження змін цивільного матеріального та процесуального законодавства під впливом практики ЄСПЛ, а також еволюції підходів до її використання національними судами у цивільних справах (підрозділи 1.1, 3.1, 3.2). Прогностичний метод використано для визначення напрямів подальшого розвитку національного цивільного законодавства України з урахуванням стандартів ЄСПЛ, а також для формулювання пропозицій щодо вдосконалення практики його використання судами (підрозділ 3.2). На всіх етапах дослідження використовувався комплекс загальнонаукових прийомів, зокрема аналіз, синтез, порівняння, абстрагування та конкретизація, індукція та дедукція, що забезпечило системність, логічну послідовність і обґрунтованість наукових висновків.

Нормативну базу дисертаційної роботи складають такі законодавчі акти, як Конституція України, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, міжнародні договори України, Цивільний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», інші нормативно-правові акти України.

Емпірична база дисертації сформована на основі практики Європейського суду з прав людини, судових рішень національних судів, аналізі правової публіцистики, аналітичних та довідкових видань тощо.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним із перших всебічних досліджень використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами в доктрині приватного права України. Отримані в результаті дослідження висновки дозволили визначити положення, що характеризують наукову новизну роботи, зокрема:

вперше:

– обґрунтовано, що за своєю природою практика Європейського суду з прав людини є особливим видом судової практики, якій притаманна трьохкомпонентна структура, що включає правозастосовну, правоінтерпретаційну та контрольню-наглядову компоненти;

– запропоновано поняття практики Європейського суду з прав людини як особливого виду судової практики, що є результатом юрисдикційної діяльності Європейського суду з прав людини щодо захисту прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, якій притаманні правозастосовна, правоінтерпретаційна та контрольню-наглядова компоненти, а також властивість джерела права;

– виокремлено п'ять рівнів правового регулювання використання практики Європейського суду з прав людини у національному судочинстві, а саме: конституційний, рівень міжнародно-правових зобов'язань, спеціальний, галузевий та юрисдикційний;

– аргументовано необхідність правильного формулювання у чинному законодавстві змісту обов'язку національних судів використовувати практику Європейського суду з прав людини, у тому числі й рішення щодо інших держав-учасниць Конвенції, та запропоновано доповнити ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» нормою такого змісту: «2. Рішення ЄСПЛ щодо інших держав-членів Конвенції

впливають на тлумачення національних положень матеріального та процесуального права»;

– обґрунтовано необхідність доповнити та викласти у новій редакції ч. 2 ст. 257 Сімейного кодексу України: «Батьки чи інші особи, з якими проживає дитина, не мають права перешкоджати у здійсненні бабою, дідом, прабабою, прадідом своїх прав щодо виховання внуків, правнуків, за винятком випадків, коли здійснення цих прав очевидно суперечить найкращим інтересам дитини»;

удосконалено:

– підхід щодо розуміння практики Європейського суду з прав людини як джерела права, яка завдяки нормативному закріпленню правила про її використання національними судами набуває властивостей ефективного правового регулятора, забезпечує належний захист прав і свобод людини та сприяє узгодженню української правозастосовної практики з європейськими стандартами;

– підхід щодо ознак практики Європейського суду з прав людини, серед яких виокремлено такі ознаки як: є результатом юрисдикційної діяльності Суду з розгляду справ, які стосуються захисту прав, захищених Конвенцією; є сукупністю рішень Суду та Європейської комісії з прав людини; тлумачить норми Конвенції, створюючи стандарти лише в рамках інтерпретації міжнародного договору, не створюючи загальні норми права; прецедентний характер рішень Суду передбачає дотримання єдиного підходу тлумачення норм Конвенції задля збереження єдності судової практики; має властивість офіційного джерела права, закріпленого на рівні національного законодавства; використовується виключно в межах Конвенції та її Протоколів; має обов'язкову силу для держави-сторони справи; впливає на тлумачення положень національного законодавства держав-членів;

– підхід до оцінки пропорційності втручання у право на житло, що передбачає врахування під час виселення принципу пропорційності та соціальної справедливості, зокрема врахування тривалості проживання, особистих і сімейних обставин, соціально-економічного стану мешканців, наслідків виселення та реальної суспільної потреби у звільненні приміщення;

– пропозицію щодо внесення змін до ч. 6 ст. 300 Цивільного процесуального кодексу України та запропоновано викласти її у наступній редакції: «6. Строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною визначається судом з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи, але не може перевищувати двох років»;

набули подальшого розвитку:

– позиція щодо заперечення прецедентності практики Європейського суду з прав людини, згідно з якою її рішення не є прецедентами у класичному розумінні, а формують стандарти застосування та тлумачення Конвенції, що повинні враховуватися національними судами задля забезпечення єдності судової практики та узгодження її з європейськими стандартами;

– позиція, згідно з якою договірні зобов'язання, що формують легітимні майнові інтереси та очікування сторін, підлягають захисту за Конвенцією, оскільки права, які мають економічну цінність, є чинними та реалізованими, охоплюються поняттям «майно» відповідно до концепції легітимного очікування, сформованої у практиці Європейського суду з прав людини;

– розуміння змісту права на справедливий суд, передбаченого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод через виокремлення у його змісті організаційних та процесуальних елементів;

– позиція щодо обґрунтованого використання національними судами практики Європейського суду з прав людини, відповідно до якої посилання на рішення Європейського суду з прав людини не є необхідним у разі, якщо спірні відносини урегульовано національним законом достатньо чітко і такі норми узгоджуються із положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що викладені у роботі теоретичні положення, висновки, пропозиції та рекомендації можуть бути використані у:

– *науково-дослідній роботі* як основа для подальшого дослідження правового регулювання використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами;

– *практичній діяльності* суддів, адвокатів, органів державної влади та місцевого самоврядування, інших суб'єктів правозастосування;

– *навчальному процесі* при проведенні занять із навчальних предметів «Цивільний процес», «Практика Європейського суду з прав людини», «Цивільне право», «Сімейне право», «Трудове право» тощо.

Положення дисертаційної роботи використовуються при викладанні цивілістичних дисциплін в освітньому процесі Західноукраїнського національного університету (акт впровадження від 20 травня 2026 р. № 126-29/1249) та у правозастосовній практиці Франківського районного суду м. Львова (акт впровадження від 19 травня 2026 р).

Особистий внесок здобувача. Дисертація відображає результати самостійної наукової діяльності автора та містить теоретичні висновки, пропозиції і рекомендації, сформульовані на основі всебічного аналізу наукових праць і нормативно-правових актів щодо використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами. Викладені положення демонструють авторський підхід до розв'язання виявлених проблем і спрямовані на вдосконалення правового регулювання та підвищення ефективності застосування практики Європейського суду з прав людини у національному цивільному судочинстві. Із наукової праці, опублікованої у співавторстві, у дисертації використано виключно ті положення, що є результатом самостійного наукового доробку здобувача.

Апробація результатів дослідження. Результати проведеного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного університету, а також на науково-практичних конференціях, семінарах і круглих столах, де вони отримали позитивну оцінку.

Основні результати дисертації були представлені в доповідях на науково-практичних конференціях, зокрема: VII Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 28 квітня 2023 р.), VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в умовах реформування правової

системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 19-20 квітня 2024 р.), IX Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 3-4 квітня 2025 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Права людини в період збройних конфліктів» (м. Одеса, 31 жовтня 2025 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлено у 8 публікаціях: 4 статтях, опублікованих у фахових виданнях, 4 – у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається з анотації, змісту, вступу, трьох розділів, які об'єднують вісім підрозділів, висновків до кожного розділу, висновків до дисертації, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг рукопису дисертації становить 246 сторінок, із яких основний текст 189 сторінок, список використаних джерел із 315 найменувань на 41 сторінці.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНИМИ СУДАМИ

1.1. Поняття та правова природа практики Європейського суду з прав людини

Практика ЄСПЛ має системоутворююче значення для справедливого судочинства, оскільки визначає не лише формальні параметри дотримання процесуальних прав, але і їхній змістовний та ціннісний вимір. Більше того, на сьогодні саме практика ЄСПЛ є одним із ключових інструментів формування європейських стандартів правосуддя, що забезпечує єдине розуміння та застосування положень Конвенції.

Для України, яка з 1997 року є учасницею Конвенції, застосування практики ЄСПЛ має фундаментальне значення як у сфері правотворчості, так і у площині правозастосування. Це пояснюється тим, що відповідно до ст. 9 Конституції України міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства [1], а згідно зі статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «суди застосовують при розгляді справ практику ЄСПЛ як джерело права» [2]. Національні суди повинні не лише формально посилатися на практику ЄСПЛ, але й здійснювати тлумачення національного права крізь призму стандартів, закріплених у рішеннях ЄСПЛ [3].

В українській доктрині прийнято вважати, що вплив практики ЄСПЛ на цивільне право та судочинство має багатовимірний характер, оскільки вона не тільки сприяє гармонізації національних матеріальних та процесуальних норм із європейськими стандартами, але й забезпечує реальне наповнення принципу верховенства права змістом у національній правовій системі, створюючи додаткові гарантії захисту прав особи в умовах воєнного стану та суспільних трансформацій [4, с. 223; 5, с. 97; 6, с. 169.]. Застосування практики ЄСПЛ у

цивільних справах також стимулює розвиток вітчизняної доктрини прав людини, зокрема в питаннях захисту майнових прав (ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції), доступу до правосуддя, балансу між приватними та публічними інтересами тощо. У цьому сенсі, практика ЄСПЛ виступає не лише орієнтиром для національних судів, але й своєрідним «мостом» між українською та європейською правовою традицією.

Особливої актуальності імплементація стандартів ЄСПЛ набуває у цивільному судочинстві, яке безпосередньо пов'язане із реалізацією права на справедливий судовий розгляд, гарантованого ст. 6 Конвенції [7]. Крім того, ЄСПЛ у своїх рішеннях також неодноразово наголошував, що право на справедливий судовий розгляд є «наріжним каменем» верховенства права («Kudla v. Poland») [8]. Тому, практика ЄСПЛ виступає не тільки орієнтиром для тлумачення права на справедливий суд, але й «фундаментом для розкриття змісту принципу верховенства права, забезпечуючи його комплексний розвиток у національній правовій системі та сприяючи вдосконаленню кожного з його елементів у їх взаємозв'язку» [9, с. 334-335].

Однак, незважаючи на очевидну цінність практики ЄСПЛ у національному праві, питання визначення поняття та правової природи практики ЄСПЛ є одними із найскладніших та найсуперечливіших у сучасній правовій доктрині. Оскільки саме практика ЄСПЛ формує стандарти застосування положень Конвенції, її значення виходить далеко за межі суто судових рішень, адже вона безпосередньо впливає на розвиток національних правових систем та формування праворозуміння в європейському правовому просторі загалом. В українській науковій літературі практика ЄСПЛ часто розглядається або як динамічне джерело права, яке «визначає конкретний зміст абстрактних норм Конвенції» [10, с. 152], або як сукупність рішень Суду, в яких сформульовано тлумачення положень Конвенції та протоколів до неї [11, с. 17].

Водночас, у чинному законодавстві «під рішеннями, які складають судову практику ЄСПЛ, розуміють: а) остаточні рішення ЄСПЛ у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції; б) остаточне рішення ЄСПЛ щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення ЄСПЛ щодо

дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення ЄСПЛ про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України» [2]. Тобто, законодавець, закріплюючи у національній правовій системі обов'язковість виконання рішень ЄСПЛ, мав на увазі передусім ті категорії рішень, які безпосередньо стосуються України як держави-відповідача у конкретних справах. Вони мають прямий вплив на внутрішній правопорядок, оскільки не лише фіксують факт порушення міжнародних зобов'язань, але й покладають на державу конкретні обов'язки – як індивідуальні (компенсація шкоди), так і загальні (зміна законодавства чи практики застосування права). Отож, чинне законодавство виокремлює коло рішень ЄСПЛ, обов'язкових до виконання в Україні, формально обмежуючи їх тими справами, у яких держава безпосередньо брала участь як відповідач. У той же час, розуміння практики ЄСПЛ у ст.1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» не дає чіткого розуміння, чи практика Суду це усі рішення ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини безвідносно до країни, що є стороною у справі, чи стосується тільки тих справ, стороною яких є Україна.

Тим не менше, дослідження поняття практики ЄСПЛ перебуває у тісному взаємозв'язку із дослідженням її правової природи. Більше того, формування цілісного наукового розуміння поняття «практика ЄСПЛ» неможливе без глибокого аналізу її правової природи, оскільки лише усвідомлення юридичної сили та механізмів впливу рішень ЄСПЛ на правові системи держав-учасниць Конвенції, можна коректно оцінити її роль у національному праві. Відтак дослідження поняття практики ЄСПЛ має поєднувати теоретичний аналіз її особливостей та правової природи.

Доктринальні підходи до поняття та правової природи практики ЄСПЛ є достатньо розмитими, оскільки науковці нерідко оцінюють практику ЄСПЛ одночасно як з позиції нормативного підходу (де практика ЄСПЛ має нормативний характер та є джерелом права), так і вказують на її інтерпретаційну природу. Водночас у літературі зустрічаються праці, де практику ЄСПЛ розглядають як вид судового прецеденту або ж з позиції функціонального підходу, де вона виконує роль орієнтира та гаранта європейських стандартів.

Найпоширенішим є визначення поняття «практики ЄСПЛ» через розуміння її як джерела права, що є очевидним в силу нормативної фіксації такої її властивості. Згідно із цим підходом практику ЄСПЛ розуміють як «джерело цивільного процесуального права, яке має взаємозалежно й у нерозривному поєднанні застосовуватися з положеннями Конвенції та її Протоколів, розглядатись як цілісний «живий організм» [12, с. 162]. Підкреслюючи органічний зв'язок практики ЄСПЛ із положеннями Конвенції та її Протоколами, автори даного поняття розглядають їх не відокремлено, а як єдиний цілісний правовий механізм захисту прав людини. Динамічний характер практики ЄСПЛ розкривається через її розуміння як джерела цивільного процесуального права, що має особливу здатність розвивається разом із суспільними потребами та актуальними проблемами у сфері правосуддя. Водночас такий підхід розширює можливості для національних судів використовувати практику ЄСПЛ не лише як допоміжне тлумачення, але також і як невід'ємний елемент правової системи, що забезпечує ефективну реалізацію прав людини в цивільному судочинстві.

Кочура О. О. практику ЄСПЛ розуміє як «джерело права, а також як складову правового досвіду та результати діяльності ЄСПЛ і Європейської комісії з прав людини, які закріплені в офіційних актах (рішеннях, постановках, ухвалах), що набрали чинності та містять правові позиції обов'язкового або переконливого характеру щодо захисту прав і свобод людини та громадянина» [13, с. 15]. Дана дефініція має важливе методологічне значення, оскільки авторка у ній підкреслює нормативне значення практики ЄСПЛ як джерела права, наголошуючи, що не будь-яке висловлення суду може розглядатися як джерело права, а лише ті, що офіційно набрали чинності (рішення, ухвали або постанови, формально затверджені Судом), містять конкретні правові позиції, що мають практичне застосування на практиці, а також мають обов'язковий або переконливий характер – тобто здатні формувати судову практику, яку суди національних держав повинні враховувати під час прийняття рішень.

Схожого підходу дотримується також Каланча І. Г., яка пропонує під практикою ЄСПЛ розуміти «сукупність рішень ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини постановочного характеру, ухвалених по суті справи, що набрали

чинність та містять правові позиції, які тлумачать чи уточнюють норми Конвенції та стосуються прав і свобод людини та громадянина» [11, с. 17]. Дана позиція характеризується всеохоплюючим підходом до визначення практики ЄСПЛ, оскільки включає не лише рішення Суду, а й Європейської комісії з прав людини, що мають постановчий характер та містять правові позиції з тлумачення норм Конвенції. Водночас даний підхід підкреслює інтерпретаційну природу практики ЄСПЛ, оскільки рішення розглядаються не як формальне завершення провадження, а як авторитетні джерела правових орієнтирів, що конкретизують зміст прав і свобод людини та громадянина.

Думка Каланча І. Г. та Кочури О. О. знаходить своє підтвердження у ч. 1 ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», де вказується, що «практика Суду являє собою практику ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини» [2]. Дане правове положення є принципово важливим, оскільки закріплює обов'язок національних судів та інших органів державної влади враховувати не лише рішення самого ЄСПЛ, але й ті правові позиції, які були сформовані Європейською комісією з прав людини під час її діяльності. Таким чином, український законодавець прямо визнає практику ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини як єдине джерело тлумачення положень Конвенції, що забезпечує інтеграцію європейських стандартів у національну правову систему, підвищує ефективність захисту прав і свобод людини в Україні та водночас накладає обов'язок на суди не обмежуватися лише текстом Конвенції, а виходити з її динамічного тлумачення, що здійснюється у практиці ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини.

Стоянова Т. А. розуміє судову практику ЄСПЛ як «особливий різновид судового прецеденту, що ухвалюється ЄСПЛ в межах та з приводу тлумачення та порушення положення Конвенції, є обов'язковим для виконання держави-сторони в процесі та на всій території, на яку розповсюджується юрисдикція Суду» [14, с. 57.]. Обґрунтовуючи свою позицію, Стоянова Т. А. зазначає, що поряд із загальними ознаками, притаманними прецеденту, судова «практика ЄСПЛ має власні специфічні риси, які визначають її особливий характер, зокрема: вона застосовується виключно у сфері дії Конвенції; має специфічний

механізм формування прецеденту через діяльність Суду; контроль за приведенням внутрішнього законодавства держав-учасниць у відповідність до положень Конвенції та змісту рішень Суду; юрисдикція поширюється лише на ті країни, які прийняли зобов'язання виконувати Конвенцію» [14, с. 57.] Однак наведені ознаки не розкривають сутності запропонованого автором розуміння практики ЄСПЛ як «особливого судового прецеденту», оскільки: по-перше, формально практика ЄСПЛ має обов'язкову силу лише для держави-сторони стосовно приведення законодавства у відповідність з Конвенцією, але не зобов'язує національні суди держав-учасниць Конвенції слідувати рішенню у кожній справі, а лише враховувати його як орієнтир (натомість судові прецеденти в класичному розумінні у англосаксонській системі є обов'язковими для всіх нижчих судів [15, с. 19-20]); по-друге, прецедент в класичному розумінні може стосуватися будь-яких відносин у межах юрисдикції, а практика ЄСПЛ застосовується виключно в межах Конвенції та її протоколів, тобто її дія обмежена предметною сферою; по-третє, ЄСПЛ тлумачить наявні норми Конвенції, але не створює загальні норми права, як це відбувається у системі прецедентного права (у класичному прецеденті рішення суду може самостійно встановлювати правило для всіх подібних справ, тоді як практика ЄСПЛ формує стандарти лише у межах інтерпретації міжнародного договору). Отож, важко погодитися з розумінням практики ЄСПЛ саме як «особливого судового прецеденту».

Завгородній В. А. характеризує рішення ЄСПЛ як «складову судової практики, яка виступає унікальним джерелом права прецедентного характеру, де центральним елементом такого рішення є правова позиція, сформована під час розгляду конкретної справи, а сам акт одночасно виконує функцію офіційного тлумачення норм Конвенції» [16, с. 22.; 17, с. 10.]. З юридичної точки зору, така позиція автора підкреслює дві ключові властивості рішень ЄСПЛ – прецедентний характер рішень та офіційне тлумачення норм Конвенції. Виходячи із позиції вченого, прецедентний характер проявляється у тому, що рішення ЄСПЛ формують загальнообов'язкові орієнтири для тлумачення прав і свобод, закріплених у Конвенції, що має особливе значення для судів держав-

учасниць. У цьому розумінні Суд не тільки вирішує спір, але і встановлює стандарти для майбутніх судових справ. З іншої сторони, офіційне тлумачення норм Конвенції полягає у тому, що рішення Суду не просто вирішують конкретний спір, але також уточнюють зміст та обсяг прав, передбачених та захищених Конвенцією, забезпечуючи уніфіковану інтерпретацію положень даного міжнародного акту у правовому просторі держав-учасниць. Юридичний аналіз даної думки свідчить про те, що рішення ЄСПЛ мають подвійний статус у національних системах, який передбачає індивідуальний та прецедентний елементи, оскільки Суд, передусім зосереджуючись на вирішенні конкретної справи, створює також переконливі орієнтири для національних судів в подібних категоріях справ.

На нашу думку, у розумінні практики ЄСПЛ як судового прецеденту і вказівкою на її прецедентний характер є принципова різниця. Так як судовий прецедент є офіційним джерелом права, обов'язковим для всіх судів при розгляді аналогічних справ та властивим нормативним характером, що, фактично, прирівнює його до закону, прецедентний характер у запропонованій позиції Завгороднього В. А. швидше означає, що його рішення формують стандарти застосування Конвенції, які держави повинні враховувати, але формально вони не є законом і не мають універсальної обов'язковості як прецеденти в англо-американському праві. У самій Конвенції вказується, що «рішення ЄСПЛ є обов'язковим лише для держави-учасниці конкретної справи» (ст. 46 Конвенції) [7], а для інших держав-членів та їхніх судів практика ЄСПЛ має орієнтовне значення (вони повинні враховувати позиції Суду, щоб забезпечити єдність тлумачення Конвенції). Більше того, практика ЄСПЛ має правоінтерпретаційний характер, так як не створює загальних норм права, а є динамічним тлумаченням Конвенції. ЄСПЛ не створює нові норми права, а розкриває зміст уже існуючих норм. Тому прецедентний характер практики ЄСПЛ слід розуміти не як її безумовну юридичну обов'язковість для національних судів, а передусім як орієнтир, що має спрямовувати правозастосовну діяльність у руслі європейських стандартів захисту прав людини та збереження єдності судової практики.

Досліджуючи правову природу практики ЄСПЛ, Андріанов К. В. звертає увагу на «теоретичну необґрунтованість розуміння її як судового прецеденту, так як повторне використання Судом раніше сформульованих принципів і підходів має переважно технічне значення й слугує засобом формування умовних європейських стандартів у межах окремих сфер суспільних відносин, що регулюються Конвенцією, при цьому ці стандарти випливають із аналізу певної кількості подібних справ» [18, с. 10]. Відмежування від англосаксонської моделі прецеденту у позиції Андріанова К. В. базується на ідеї, що повторне посилення на попередні рішення ЄСПЛ здійснюється виключно в цілях забезпечення єдності практики Суду. Таке повторне застосування принципів і правових позицій у рішеннях ЄСПЛ має технічний характер, позбавлений нормативної функції, яка передбачає по своїй суті формування обов'язкових норм, що прямо створюють право. Водночас «європейські стандарти», які випливають із практики Суду, Андріанов К. В. називає умовними, очевидно, з огляду на їхню нечітку визначеність. Така контекстуальність рішень ЄСПЛ, на нашу думку, свідчить про обов'язковість врахування у кожному рішенні ЄСПЛ конкретних умов та обставин справи, в якій стандарти виступають як узагальнення, а не догма.

Заперечуючи наявність у ЄСПЛ повноважень нормативного характеру, Завгородній В. А. вказує на те, що «Суд не уповноважений створювати нові правові норми згідно з Конвенцією та Регламентом, його рішення не є класичними прецедентами, а правові позиції є результатом казуального тлумачення конкретних справ, що лише в результаті повторного застосування набувають прецедентного значення; нормативність властива не самій діяльності Суду, а її результатам, які мають бути враховані національними суб'єктами права» [19, с. 63]. Казуальне тлумачення у позиції автора означає, що Суд розглядає конкретну справу і в її межах формулює правову позицію, яка завжди пов'язана з індивідуальними обставинами (казусом), а не є абстрактним «законом для всіх» і тільки через повторне застосування в подальших рішеннях вони набувають обов'язкового характеру, формуючи стандарти тлумачення Конвенції. Варто погодитися також із думкою щодо наявності «нормативності»

не в самій діяльності Суду, а в її результатах, де «нормативність» виникає не як наслідок правотворчості Суду, а як обов'язок національних органів застосовувати сформовані ним стандарти та відображати їх у своєму внутрішньому законодавстві.

Позиція Андріанова К. В. збігається з позицією Завгороднього В. А. у тому розумінні, що обоє розуміють ЄСПЛ не як нормотворчий орган, а як інтерпретатор та координатор правового розуміння Конвенції. Як наслідок, практика ЄСПЛ є результатом правотлумачення, а не джерелом нових норм міжнародного права.

Щодо інтерпретаційного характеру практики ЄСПЛ варто зауважити наступне. Виходячи із закладених у римському праві основ «для фундаментального розрізнення природи судової та законодавчої влади, слід звернути увагу на те, судді мають повноваження *jus dicere, non jus dare* - «проголошувати право, а не надавати його», тобто вони не повинні виходити за межі закону і створювати нові норми» [20, с. 149]. Тому «*jus dicere*» входить до компетенції судових органів, однак не «*jus dare*», що означає, що суди можуть тлумачити закон, однак не створювати чи видавати їх. Застосовуючи вище вказаний підхід за аналогією до практики ЄСПЛ, видається, що у процесі тлумачення Суд не виходить за межі Конвенції, а лише розкриває та пояснює її зміст, надаючи нормам більш чітке й зрозуміле значення. Такі положення, що формуються внаслідок інтерпретаційної діяльності ЄСПЛ, можна розглядати як логічний висновок із вже закріплених у Конвенції правил. У процесі конкретизації Суд не обмежується лише відтворенням букви Конвенції, але й також уточнює його положення, надаючи їм практичного змісту. Саме завдяки цьому процесу виникають правові положення, які деталізують та наповнюють закон більшою визначеністю, дозволяючи застосовувати його до різноманітних життєвих ситуацій. Таким чином, практика ЄСПЛ виступає важливим інструментом не лише для роз'яснення, а й для адаптації правових норм до конкретних умов, забезпечуючи баланс між стабільністю закону та потребами його динамічного застосування.

Варто звернути увагу на позицію Зміївської С. С., яка вважає, що «судова практика стає джерелом права у випадках наявності прогалин, неоднозначності чи суперечливості норм» [21, с. 28]. Сутність даної позиції зводиться до того, що судова практика не завжди має характер самостійного джерела права, а лише тоді, коли нормативно-правові акти не дають чіткої відповіді на конкретну юридичну проблему. Тобто судова практика розглядається як допоміжне джерело, яке включається в дію лише за умов невизначеності, колізій чи прогалин.

Запропонована Зміївською С. С. позиція фактично відображає компроміс між формально-правовим підходом, де закон як головне джерело права, та між реаліями правозастосування, де судова практика в Україні фактично стає джерелом права переважно в умовах недосконалості законодавства. Цікаво, що ЄСПЛ у своїх рішеннях, вказуючи на важливість прецедентного права як джерела права, зазначає, що він є вторинним, тоді як «закон» (у розумінні статутного права) є первинним джерелом права («*Huvig v. France*») [22]. Більше того, Суд визнає «законом» ту систему джерел права, яка діє в державі-учасниці Конвенції, за умови, що їхній зміст відповідає конвенційним вимогам та узгоджується з принципом верховенства права [23].

З цього приводу варто зауважити, що судова практика дійсно має забезпечувати єдність застосування права і якщо норма сформульована чітко, суд обмежується її буквальним застосуванням, а якщо норма права нечітка – тоді суд фактично уточнює її зміст і таким чином «заповнює прогалину». Особливу роль у цьому процесі відіграє діяльність Верховного Суду як органу, що формує правові висновки [24, с. 254; 25, с. 28]. Прогалини чи суперечності в законі не можуть бути підставою для відмови у правосудді, саме тому суд повинен знайти спосіб вирішення справи, і часто його рішення стає орієнтиром для майбутніх справ.

Застосовуючи Конвенцію у кожній конкретній справі Суд виходить із того, що Конвенція є «живим інструментом», який повинен тлумачитися у світлі сучасних умов (про це ЄСПЛ вказує у своїх численних рішеннях, наприклад, «*Tyrrer v. the United Kingdom*», «*Christine Goodwin v. the United Kingdom*»,

«Christine Goodwin v. the United Kingdom») [26; 27; 28]. Фактично це означає, що суди мають адаптувати тлумачення норм, коли текст правової норми не дає вичерпної відповіді та не розкриває її змісту в процесі правозастосування. Тому, практика ЄСПЛ визначає, як розуміти та застосовувати положення Конвенції. Підсилює дану думку і той факт, що Україна визнала обов'язковість рішень ЄСПЛ та встановила правило, що «практика ЄСПЛ є офіційно джерелом права в Україні» (ст. 46 Конвенції, ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини») [7; 2]. Отож, практика ЄСПЛ слугує джерелом права для судів, коли в національному праві є прогалини чи суперечності, а також орієнтиром для законодавця – впливаючи на зміни (удосконалення) існуючих законів.

У багатьох своїх рішеннях ЄСПЛ наголошує, що право повинне бути передбачуваним і пов'язує таку вимогу із вимогами верховенства права та «якістю закону». Для прикладу, у справі «The Sunday Times v. the United Kingdom» Суд вперше сформував позицію, що «закон має бути достатньо доступним і передбачуваним» [29]. Водночас у справі «Groppera Radio AG and others v. Switzerland» Суд уточнив, що «передбачуваність не означає абсолютної точності, оскільки часто потрібна гнучкість у формулюваннях, яка все ж не повинна допускати свавілля» [30]. Тому, якщо закон нечіткий або допускає кілька тлумачень, завдання судів – сформувати зрозумілу та послідовну практику, оскільки в іншому разі порушується ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд) та принцип верховенства права.

Таким чином, характеристика практики ЄСПЛ виходить за межі запропонованої Зміївською С. С. концепції, оскільки вона має самостійне значення не лише завдяки нормативному закріпленню її як джерела права на рівні національного законодавства, а й у силу обов'язковості, передбаченої самою Конвенцією (ст. 46) для країн-учасниць справи.

Варто звернути увагу також і на те, що більшість авторів у запропонованих ними підходах до розуміння поняття практики ЄСПЛ виходять із того, що у чинному законодавстві вона є джерелом права. На нашу думку, властивістю джерела права практика ЄСПЛ володіє саме завдяки нормативній фіксації

правила про те, що «суди застосовують при розгляді справ практику ЄСПЛ як джерело права» [2]. Однак це аж ніяк не впливає на визначення її правової природи, оскільки по своїй суті вона є результатом юрисдикційної діяльності ЄСПЛ – суду, який є втіленням контрольного механізму Конвенції. Тобто «практика ЄСПЛ за своєю суттю є судовою практикою, яка формується в результаті розгляду конкретних справ, тлумачення положень Конвенції та встановлення фактів її порушення державами-учасницями» [31]. Тому, обґрунтовувати правову природу практики ЄСПЛ через категорію джерела права вважаємо неправильним, оскільки це її властивість, а не джерело походження. Саме властивість практики ЄСПЛ як джерела права дає нам підстави для її застосування до конкретних відносин як ефективного правового регулятора, що дозволяє національним судам не лише забезпечувати належний захист прав і свобод людини, а й узгоджувати українське правозастосування із загальноєвропейськими стандартами.

У контексті інтерпретаційного підходу, Розумовський О. С. практику ЄСПЛ пропонує вважати «офіційною формою інтерпретації основних (невідчужуваних) прав кожної людини, закріплених і гарантованих Конвенцією, яка є частиною національного законодавства, та у зв'язку з цим джерелом законодавчого правового регулювання і правозастосування в Україні» [32]. Позиція О. С. Розумовського зводиться до того, що практика ЄСПЛ має подвійне значення, де вона є офіційною формою інтерпретації основних прав людини, гарантованих Конвенцією, та, водночас, у силу включення Конвенції до національного законодавства, набуває статусу джерела правозастосування в Україні. Підкреслюючи інтеграційний характер практики ЄСПЛ в правопорядку України, автор робить акцент на посиленні її нормативного значення, що у свою чергу робить рішення ЄСПЛ важливими орієнтирами для українських судів і законодавця.

За О. В. Константином практику ЄСПЛ слід розглядати як «офіційну форму тлумачення основних невідчужуваних прав людини, гарантованих Конвенцією, яка інтегрована до національного законодавства, і, відповідно, виступає джерелом законодавчого регулювання та правозастосування в Україні» [33,

с. 34]. Автор, розглядаючи практику ЄСПЛ, насамперед підкреслює її подвійний характер, де з одного боку вона є офіційною формою тлумачення основних невідчужуваних прав людини, закріплених у Конвенції, а з іншого – завдяки інтеграції Конвенції до національного законодавства, практика Суду фактично набуває статусу джерела правового регулювання та правозастосування в Україні. Запропонований автором підхід підсилює обов'язковість рішень ЄСПЛ для національних судів, підкреслюючи водночас їхню особливу роль у формуванні європейських стандартів прав людини в українському правопорядку.

Кононенко В. П. обґрунтовує думку про те, що «рішення ЄСПЛ є джерелом тлумачення Конвенції, водночас виступають прецедентами у тлумаченні останньої» [34, с. 17]. Акцентуючи увагу на особливому характері рішень ЄСПЛ, він підкреслює, що такі рішення не створюють нових норм права, а виступають саме прецедентами тлумачення положень Конвенції. Практика ЄСПЛ є допоміжним механізмом для розкриття змісту закріплених у Конвенції норм, які мають абстрактний характер і потребують конкретизації в умовах правозастосування. У цьому розумінні, варто погодитися із думкою, що рішення ЄСПЛ мають передусім інтерпретаційний характер, оскільки вони не створюють автономного права, а визначають спосіб розуміння і застосування вже існуючих положень Конвенції. В цілому, така позиція відповідає реалізації принципу верховенства права, який є базовим у правозастосуванні усіма державними інституціями, у тому числі і судами.

Ідею еволютивного тлумачення Конвенції як основи діяльності ЄСПЛ відстоює Головатий С. П., вказуючи, що «саме завдяки такому підходу Суд має можливість відмовлятися від власних попередніх правових позицій, які мали тимчасову прецедентну цінність і не стали прецедентом в класичному розумінні» [35, с. 354-355]. Динамічний підхід через еволютивне тлумачення ЄСПЛ Конвенції враховує розвиток суспільства, моралі та правових стандартів у Європі, а отже у зв'язку із цим і її тлумачення не може бути сталим. Гнучкість тлумачення Конвенції заперечує саму ідею стабільності судових прецедентів в їх класичному розумінні, де попередні рішення мають обов'язковий характер. Фактично, ЄСПЛ не зобов'язаний неухильно дотримуватися своїх рішень,

оскільки він адаптує їх відповідно до нових обставин. І той факт, що рішення ЄСПЛ можуть мати орієнтує значення для майбутніх справ, не змінює того, що це значення є відносним та неформальним, оскільки вони не є джерелами права в традиційному сенсі, як закон чи будь-який інший нормативний акт. Тому непридатність категорії «прецедентне право» до ЄСПЛ є методологічно правильним підходом, оскільки сталість як базова ознака прецеденту відсутня. Таким чином, хоча окремі рішення Суду можуть впливати на подальшу практику, їх юридичний статус не є рівнозначним прецедентам у системах загального права, що виключає можливість кваліфікувати практику ЄСПЛ як повноцінне прецедентне право.

Варто погодитися з думкою, що «рішення ЄСПЛ не є обов'язковими навіть для самого Суду» [36, с. 165], хоча і відступати від положень, викладених у попередніх рішеннях, без серйозних на те підстав він теж не може (про що ЄСПЛ неодноразово вказував у своїх рішеннях) [37; 27]. Відсутність формальної обов'язковості дозволяє ЄСПЛ переглядати або змінювати свою позицію залежно від обставин справи або еволюції правової думки. Натомість має місце умовна «прецедентність», яка свідчить про те, що хоч Суд і сам часто використовує поняття «прецедент», посилаючись на власну практику в рішенні наступних справ, однак ця прецедентність не має формально-зобов'язального характеру й базується переважно на прагненні до правової єдності, а не на юридичному зобов'язанні. Тому «прецедентність у рішеннях Суду, як уже було зауважено, швидше сприймається як інструмент забезпечення послідовності тлумачення Конвенції та правової уніфікації, а не елемент джерел права у формальному розумінні» [31].

Така неоднозначна ситуація створює парадокс, оскільки у своїх рішеннях Суд декларує власну практику як прецедентну, однак не пов'язаний нею. У цьому сенсі, практика ЄСПЛ є прецедентною де-факто, але не де-юре, тому Суд не зобов'язаний дотримуватись власних рішень, хоча активно використовує їх для обґрунтування нових позицій. Гібридна модель, в якій рішення мають високий авторитет, але не формальну обов'язковість, викликає дискусії щодо постійних наукових пошуків природи джерел права у європейській

правозахисній системі. Тому «правова природа рішень ЄСПЛ є доволі складною через їхнє походження, поєднання характеристик кількох джерел права та здатність прямо або опосередковано посилатися на Конвенцію» [38, с. 48].

Як наголошує Гнатковський М., ЄСПЛ може відступати від власних попередніх позицій, проте це завжди супроводжується обов'язковим та детальним обґрунтуванням причин. «Відступ від власних попередніх позицій відбувається або у випадку коли вже існують сформовані загальні підходи, але конкретні обставини нової справи суттєво відрізняються від тих, на яких ці підходи були сформовані (тому власне і виникає необхідність адаптувати або модифікувати підхід для конкретної ситуації і суд повинен ретельно пояснити причини такої адаптації), або коли змінюється сам загальний підхід, що створює нову лінію судової практики і потребує додаткової аргументації для обґрунтування цієї зміни» [39]. Крім того, варто звернути увагу на п. 10 Висновку Консультативної ради європейських суддів № 20, де йдеться про те, що «незалежно від того, чи вважається прецедент джерелом права, чи має прецедент зобов'язувальний характер, посилання на попередні судові рішення є дієвим засобом для суддів як у системі загального права, так і в системі континентального права. КРЄС визнає, що різниця між загальною та континентальною системами права традиційно має особливе значення стосовно функцій прецеденту та судової практики в цілому» [40].

Із прецедентністю судових рішень не варто ототожнювати їх загальнообов'язковість, оскільки ці правові явища відрізняються за своєю сутністю та юридичними наслідками. На думку Гаврилюк О. та Комарова В. В., «така властивість рішень ЄСПЛ як загальнообов'язковість є ширшою за своїм призначенням ніж просте виконання рішень у конкретних справах, оскільки передбачає необхідність урахування у судовій практиці різних за характером рішень Суду для забезпечення єдності тлумачення і застосування Конвенції» [41, с. 232; 42, с. 20]. Обов'язковість як властивість рішень ЄСПЛ передбачена у ст. 46 Конвенції, де вказано, що остаточні рішення ЄСПЛ є обов'язковими для виконання тими державами, які були сторонами у відповідній справі, що свідчить про імперативний характер таких рішень у межах конкретного спору.

Однак разом із тим, Суд очікує, що держави враховуватимуть його тлумачення Конвенції у внутрішньому правозастосуванні, щоб запобігати новим порушенням, тому Комітет міністрів Ради Європи контролює виконання рішень [43]. Таким чином, рішення, що стосується однієї держави, формально не є прямо обов'язковим для інших держав, однак у практиці Суду (та національних судів) вони розглядаються як юридичні орієнтири, тобто мають опосередковану загальнообов'язковість. Це засвідчує той факт, що хоча і рішення ЄСПЛ є формально обов'язковими лише у межах конкретної справи, однак тлумачення норм Конвенції має загальний авторитет, що на практиці зобов'язує держави до дотримання стандартів Суду.

Тому сформовані у практиці ЄСПЛ стандарти захисту прав, передбачених Конвенцією, є важливими для держав-учасниць, що відповідає концепції субсидіарності та принципу ефективного захисту конвенційних прав. Такий підхід також узгоджується з доктриною *erga omnes effectus* [44] рішень Суду, коли їх значення виходить за межі індивідуального спору і передбачає системне правове реагування. Про це зазначає Суд у справі «Broniowski v. Poland», підкреслюючи, що «значне процесуальне навантаження ЄСПЛ пов'язане, зокрема, із великою кількістю однотипних заяв, що впливають із єдиного структурного порушення в національній правовій системі» [45]. Тому у своїх рішеннях Суд не лише встановлює факт порушення, але також визначає джерело проблеми, надаючи державі-учасниці зобов'язання здійснити загальні заходи для запобігання подібним порушенням у майбутньому. Ідентифікація системної проблеми та її джерела у рішеннях ЄСПЛ спрямована передусім на виконання вже наявних рішень по конкретних справах, підвищення якості національного законодавства та запобігання можливим повторюваним однотипним зверненням із захистом порушених прав.

Отож, з однієї сторони, практика ЄСПЛ виступає як інструмент інтерпретації норм Конвенції, що дозволяє судам і законодавцям враховувати стандарти ЄСПЛ при вирішенні конкретних справ, а з іншої – як активне джерело правотворчої та нормативної діяльності, оскільки її рішення та принципи часто використовуються для вдосконалення національного законодавства,

формування судової практики та стандартизації підходів до захисту конвенційних прав.

Проведений аналіз засвідчує, що у сучасній доктрині можна виокремити три основні підходи, через які вчені намагаються розкрити правову природу практики ЄСПЛ, зокрема: нормативний, інтерпретаційний та прецедентний. Нормативний підхід ґрунтується на визнанні практики ЄСПЛ як такої, що має нормативний характер і виступає самостійним або похідним (допоміжним) джерелом права. У межах цього підходу правові позиції Суду розглядаються як стандарти тлумачення та застосування Конвенції, що мають обов'язкове або переконливе значення для національних правопорядків. Представниками нормативного підходу є Каланча І. Г., Кочура О. О., Розумовський О. С., Слободяник Т. М., Завгородній В. А., Зміївська С. С. Інтерпретаційний підхід виходить із того, що практика ЄСПЛ не створює нових норм права, а є результатом офіційного тлумачення Конвенції самим Судом. ЄСПЛ виступає не як нормотворчий орган, а як інтерпретатор її положень, формуючи стандарти розуміння змісту прав і свобод людини. У межах цього підходу обґрунтовується також ідея про еволюційний (динамічний) характер практики Суду, яка розвивається відповідно до змін у суспільстві. Представниками інтерпретаційного підходу є Андріанов К. В., Константин О. В., Кононенко В. П., Головатий С. П. Прецедентний підхід базується на розумінні практики ЄСПЛ як особливого різновиду судового прецеденту, що має обов'язкове значення для держав-учасниць Конвенції. Рішення Суду розглядаються як такі, що формують стандарти тлумачення положень Конвенції та забезпечують єдність правозастосування у системі захисту прав людини. Представником цього підходу є Стоянова Т. А., яка визначає практику ЄСПЛ як специфічний вид судового прецеденту, обов'язковий для держав, що ратифікували Конвенцію.

Узагальнюючи наведені наукові позиції, приходимо до висновку, що практика ЄСПЛ розглядається дослідниками як багатогранне явище, яке трактується не лише як сукупність рішень Суду та Європейської комісії з прав людини, що тлумачать положення Конвенції, але і як офіційна форма інтерпретації невідчужуваних прав людини, інтегрована до національного

законодавства й обов'язкова для національних судів сторін у справі. Водночас у доктрині права відсутня єдність поглядів щодо того, чи мають усі рішення ЄСПЛ загальнообов'язковий характер для держав-учасниць Конвенції, незалежно від їхньої процесуальної участі у конкретній справі, адже одні дослідники наполягають на обов'язковості лише рішень проти відповідної держави (що відповідає змісту ст. 46 Конвенції), тоді як інші підкреслюють їх значення як засобу забезпечення єдності конвенційних стандартів у правозастосуванні.

Проведений аналіз аргументів науковців щодо прецедентності рішень ЄСПЛ засвідчує той факт, що рішення ЄСПЛ не є прецедентами у їх класичному розумінні, а питання щодо їх обов'язковості для держав-учасниць Конвенції швидше лежить у площині збереження єдності судової практики та практики правозастосування загалом. На нашу думку, рішення ЄСПЛ передусім є обов'язковим для держави-сторони у справі, тоді як інші держави-учасниці Конвенції повинні враховувати такі рішення з огляду на те, що вони слугують дороговказом для належного тлумачення та застосування положень Конвенції.

Отож, практика ЄСПЛ формується на основі рішень у конкретних категоріях справ, однак її зміст та юридичне значення не обмежуються лише судово-юрисдикційною природою, оскільки така практика водночас виконує правотлумачну та контрольну функції, набуваючи ширшого регулятивного характеру в системі міжнародного захисту прав людини.

Як зазначає Завгородній В. А., діяльність ЄСПЛ реалізується через три основні правові форми, зокрема, через правозастосовну, правотлумачну та контрольну функції [19, с. 62]. Перелічені напрямки діяльності ЄСПЛ відповідають також і цілям, для якого створювався Суд, а саме для запобігання порушенням прав і свобод, гарантованих Конвенцією. Ідея контрольного механізму фактично пронизує усі сфери діяльності ЄСПЛ, який покликаний також встановлювати факти порушення Конвенції та призначати за наслідком розгляду справ справедливу сатисфакцію потерпілим.

Водночас по своїй суті, практика ЄСПЛ є судовою практикою, тобто результатом юрисдикційної діяльності міжнародного судового органу, спрямована на тлумачення та застосування положень Конвенції у конкретних

справах. Вона характеризується наднаціональним змістом та здатністю формувати стандарти захисту прав людини для національних правових систем. Тому, на наш погляд, практика ЄСПЛ є особливим видом судової практики, оскільки вона поєднує ознаки судової практики, нормативного орієнтиру та інтерпретаційної діяльності, спрямованої на забезпечення єдності стандартів прав людини у Європі. Її правова природа виходить за межі традиційного розуміння судової практики як сукупності національних рішень, адже вона виконує системоутворюючу та гармонізаційну функцію в європейському правовому просторі.

Отже, «проведений аналіз дає змогу говорити про правову природу практики ЄСПЛ як особливого виду судової практики, якій властива трьохкомпонентна структура, що включає правозастосовну, правоінтерпретаційну та контрольню-наглядову компоненти» [31].

«Правозастосовна компонента полягає у тому, що ЄСПЛ застосовує норми ЄКПЛ до конкретних справ, вирішуючи спір між особою та державою. Рішення Суду мають індивідуальний характер і приймаються *ex post facto*, тобто на основі встановлених фактів конкретної справи» [31]. Відповідно до ст. 46 Конвенції, держави зобов'язані виконувати рішення у справах, у яких вони є сторонами, що є типовою ознакою юрисдикційної правозастосовної функції. Крім того, практика ЄСПЛ, як результат правозастосування, має силу індивідуального міжнародного рішення, що виконується за принципом *pacta sunt servanda* (договори повинні виконуватися) [46, с. 53].

«Правоінтерпретаційна (правотлумачна) компонента полягає у тому, що у процесі вирішення справ Суд здійснює авторитетне тлумачення норм Конвенції та Протоколів до неї. Своєю судовою діяльністю Суд постійно розвиває доктрину «живого інструменту» (*living instrument*), тлумачачи Конвенцію крізь призму сучасних умов» [31]. Більше того, тлумачення норм Конвенції має загальний вплив, який виходить далеко за межі конкретної справи, навіть якщо не є *de jure* загальнообов'язковим. В результаті, правотлумачна функція формує європейські стандарти прав людини, які мають властивості *jurisprudence constante* (усталеної судової практики) [47].

«Контрольно-наглядова компонента полягає у тому, що ЄСПЛ виконує функцію контролю за дотриманням державами своїх міжнародних зобов'язань за Конвенцією, виявляючи структурні та системні порушення в праві» [31]. Так відповідно до Резолюції Комітету міністрів Res(2004)3, «Суд уповноважений вказувати на системні проблеми, що зумовлюють масові порушення, а також Суд активно застосовує пілотні рішення, які мають регуляторний вплив на правові системи держав, змушуючи їх змінювати законодавство, адміністративну чи судову практику» [48]. Загалом, така практика набуває ознак міжнародного правового контролю, подібного до превентивного механізму юридичного нагляду у публічному праві. Водночас нагляд за виконанням рішень ЄСПЛ здійснює Комітет міністрів Ради Європи, який перевіряє стан виконання остаточних рішень ЄСПЛ, поновлення прав заявника, зміни до законодавства тощо. Нагляд передбачає діяльність із спостереження та перевірки виконання рішень ЄСПЛ.

«Сутність елементів запропонованого підходу до правової природи практики ЄСПЛ через трьохступеневу структуру полягає у тому, що Суд застосовує норми Конвенції у конкретних справах, здійснює тлумачення і розвиток стандартів Конвенції у своїх рішеннях, а також виявляє та фіксує структурні проблеми у праві, створюючи правові механізми для запобігання порушень у майбутньому з боку інших держав» [31]. В цьому розумінні практика ЄСПЛ є не тільки елементом судової юрисдикції, але і джерелом правових позицій та механізмом впливу на державу.

Трьохкомпонентна структура правової природи практики ЄСПЛ розкриває властивості практики ЄСПЛ не тільки як юридичного рішення у конкретній справі, що передбачає індивідуальне правозастосування, але і як інструмент авторитетного тлумачення Конвенції, демонструючи правотворчий вплив через інтерпретацію. Крім того поза увагою не залишається публічно-правовий вплив практики ЄСПЛ, який проявляється через контрольний механізм за системним дотриманням прав людини. Запропонований підхід дозволяє оцінити практику ЄСПЛ як унікальний феномен міжнародного права, де Суд не тільки вирішує

спори, а й формує стандарти та здійснює вплив на правові системи держав через контроль та тлумачення.

Проведений аналіз також дає змогу сформулювати ознаки практики ЄСПЛ, які, на нашу думку, полягають у наступному: практика ЄСПЛ є результатом юрисдикційної діяльності Суду з розгляду справ, які стосуються захисту прав, захищених Конвенцією; практику ЄСПЛ варто розуміти як сукупність рішень Суду та Європейської комісії з прав людини під час її діяльності; практика ЄСПЛ тлумачить норми Конвенції, створюючи стандарти лише в рамках інтерпретації міжнародного договору, але не створює загальні норми права, тому не є судовим прецедентом у класичному розумінні; прецедентний характер рішень Суду передбачає дотримання єдиного підходу тлумачення норм Конвенції задля збереження єдності судової практики; має властивість офіційного джерела права, закріпленого на рівні національного законодавства; практика ЄСПЛ застосовується виключно в межах Конвенції та її протоколів, а отже вона не стосується всіх відносин у межах юрисдикції; практика ЄСПЛ має обов'язкову силу для держави-сторони справи; практика ЄСПЛ впливає на тлумачення положень національного законодавства держав-членів.

Таким чином, практику ЄСПЛ варто розуміти як особливий вид судової практики, що є результатом юрисдикційної діяльності Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини щодо захисту прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, якій характерні правозастосовна, правоінтерпретаційна та контрольна-наглядова компоненти та властивість джерела права.

1.2. Правові основи використання практики Європейського суду з прав людини у цивільному судочинстві України

Для України практика ЄСПЛ є важливим орієнтиром для формування судової практики у цивільному судочинстві. Як зазначив у одній із своїх постанов Верховний Суд, «всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї є компетенцією ЄСПЛ, а застосування норм матеріального і процесуального права та вирішення справ при здійсненні правосуддя в Україні є

виключними повноваженнями національних судів» [49], що фактично відображає принцип розмежування функцій між ЄСПЛ і національними судами, відповідно до якого перший здійснює тлумачення Конвенції, а другі – її практичне застосування в межах національної правової системи. Вплив практики ЄСПЛ на цивільне судочинство є дійсно багатовимірним, оскільки саме у практиці ЄСПЛ формуються стандарти справедливого судового розгляду (ст. 6 Конвенції), зокрема щодо доступу до суду, рівності сторін, розумних строків розгляду справ, мотивованості судових рішень, а також створюються умови для забезпечення ефективного тлумачення принципу верховенства права як системоутворюючої засади процесуального права. Більше того, враховуючи сучасні українські реалії, практика ЄСПЛ створює додаткові гарантії захисту прав особи в умовах воєнного стану та суспільних трансформацій. Тому інтерпретаційна методологія ЄСПЛ закладає ефективну модель динамічного тлумачення прав, яка враховує сучасні соціально-політичні реалії [50].

Як зазначив Голова Верховного Суду Кравченко С., імплементація практики ЄСПЛ не лише забезпечує виконання міжнародних зобов'язань України, але є також важливою складовою євроінтеграційного процесу. Тому синхронізація національної судової практики з конвенційними стандартами демонструє прогрес у переході до демократичних європейських норм правосуддя [51]. Важливо, що саме імплементація практики ЄСПЛ сприяє формуванню єдиного підходу до розуміння прав людини в українському судочинстві. У свою чергу Бабанли С. вказує на те, що «практика ЄСПЛ є джерелом права, яке формує світогляд українських правників і посилює стабільність правових підходів» [52]. Однак попри важливість та необхідність системного підходу до імплементації практики ЄСПЛ у цивільне та цивільне процесуальне право, в Україні досі трапляються труднощі з використанням та виконанням рішень ЄСПЛ, що породжує значну кількість звернень до Суду.

За висновками Петечел Н. М., «імплементація рішень ЄСПЛ є специфічною формою дотримання міжнародних зобов'язань, що потребує активної участі виконавчої та судової гілок влади, а також має не лише правову, але й також політичну складову» [53]. Тому так важливо, щоб держава виробила

підхід до системної імплементації практики ЄСПЛ у цивільному процесі. Більше того, через правову гармонізацію відбуваються також і процеси євроінтеграції. В контексті спільного руху до ЄС, імплементація практики ЄСПЛ виступає інструментом правової адаптації національного судочинства до вимог європейської правової спільноти, шляхом посилення захисту прав людини, прозорості та ефективності правосуддя [54, с. 107].

Як зазначає Довгерт А. С., де-факто судова практика вже давно використовується як джерело права в Україні, і це також стосується практики ЄСПЛ [55, с. 15]. Однак, говорячи про правові основи для використання практики ЄСПЛ у національній правовій системі, передусім варто дослідити ті нормативно-правові акти, які лягли в основу даного процесу. Аналіз норм національного права дає підстави виокремити кілька рівнів правового регулювання використання практики ЄСПЛ у національному судочинстві, а саме: конституційний, міжнародно-правових зобов'язань, спеціальний, галузевий та юрисдикційний.

На конституційному рівні використання практики ЄСПЛ в цивільному судочинстві України забезпечують передусім положення ст. 9 Конституції України, які стосуються визначення місця міжнародних договорів у правовій системі України. Конституція України встановлює, що міжнародні договори, зобов'язання за якими набрали чинності після затвердження Верховною Радою, мають вищу юридичну силу в національній правовій системі. Це означає, що Конвенція, ратифікована парламентом, є частиною національного законодавства і має застосовуватись судами України напряму. Оскільки практика ЄСПЛ є невід'ємною частиною Конвенції, це надає підґрунтя для інтеграції практики ЄСПЛ у цивільне судочинство, так як саме практика ЄСПЛ тлумачить норми Конвенції і формує європейські стандарти захисту прав людини, які мають враховуватись як частина інтерпретації міжнародних зобов'язань України. Ганьба О. Б. з цього приводу слушно зазначає, що «практика ЄСПЛ є одним із чинників, що впливає на правові відносини в українському судочинстві, що у свою чергу може свідчити про її невід'ємність при застосуванні Конвенції на національному рівні» [56].

Додатково серед положень, які створюють фундамент для інтеграції практики ЄСПЛ у національну правову систему, варто виокремити ст. 8 Конституції України (визначає верховенство права як основоположний принцип функціонування правової системи) та ст. 55 (гарантує кожному право на судовий захист). Наведені норми Конституції свідчать про те, що Конвенція, а також практика ЄСПЛ як невід'ємний інструмент її тлумачення, мають бути інтегровані у правозастосування, зокрема у сферу цивільного судочинства.

У доктрині права неодноразово наголошувалося, що саме Конституція забезпечує нормативне підґрунтя для включення міжнародних стандартів захисту прав людини до національної правової системи. Практика ЄСПЛ відіграє роль «нормативного орієнтира» для національних судів і повинна враховуватися як частина правового регулювання в Україні [56]. Дегтяр Р. та Печена Т. відзначають, що «інтеграція практики ЄСПЛ зумовлена євроінтеграційними процесами і виступає ключовим елементом забезпечення верховенства права в Україні» [54, с. 107].

Схожу позицію відстоює і Шевчук С., який підкреслює, що практика ЄСПЛ, будучи офіційним тлумаченням Конвенції, фактично «входить до системи джерел права України і повинна застосовуватися судами на рівні з нормами внутрішнього законодавства» [57, с. 88-89]. Водночас Пчеліна О. В. та Цебенко С. Б. у своїх працях звертають увагу на те, що «на рівні Конституції закладено механізм інтеграції міжнародних стандартів у національне судочинство через пряму дію міжнародних договорів» [58; 59, с. 44].

У зарубіжній доктрині також простежується аналогічний підхід. Так, А. Stone Sweet та Н. Keller розглядає практику ЄСПЛ як «динамічний інструмент еволютивного тлумачення Конвенції», що дозволяє їй адаптуватися до змін у європейських суспільствах [60]. У свою чергу Вільдгабер Л. наголошував, що саме «практика Суду забезпечує реальний захист гарантованих Конвенцією прав, оскільки без інтерпретаційної діяльності ЄСПЛ її положення залишалися б декларативними» [61].

Цікаво, що підхід до визначення місця Конвенції у національній ієрархії джерел права та можливості прямої дії її положень у внутрішньодержавному

праві є неоднаковим у державах-учасницях. «У більшості держав Ради Європи норми Конвенції мають пріоритет над звичайними законами, але не переважають конституційні положення (Франція, Іспанія, Швейцарія), окремі країни надали Конвенції найвищу юридичну силу (у Нідерландах - вище Конституції, в Австрії - на рівні конституційних норм), а у деяких країнах Конвенція прирівнюється за юридичною силою до національного законодавства (Німеччина, Італія, Велика Британія) [62, с. 383].

Таким чином, використання практики ЄСПЛ у цивільному судочинстві є необхідною умовою функціонування принципу верховенства права та ефективного захисту прав людини, гарантованих Конституцією України.

На рівні міжнародно-правових зобов'язань важливим кроком для України стала ратифікація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року Законом України від 17 липня 1997 року. Даним законом держава взяла на себе обов'язок не лише гарантувати кожному права і свободи, закріплені в Конвенції та протоколах до неї, але й також забезпечувати виконання рішень ЄСПЛ, відповідно до ст. 46 Конвенції [7]. Вказане положення прямо покладає на держави-учасниці обов'язок виконувати остаточні рішення Суду у справах, у яких вони є сторонами, що надає цим рішенням обов'язковий характер у міжнародно-правовій площині.

Як зазначає Буткевич О., приєднання України до Конвенції та юрисдикції ЄСПЛ означає визнання за міжнародним судом функції контрольного механізму, покликаного перевіряти дотримання державою своїх зобов'язань у сфері прав людини. «Проголошення в Конституції пріоритетності Конвенції щодо норм внутрішнього права дозволяє посилити гарантії прав людини та забезпечує більш швидке реагування на рішення ЄСПЛ, коли порушення прав обумовлене положеннями національного законодавства» [63]. Дана думка знаходить своє підтвердження у ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», де встановлено пріоритет положень міжнародного договору над нормами національного права у випадку суперечності між ними.

Крім того, практика ЄСПЛ виступає головним джерелом «європейських стандартів прав людини», інтеграція яких у національне судочинство є

ключовим аспектом міжнародно-правових зобов'язань України. На сьогодні практика ЄСПЛ є важливим інструментом для забезпечення ефективного захисту прав людини в Україні [64, с. 179], тому, очевидно, що зобов'язання держав-учасниць Конвенції виходять за межі індивідуального виконання рішень і вимагають від них запровадження системних змін у національній правовій системі [65].

Так як Україна є також учасницею Віденської Конвенції про право міжнародних договорів, варто також згадати положення п. «b» ч. 3 ст. 31 даної Конвенції, де встановлено правило про те, що «поряд із нормами міжнародного договору враховується також наступна практика його застосування, яка встановлює угоду учасників щодо тлумачення договору» [66]. З огляду на це, при тлумаченні та застосуванні положень Конвенції національні суди повинні враховувати не лише її текстуальне змістове наповнення, але й також практику ЄСПЛ як офіційне джерело тлумачення положень Конвенції, що відображає спільне розуміння держав-учасниць щодо змісту та обсягу їхніх міжнародних зобов'язань.

Тому використання практики ЄСПЛ у цивільному судочинстві України має подвійний характер: з одного боку – як юридичний обов'язок, що випливає з міжнародних зобов'язань держави, а з іншого – як механізм забезпечення ефективного захисту прав людини на національному рівні. Саме тому невиконання остаточного рішення Суду у справах, у яких Україна є стороною, може розглядатися як порушення міжнародно-правових зобов'язань України. Крім того, важливим є також врахування практики ЄСПЛ у діяльності національних судів, оскільки практика ЄСПЛ слугує стандартом захисту прав людини в рамках Конвенції. У свою чергу це свідчить про те, що використання практики ЄСПЛ у цивільному судочинстві України має розглядатися як форма виконання Україною міжнародних зобов'язань перед Радою Європи, спрямованих на забезпечення належного захисту прав людини на національному рівні.

На рівні спеціального законодавчого регулювання важливе значення має Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського

суду з прав людини» № 3477-IV від 23 лютого 2006 року. Даний закон визначає механізми виконання рішень Суду та формує правові передумови для повноцінної інтеграції практики ЄСПЛ у цивільне судочинство. Фактично, він закріплює три основоположні засади для використання національними судами практики ЄСПЛ у цивільних справах: обов'язковість виконання Україною рішень ЄСПЛ у справах, де вона є стороною; необхідність врахування практики Суду під час розгляду справ національними судами; визначення практики ЄСПЛ як джерела права, що забезпечує її нормативну вагу в системі українського правопорядку [2]. Крім того, як зазначає Марченко А. А., «даний закон також регулює відносини щодо впровадження в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини, а також створення передумов для зменшення числа заяв до ЄСПЛ проти України» [67]. Автор підкреслює, що до сфери даного Закону входять передусім дві складові, такі як забезпечення виконання Рішень ЄСПЛ та застосування Конвенції та практики ЄСПЛ в Україні.

Положення ст. 17 вище вказаного Закону надали практиці ЄСПЛ нормативної ваги в межах української правової системи та вважаються ключовими при застосуванні українськими судами практики Суду. В силу дії даної норми, на відміну від виконання конкретних рішень ЄСПЛ, які обов'язкові для України у справах, де вона є стороною, застосування практики Суду в межах цивільного судочинства не обмежується такими рамками. Національні суди можуть посилалися на рішення ЄСПЛ, ухвалені щодо будь-якої іншої держави-учасниці Конвенції, якщо їх правові висновки є релевантними для вирішення спору. Подібний підхід відповідає доктрині «живого інструменту», яка передбачає динамічне тлумачення Конвенції через її практику, та уможливорює уніфікацію судових стандартів у межах усієї Ради Європи [68, с. 362-363.]. Аналогічної позиції дотримується також і Спицька Л., яка зауважує, що ст. 17 Закону забезпечує не лише виконання конкретних рішень ЄСПЛ проти України, але й створює умови для використання практики Суду як «живого права», що динамічно розвивається та уніфікує правозастосування в державах-членах Ради Європи [69].

Варто зауважити, що ст. 17 забезпечує не лише формальну інтеграцію практики ЄСПЛ у національну правову систему, а й фактичне функціонування механізму європейського контролю у сфері захисту прав людини в Україні, створюючи підґрунтя для формування єдиної судової практики у відповідності до міжнародних стандартів. Однак варто погодитися із думкою, що механізм використання практики ЄСПЛ у судовій діяльності через інструментарій ст. 17 втрачає свою ефективність, так як на практиці національні суди часто обмежуються формальним цитуванням рішень Суду без глибокого аналізу [70]. Тому надзвичайно важливо, щоб національні суди не лише формально посилалися на рішення ЄСПЛ, але також здійснювали змістовне тлумачення та аргументацію, виходячи з фактичних обставин справи, забезпечуючи гармонійне поєднання положень Конвенції та практики ЄСПЛ із нормами внутрішнього законодавства, що в підсумку сприятиме підвищенню якості судових рішень і реальному утвердженню європейських стандартів прав людини в Україні.

Незважаючи на вище вказане, науковці справедливо підкреслюють важливість даного нормативного акту для формування в Україні європейської правової культури. Застосування практики ЄСПЛ незалежно від того, яка держава була стороною у справі, дозволяє розширити горизонти судового тлумачення та забезпечує дотримання єдиних європейських стандартів; це прояв «наднаціональної інтеграції» у сфері захисту прав людини, яка в перспективі здатна подолати прогалини та суперечності в національному праві [71, с. 25]. Варто погодитись з думкою Белікової А. О., яка наголошує на принциповому значенні ст. 17 Закону, зазначаючи, що «дана норма відіграє системоутворюючу роль, адже завдяки їй практика ЄСПЛ стала не лише орієнтиром, а й повноцінним елементом національної правової системи, що вимагає від суддів якісно нового рівня правової аргументації» [72, с. 128]. Законодавче закріплення статусу практики ЄСПЛ як джерела права забезпечило більш високий рівень правової визначеності, оскільки створило правову базу для врахування судами не лише змісту Конвенції, але також і її тлумачення в світлі існуючих умов сьогодення, що є результатом багаторічної юрисдикційної діяльності Суду. Це, у свою чергу,

сприяє гармонізації української правової системи з європейськими стандартами та формуванню єдиного правового простору у сфері захисту прав людини.

Нормативна фіксація практики ЄСПЛ як джерела права у чинному законодавстві має комплексне значення для правової системи України та функціонування цивільного судочинства, оскільки забезпечує чіткість у питанні статусу практики Суду. Стаття 17 Закону прямо покладає на суди обов'язок застосовувати практику як самостійне джерело права, а не як додаток до Конвенції. У свою чергу, це створює механізм запобігання порушенням Конвенції на національному рівні, так як застосування судами практики ЄСПЛ дозволяє не лише виправляти порушення після їх констатації ЄСПЛ, але також попереджати їх ще на стадії розгляду справ у національних судах.

Галузевий рівень використання практики ЄСПЛ в Україні знаходить своє безпосереднє вираження у положеннях Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), який закріплює необхідність застосування принципу верховенства права та врахування практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя у цивільних справах.

Стаття 10 ЦПК України закріплює імперативне правило щодо «використання національними судами при розгляді справ Конвенції та протоколів до неї, ратифіковані Україною, а також практики ЄСПЛ як джерела права» [73]. Така законодавча конструкція є проявом конституційного принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України), оскільки забезпечує інтеграцію європейських стандартів захисту в національну правову систему та гарантує реалізацію права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції) [1; 7]. Таким чином суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням практики ЄСПЛ. Даний підхід узгоджується з усталеним тлумаченням практики ЄСПЛ, згідно з яким держава-учасниця зобов'язана не тільки виконувати конкретне рішення у справі, стороною якої вона є, але й запобігати подальшим порушенням Конвенції шляхом врахування релевантної практики Суду у внутрішньому правозастосуванні [65].

Також у ст. 263 ЦПК України йдеться про те, що рішення суду повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, а також бути законним і

обґрунтованим [73]. Врахування практики ЄСПЛ дозволяє суддям уникати формалізму при застосуванні внутрішніх норм права. Т. А. Цувіна наголошує, що «у своїй практиці ЄСПЛ формує низку складових принципу верховенства права, які загалом можна звести до таких категорій, як законність, правова визначеність, справедливість судового розгляду та повага до прав людини; при цьому у межах конвенційної системи верховенство права трактується насамперед як пріоритет прав і свобод людини та необхідність їх належного захисту, що відображає його матеріальний (субстантивний) вимір» [74, с. 376]. Отож, національні суди повинні виходити не лише з норм національного законодавства, але і практики ЄСПЛ, яка має важливе значення для реалізації принципу верховенства права.

Окремі дослідники також акцентують увагу на тому, що включення практики ЄСПЛ до процесуальної діяльності сприяє зменшенню кількості скарг проти України у ЄСПЛ. Застосування національними судами стандартів, вироблених ЄСПЛ, виконує превентивну функцію, адже дозволяє уникати порушень Конвенції вже на рівні внутрішнього судочинства [75, с. 26].

Варто звернути увагу також на п. 2 ч. 3 ст. 423 ЦПК України, де серед підстав для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами передбачено «встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом» [73]. Правова сутність даної норми полягає в тому, що якщо міжнародна судова установа, юрисдикцію якої визнала Україна (передусім ЄСПЛ), встановила порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні конкретної справи, то це стає самостійною та достатньою підставою для перегляду остаточного судового рішення. Водночас ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово підкреслював, що виконання його рішень включає не лише виплату сатисфакції, а й забезпечення відновлення порушених прав особи («Жовнер проти України», «Юрій Михайлович Іванов проти України») [76; 77]. Саме перегляд справи у зв'язку з виключними обставинами є одним із ключових механізмів такого відновлення.

Таким чином, закріплення у ЦПК України положення про використання практики ЄСПЛ як джерела права під час здійснення цивільного судочинства не лише створює належну нормативну основу, а й забезпечує реальне втілення європейських стандартів правосуддя у практику правозастосування, що є важливим кроком у напрямку інтеграції України до єдиного правового простору Ради Європи.

У контексті забезпечення єдності судової практики та підвищення якості здійснення правосуддя особливої уваги потребує питання належного застосування практики ЄСПЛ національними судами. Тому не менш важливим є також рівень судової практики та роз'яснень Верховного Суду, у яких звертається особлива увага на необхідність неухильного дотримання норм чинного законодавства при виконанні рішень ЄСПЛ, а також акцентується на необхідності ретельного вивчення як суті рішень ЄСПЛ, так і наявних обставин справи [78; 79].

У п. 12 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» від 19 грудня 2014 р. № 13 наголошено на необхідності застосування судами України Конвенції з обов'язковим врахуванням практики ЄСПЛ не тільки щодо України, а й щодо інших держав. Дане положення має безумовно позитивне значення для розвитку українського судочинства, оскільки орієнтує суддів на використання усієї практики Суду як джерела європейських стандартів прав людини та відповідає доктрині «живої Конвенції», яка тлумачиться в динаміці на основі рішень у різних справах, незалежно від того, яка держава була відповідачем. Однак така вимога у практичному вимірі часто призводить до формалізму, оскільки суди цитують рішення ЄСПЛ, винесені у справах проти інших держав, але без належного аналізу їх релевантності до конкретних обставин справи. Як наслідок це знижує якість мотивувальної частини рішень і суперечить принципу верховенства права, який вимагає від суду надавати чіткі й зрозумілі пояснення щодо застосування норм. Більше того, на сьогодні немає єдиної методики, яка б визначала критерії відповідності практики ЄСПЛ до

національних справ, що створює простір для довільного, а подекуди також і хибного використання рішень Суду.

Як нами вже наголошувалось раніше, практика ЄСПЛ не є прецедентом у класичному розумінні, тому на наш погляд вимога «обов'язковості» врахування усіх рішень Суду може бути сприйнята як надмірне розширення їх юридичної сили. Тому хоч і дане положення можна вважати прогресивним кроком у напрямі європейської інтеграції українського правосуддя, однак його ефективність залежить від формування чіткої доктрини застосування усієї практики ЄСПЛ у національному судочинстві та підвищення рівня правової аргументації суддів.

При цьому у п. 9 даної Постанови також вказується, що при здійсненні правосуддя суди мають враховувати, що неправильне застосування судом норм права, у тому числі міжнародного права, які у встановленому законом порядку визнані частиною національного законодавства, може бути підставою для скасування чи зміни судового рішення [80]. Тому, на наш погляд, застосування практики ЄСПЛ потребує особливої обережності, оскільки її некоректне використання може мати наслідком неправильне застосування міжнародного права, яке є складовою національного законодавства України. Таке порушення, відповідно до постанови, прямо визначається як підстава для скасування чи зміни судового рішення. Так як на сьогодні практика ЄСПЛ є надзвичайно різноманітною і залежить від конкретних фактичних обставин справи, механічне цитування рішень Суду без аналізу їхньої релевантності до конкретної ситуації в Україні призводить до колізій у тлумаченні права та до розбалансування принципу правової визначеності. Тому важливо щоб суди не лише враховували усю практику ЄСПЛ, але й також забезпечували її виважене та змістовне застосування, щоб зберегти ефективність механізму захисту прав людини.

З цього приводу А. І. Піддубна зазначає, що «у значній частині судових рішень національні судді, звертаючись до положень Конвенції та практики ЄСПЛ, роблять це формально: обмежуються загальними фразами чи поверхневим цитуванням окремих норм без розкриття їхнього змісту та належного обґрунтування застосування; часто такі посилання є недоречними, не враховують специфіку окремих статей Конвенції, а також супроводжуються

технічними похибками – неправильним зазначенням назв рішень ЄСПЛ чи спотворенням їхніх текстів» [81]. Юридична сутність практики ЄСПЛ вимагає її змістовного та мотивованого застосування, що означає необхідність для судів формулювати власні правові висновки на основі аналізу конкретних обставин справи й доводити відповідність тієї чи іншої позиції ЄСПЛ до розглядуваного спору.

Варто зауважити, що в аналізі судової практики щодо застосування національними судами Конвенції у цивільних справах зазначається, що спеціальної методики використання положень Конвенції та рішень ЄСПЛ судами загальної юрисдикції України не розроблено. Водночас підкреслюється, що ЄСПЛ гарантує захист лише тих прав, які прямо передбачені Конвенцією, а рішення Суду, що конкретизує її абстрактні чи оціночні норми, може бути застосоване лише за умови подібності обставин до справи, яку розглядає національний суд [82].

Очевидно, використання практики ЄСПЛ у рішеннях національних судів не може зводитися до формального цитування окремих положень чи виривання їх із загального контексту відповідного рішення. Такий підхід не лише нівелює значення практики Суду як джерела права, але й суперечить принципу верховенства права, закріпленому у ст. 8 Конституції України та визнаному у самій практиці ЄСПЛ («Sunday Times v. United Kingdom») [29]. Рішення у справі «Sunday Times v. United Kingdom» стало базовим для формування доктрини якості закону та розуміння матеріальної складової принципу верховенства права. Дане рішення заклало основи до сучасного підходу ЄСПЛ, який передбачає, що «застосовуючи Конвенцію, суди повинні не лише формально посилатися на її норми чи практику, а оцінювати, наскільки національні акти відповідають принципам передбачуваності, правової визначеності та пропорційності» [29]. Формальне посилання на норми чи окремі фрагменти рішень ЄСПЛ є недостатнім, а тому суди зобов'язані давати змістовне тлумачення, виходячи з принципу верховенства права у його матеріальному значенні.

Отже, практика ЄСПЛ використовується у цивільному судочинстві через національні механізми правозастосування, зокрема і через роз'яснення

Верховного Суду, який виступає провідником конвенційних стандартів у систему українського права. Через рішення національних судів відбувається впровадження європейських стандартів прав людини у внутрішній правопорядок, що відповідає міжнародно-правовим зобов'язанням України. Верховний Суд та нижчестоящі суди виконують ключову функцію – формують практику застосування Конвенції та рішень ЄСПЛ як невід'ємної частини верховенства права, забезпечуючи їх пряму інтеграцію в цивільне судочинство. Тому, на наше переконання, мотивоване використання практики ЄСПЛ у судових рішеннях є елементом доктрини належного здійснення правосуддя, і водночас виконує функцію гармонізації внутрішнього права з міжнародними зобов'язаннями України. Практика Суду виступає інструментом забезпечення ефективності Конвенції і має бути інтегрована у національне правозастосування не формально, а як складова механізму захисту прав людини. Лише змістовне застосування рішень ЄСПЛ забезпечує баланс між міжнародними зобов'язаннями України та потребами національного правопорядку, формуючи довіру суспільства до судової влади.

Нормативне закріплення практики ЄСПЛ як джерела права у цивільному судочинстві відіграє ключову роль у забезпеченні інтеграції міжнародних стандартів захисту прав людини в національну правову систему. Це не лише підвищує якість судових рішень, але і сприяє утвердженню принципу верховенства права та гармонізації українського правосуддя з європейськими стандартами. Україна у цьому аспекті демонструє прогресивний підхід. Для прикладу, у Польщі на конституційному рівні закріплено примат міжнародних договорів над національним законодавством (ст. 91 Конституції Республіки Польща 1997 року) [83], проте в цивільному процесуальному законодавстві відсутня спеціальна норма щодо застосування практики ЄСПЛ за аналогією українському [84]. При цьому польські суди дотримуються принципу тлумачення норм національного права у відповідності до стандартів Конвенції, і у випадку сумнівів пріоритет надається тлумаченню, яке узгоджується з практикою ЄСПЛ, чим забезпечує її фактичну інтеграцію у правову систему [85].

Більше того, численні рішення ЄСПЛ у справах польських суддів спонукали польські судові органи враховувати стандарти ЄСПЛ [86].

Також, в узагальненні практики польських судів щодо застосування Конвенції вказується, що «у правозастосуванні має враховуватись тлумачення Конвенції, оскільки його орієнтири надають остаточний нормативний зміст положенням Конвенції; більше того, рішення ЄСПЛ, навіть якщо вони не стосуються польських справ, впливають на тлумачення національних положень цивільного права та процесу» [87].

Видається, підхід, застосований у польському законодавстві, має високу правову й методологічну цінність, оскільки виходить із розуміння практики ЄСПЛ як невід'ємної частини процесу тлумачення національного права. Визнання того, що тлумачення, надане ЄСПЛ, наділяє положення Конвенції остаточним нормативним змістом, свідчить про глибоку інтеграцію стандартів Суду у внутрішній правопорядок. На відміну від цього, в Україні, хоча нормативно закріплено правило про застосування практики ЄСПЛ як джерела права, на практиці її використання часто має декларативний або вибірковий характер. Тому цінність польського підходу полягає у системності та глибині імплементації практики ЄСПЛ, тоді як українська модель, хоча й має нормативну основу, потребує подальшого розвитку методології використання практики ЄСПЛ як джерела права та інструменту тлумачення національних норм.

Тому з огляду на наявне правове регулювання, наукову дискусію щодо використання усієї практики ЄСПЛ, в українському законодавстві важливо правильно сформулювати зміст обов'язку національних судів використовувати практику ЄСПЛ. На наш погляд, попри нормативну фіксацію у ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» правила про застосування при розгляді справ практики ЄСПЛ як джерела права, варто також нормативно закріпити положення про те, що рішення ЄСПЛ щодо інших держав-членів Конвенції впливають на тлумачення національних положень матеріального та процесуального права. Такий підхід відповідає змісту та вимогам Конвенції і дозволить усунути неоднозначності у застосуванні практики ЄСПЛ, забезпечить її виважене та змістовне

використання у діяльності національних судів та запобігатиме формальному цитуванню рішень Суду без належного аналізу їх значення для конкретної справи. Пропонуємо ст. 17 вищевказаного закону доповнити нормою такого змісту: «2. Рішення ЄСПЛ щодо інших держав-членів Конвенції впливають на тлумачення національних положень матеріального та процесуального права».

Висновки до розділу 1

1. Встановлено, що практика ЄСПЛ відіграє системоутворюючу роль у цивільних справах, оскільки вона не лише забезпечує гармонізацію національних норм із європейськими стандартами, а й наповнює принцип верховенства права конкретним змістом, створюючи дієві гарантії захисту прав людини. Застосування практики ЄСПЛ національними судами сприяє розвитку української правової системи, виступаючи водночас інтегруючим елементом між національною та європейською правовою традицією.

2. З'ясовано, що відповідно до ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» рішення ЄСПЛ розуміються у змісті даного Закону саме як рішення ЄСПЛ у справі проти України, тоді як практика Суду трактується як практика ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини під час її діяльності. Це у свою чергу засвідчує, що рішення ЄСПЛ є обов'язковим для України у тих справах, в яких вона є стороною. Тоді як рішення щодо інших держав-учасниць Конвенції впливають на тлумачення положень національного законодавства держав-членів Конвенції. Такий підхід узгоджується із ст. 46 Конвенції та міжнародними зобов'язаннями України.

Обґрунтовано, що рішення ЄСПЛ не є прецедентами у їх класичному розумінні, а питання щодо їх обов'язковості для держав-учасниць Конвенції швидше лежить у площині збереження єдності судової практики та практики правозастосування загалом. Аргументовано, що у розумінні практики ЄСПЛ як судового прецеденту і вказівкою на її прецедентний характер є принципова різниця. Так як судовий прецедент є офіційним джерелом права, обов'язковим для всіх судів при розгляді аналогічних справ та властивим нормативним характером, що, фактично, прирівнює його до закону, прецедентний характер

означає, що його рішення формують стандарти застосування Конвенції, які держави повинні враховувати, але формально вони не є законом і не мають універсальної обов'язковості як прецеденти в англо-американському праві.

3. Аналіз доктринальних підходів до розуміння сутності практики ЄСПЛ дав змогу сформулювати ознаки практики ЄСПЛ, зокрема: практика ЄСПЛ є результатом юрисдикційної діяльності Суду з розгляду справ, які стосуються захисту прав, передбачених Конвенцією; практику ЄСПЛ варто розуміти як сукупність рішень Суду та Європейської комісії з прав людини; практика ЄСПЛ тлумачить норми Конвенції, створюючи стандарти лише в рамках інтерпретації міжнародного договору, але не створює загальні норми права, тому не є судовим прецедентом у класичному розумінні; прецедентний характер рішень Суду передбачає дотримання єдиного підходу тлумачення норм Конвенції задля збереження єдності судової практики; має властивість офіційного джерела права, закріпленого на рівні національного законодавства; практика ЄСПЛ застосовується виключно в межах Конвенції та її протоколів, а отже вона не стосується всіх правовідносин у межах юрисдикції; практика ЄСПЛ має обов'язкову силу для держави-сторони справи; практика ЄСПЛ впливає на тлумачення положень національного законодавства держав-членів.

4. Встановлено, що практика ЄСПЛ має правоінтерпретаційний характер, так як не створює нових загальних норм права, а є динамічним тлумаченням Конвенції. Звертається увага на те, що рішення Суду формально обов'язкові лише в межах конкретної справи, однак тлумачення норм Конвенції в межах таких рішень набуває загального авторитету. При цьому контекстуальність рішень ЄСПЛ означає, що у кожній справі Суд виходить із конкретних обставин, а сформульовані стандарти слід розглядати не як догму, а як узагальнені орієнтири для правозастосування.

5. З'ясовано, що практика ЄСПЛ формується на основі рішень у конкретних категоріях справ, однак її зміст та юридичне значення не обмежуються лише судово-юрисдикційною природою, оскільки така практика водночас виконує правотлумачну та контрольну функції, набуваючи ширшого регулятивного характеру в системі міжнародного захисту прав людини.

6. Обґрунтовано, що завдяки нормативному закріпленню правила про застосування практики ЄСПЛ національними судами як джерела права, вона наділена відповідними властивостями джерела права. Саме ця властивість практики ЄСПЛ дає нам підстави для її застосування до конкретних відносин як ефективного правового регулятора, що дозволяє національним судам не лише забезпечувати належний захист прав і свобод людини, але також узгоджувати українське правозастосування із загальноєвропейськими стандартами.

7. Обґрунтовано, що за своєю природою практика ЄСПЛ є результатом юрисдикційної діяльності ЄСПЛ, а отже є особливим видом судової практики, яка формується в результаті розгляду конкретних справ, тлумачення положень Конвенції та встановлення фактів її порушення державами-учасницями.

Аргументовано думку про те, що правову природу практики ЄСПЛ варто розуміти як особливий вид судової практики, якій властива трьохкомпонентна структура, що включає правозастосовну (полягає у застосуванні норм Конвенції до конкретних справ із ухваленням індивідуальних рішень на основі встановлених фактів, обов'язкових для виконання державами-учасницями у яких вони є сторонами), правоінтерпретаційну (полягає в авторитетному тлумаченні норм Конвенції, яке виходить за межі конкретних справ і формує європейські стандарти прав людини, наділені властивостями усталеної судової практики) та контрольню-наглядову (полягає у здійсненні контролю та нагляду за виконанням державами міжнародних зобов'язань за Конвенцією та у виявленні структурних і системних порушень) компоненти.

Сутність запропонованого підходу до правової природи практики ЄСПЛ полягає у тому, що Суд застосовує норми Конвенції у конкретних справах, здійснює тлумачення і розвиток стандартів Конвенції у своїх рішеннях, а також виявляє та фіксує структурні проблеми у праві, створюючи правові механізми для запобігання порушень у майбутньому з боку інших держав.

8. Запропоновано поняття «практики ЄСПЛ» як особливого виду судової практики, що є результатом юрисдикційної діяльності Європейського суду з прав людини щодо захисту прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і

основоположних свобод, якій характерні правозастосовна, правоінтерпретаційна та контрольна-наглядова компоненти та властивість джерела права.

9. Аналіз норм чинного законодавства дав змогу виокремити п'ять рівнів правового регулювання використання практики ЄСПЛ у національному судочинстві, а саме: конституційний, рівень міжнародно-правових зобов'язань, спеціальний, галузевий та юрисдикційний.

10. Встановлено, що Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» № 3477-IV від 23 лютого 2006 року закріплює три основоположні засади для використання національними судами практики ЄСПЛ у цивільних справах: обов'язковість виконання Україною рішень ЄСПЛ у справах, де вона є стороною; необхідність врахування практики Суду під час розгляду справ національними судами; визначення практики ЄСПЛ як джерела права, що забезпечує її нормативну вагу в системі українського правопорядку.

11. Обґрунтовано, що використання практики ЄСПЛ у цивільному судочинстві є необхідною умовою функціонування принципу верховенства права та ефективного захисту прав людини. Тому мотивоване використання практики ЄСПЛ у судових рішеннях є елементом доктрини належного здійснення правосуддя і водночас виконує функцію гармонізації внутрішнього права з міжнародними зобов'язаннями України.

12. Аргументовано важливість правильного формулювання у чинному законодавстві змісту обов'язку національних судів використовувати практику ЄСПЛ, у тому числі і рішення щодо інших держав-членів. Тому ст. 17 вищевказаного закону слід доповнити нормою такого змісту: «2. Рішення ЄСПЛ щодо інших держав-членів Конвенції впливають на тлумачення національних положень матеріального та процесуального права». Такий підхід повністю відповідає змісту та вимогам Конвенції та дозволить усунути неоднозначності у застосуванні практики ЄСПЛ, забезпечить її виважене, змістовне та релевантне використання у судовій діяльності та запобігатиме формальному цитуванню рішень Суду без належного аналізу їх значення для конкретної справи.

РОЗДІЛ 2.

ВИКОРИСТАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В ОКРЕМИХ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНИМИ СУДАМИ

2.1. Використання практики Європейського суду з прав людини у справах, що виникають із цивільних відносин

Перед тим, як перейти до аналізу використання практики ЄСПЛ в окремих цивільних справах національними судами, варто зауважити, що стаття 19 ЦПК України, визначаючи предметну юрисдикцію загальних судів, відносить до неї «справи, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, якщо їх розгляд не віднесено до іншого судочинства» [73]. Оскільки важливим інструментом у тлумаченні та використанні матеріальних та процесуальних норм у даних категоріях справ є практика ЄСПЛ, національні суди дедалі частіше звертаються до рішень ЄСПЛ як до зразка аргументації, що впливає з положень статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [2]. Тому особливої уваги заслуговує підхід, за яким використання практики ЄСПЛ здійснюється у категоріях справ, визначених ст. 19 ЦПК України, а зокрема у тих, які виникають із цивільних, сімейних, житлових та трудових відносин. Такий підхід виглядає більш ефективним, оскільки сприяє підвищенню передбачуваності судових рішень (що відповідає принципу правової визначеності), а також дозволяє системно інтегрувати практику ЄСПЛ у межах системи цивільного процесуального права. В підсумку це сприятиме розвитку національної правової системи у гармонії з європейськими стандартами захисту прав людини та підвищить ефективність вирішення цивільних справ національними судами.

Виходячи із розуміння цивільних відносин як «особистих немайнових або майнових відносин, врегульованих нормами цивільного права, що виникають між автономними і рівноправними суб'єктами, які наділені суб'єктивними цивільними правами та суб'єктивними цивільними обов'язками» [88, с. 99], при

дослідженні особливостей використання практики ЄСПЛ у справах, що виникають із цивільних відносин, доцільним є акцент на аналізі рішень, пов'язаних саме з майновими та особистими немайновими відносинами.

При аналізі рішень ЄСПЛ, які стосуються захисту майнових прав, особливу увагу варто звернути на право мирного володіння майном (ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції) та на межі втручання держави у право власності (пропорційність, законність, легітимна мета), оскільки, захищаючи майнові права, національні суди найчастіше звертаються до практики ЄСПЛ щодо розуміння даних категорій.

У ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції йдеться про те, що «кожна особа має право на мирне володіння майном і не може бути позбавлена власності, крім випадків, передбачених законом та в інтересах суспільства. Водночас це не обмежує право держави встановлювати правила контролю за користуванням майном та забезпечення сплати податків, зборів чи штрафів» [89]. Стаття 1 Першого Протоколу до Конвенції, «закріплюючи право кожного на мирне володіння своїм майном, за своєю суттю спрямована на гарантування права власності», – такий висновок підтверджено практикою ЄСПЛ, зокрема у п. 69 рішення по справі «Marckx v. Belgium» Суд наголосив, що зазначене положення охоплює «гарантії захисту власності як фундаментального цивільного права» [90].

Варто зауважити, що у літературі відображено комплексний підхід до тлумачення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції та виокремлено три основні правила, зокрема: загальне правило – кожна особа має право на повагу до свого майна та мирне володіння ним (дане положення є базовим і застосовується до будь-яких посягань на майнові права); право держави на позбавлення власності (є допустимим виключно за умови дотримання трьох критеріїв – законність (наявність правової підстави для такого позбавлення у внутрішньому праві), легітимна мета (дії держави повинні переслідувати суспільний інтерес, наприклад, містобудівні потреби, охорона культурної спадщини, екологічна безпека) та пропорційність (баланс між інтересами суспільства та правами конкретної особи, недопущення надмірного тягара для останньої)); і останнє –

третє правило – право держави здійснювати контроль за користуванням майном (охоплює, зокрема, регулювання ринку землі, житлових відносин, екологічних норм, а також забезпечення сплати податків і штрафів; ЄСПЛ визнає широкий «простір розсуду» держави у цій сфері, проте контрольні заходи також мають відповідати принципам законності та пропорційності) [91, с. 48; 92, с. 127; 93, с. 20]. Такий підхід знаходить своє підтвердження і у практиці ЄСПЛ, для прикладу, у своєму рішенні у п. 38 по справі «Серявін та інші проти України» Суд вказав, що зміст статті 1 Першого Протоколу до Конвенції гарантує право власності та містить три окремі норми [94], вище перелічені нами.

На особливу увагу заслуговує концепція «майна» у ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції та її співвідношення із положеннями цивільного законодавства України, оскільки трактування даних понять містить певні відмінності [95, с. 142]. У Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) питання майна врегульовано на рівні глави 13, де «майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки; майнові права є неспоживною річчю та визнаються речовими правами» [96]. Водночас, у ст. 177 Глави 12 ЦК України вказується на те, що «об'єктами цивільних прав є як матеріальні, так і нематеріальні блага – речі, гроші, цінні папери, цифрові активи, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної діяльності та інформація; вони можуть існувати у фізичному або цифровому вигляді, що визначає особливості їх набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків» [96].

Наведені вище положення позбавлені уніфікації, про що неодноразово вказувалося у рішеннях ЄСПЛ проти України. Для прикладу, у справі «Суханов та Ільченко проти України» ЄСПЛ дійшов висновку, що вимоги заявників стосовно отримання надбавки до пенсії підпадають під сферу регулювання ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, тому можуть розглядатися як «майно» у розумінні Конвенції [97]. Надбавка до пенсії була кваліфікована Судом як «легітимне очікування» на одержання певного майнового блага в розумінні ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, оскільки вимога особи стосується майнового права, яке має належне підґрунтя у внутрішньому праві і практиці

правозастосування і тому заявник може розраховувати на його реалізацію. Фактично, ЄСПЛ визнає існування такого «легітимного очікування» у випадках, коли воно підтверджене остаточним і обов'язковим судовим рішенням (справи «Юрій Миколайович Іванов проти України» та «Агрокомплекс проти України») [77; 98] або коли вимога має достатнє нормативне підґрунтя у національному праві (справи «Рисовський проти України», «Кечко проти України», «Сук проти України», «Федоренко проти України») [99; 100; 101; 102]. Тобто, у практиці ЄСПЛ поняття майно має автономне значення, яке не обмежується правом власності на речі матеріального світу, тому у розумінні ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції певні інші права та інтереси, які є активами, можуть також розглядатися як майнові права, а отже і як майно. Про це також йдеться і у п. 53 рішення ЄСПЛ у справі «Gasus Dosier- und Fördertechnik GmbH v. The Netherlands» [103]. Тому у межах ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції під захист підпадають не лише вже наявні об'єкти власності, але й майнові вимоги, якщо вони ґрунтуються на майновому інтересі, особа може вважатися такою, що має «легітимне очікування» на одержання відповідного майна.

Крім того, у розумінні ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції поняття «майно» охоплює не лише традиційні речові права, а й низку інших економічних та нематеріальних благ, наприклад, права інтелектуальної власності, серед яких право на торговельну марку («Balan v. Moldova») [104], акції господарських товариств («Совтрансавто-Холдинг проти України») [105], право на здійснення підприємницької діяльності, включаючи користування ліцензіями та дозволами («Стебницький та «Комфорт» проти України», «Tre Traktörer Aktiebolag v. Sweden») [106; 107], професійна репутація, яка має економічну цінність для власника («Van Marle v. the Netherlands») [108], недоодержаний прибуток, якщо він має достатню правову та фактичну визначеність, тобто вже зароблений, але не виплачений («Ambrozi v. Italy», «Кечко проти України») [109; 100] тощо. Як зазначає Н. Блажівська, ЄСПЛ визнав, що гарантії ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції поширюються також на певні специфічні об'єкти майнового права, такі як «суми, присуджені остаточними та обов'язковими судовими або арбітражними рішеннями, право на відшкодування експортного податку на

додану вартість, право на повернення надмірно сплаченого податку, доменне ім'я, право на здійснення рибного промислу тощо» [110, с. 221].

Водночас, не можуть бути майном в розумінні ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції умовні або потенційні вимоги, реалізація яких залежить від настання певних умов, що не були виконані («*Malhous v. the Czech Republic*») [111] та права на індексування заощаджень або на індексування соціальних виплат («Іван Юрійович Гайдук та інші проти України») [112]. Суд не визнав такі права «майном» у сенсі ст. 1 Першого Протоколу. Таким чином, критерієм для кваліфікації майнового інтересу як «майна» виступає не лише його юридичне закріплення, а й реальна можливість ефективного користування або отримання економічної вигоди. Тому майновий інтерес, який за своєю природою є вимогою, може кваліфікуватися як «майно» у розумінні ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції лише за умови, що він має достатню правову основу у національному законодавстві або коли цей інтерес підтверджено остаточним судовим рішенням («*Korescky v. Slovakia*») [113].

Варто зауважити, що більш якісний підхід до поняття «майно» запропоновано у Проекті Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного). Зокрема, у п. 2 ч. 1 ст. 197 згаданого Проекту, до об'єктів приватних відносин віднесено будь-які блага, що мають особисту та/або майнову цінність, зокрема речі та майно [114]. Водночас у статті 199 «Речі та майно», річ визначено як «предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки» [114]. Дана стаття врегульовує питання, які стосуються тіла людини, його частин, анатомічних матеріалів, тварин. У ч. 4 даної статті вказано, що «майном визнається сукупність речей, майнових прав та обов'язків» [114]. У новій редакції ЦК України до об'єктів приватних відносин віднесено також гроші, цінні папери, інші фінансові інструменти, інформацію, цифрову річ, результати інтелектуальної діяльності, послуги, результати робіт тощо. Загалом, підхід законопроекту узгоджується з практикою ЄСПЛ, де поняття «майно» тлумачиться у широкому сенсі й охоплює не лише речі у вузькому матеріальному розумінні, але й майнові права, легітимні очікування та інші нематеріальні блага, що мають економічну цінність для особи.

Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) відповідає підходам, відображеним у цивілістичній доктрині, де «майно» традиційно розглядається як комплексне правове явище, що поєднує у собі як матеріальні, так і нематеріальні елементи, котрі мають економічну та юридичну цінність для суб'єкта права. Визначення майна як сукупності речей, майнових прав та обов'язків підкреслює його багатоскладовий характер. З цього приводу варто зауважити, що підхід до розуміння речей як матеріальних об'єктів зовнішнього світу, щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки, є абсолютно правильним, так як саме такі речі становлять первинний, найбільш традиційний елемент категорії «майно». У свою чергу, майнові права відображають нематеріальний аспект майна, що закріплює можливість особи вимагати певної поведінки від інших суб'єктів (наприклад, право вимоги за договором, право користування майном тощо). Таким чином, до складу майна включається не лише те, що існує фізично, а й те, що забезпечує економічні інтереси власника через систему правовідносин. Майнові обов'язки фіксують юридичну залежність особи та необхідність вчинення дій на користь інших суб'єктів (наприклад, обов'язок повернути позику, виконати роботу, сплатити податки чи інші кошти). Включення обов'язків до поняття майна забезпечує системний і збалансований підхід, оскільки правовий статус суб'єкта завжди має двосторонній характер – права кореспондують обов'язкам.

Тому «майно» у сучасному цивільному праві дійсно слід розглядати не лише як сукупність речей, а як комплексне правове явище, що охоплює матеріальні об'єкти, майнові права вимог та пов'язані з ними обов'язки. Такий підхід відображає реалії сучасного обігу, де значна частина економічних відносин функціонує на основі нематеріальних активів, інформації та фінансових інструментів, і корелює з розширеним розумінням «майна» у практиці ЄСПЛ, яке включає легітимні очікування, корпоративні права, соціальні виплати та інші нематеріальні цінності.

Проведений аналіз засвідчує той факт, що при тлумаченні поняття «майно» національним судам варто враховувати його розширене розуміння як комплексного правового явища, до якого належать не лише матеріальні речі, але

й майнові права, легітимні очікування, права вимоги, корпоративні права, соціальні виплати та інші економічно значущі інтереси. Такий підхід дозволяє захищати як наявні активи, так і очікування їх набуття, якщо вони мають достатнє правове підґрунтя у національному законодавстві.

Особливий інтерес становить використання практики ЄСПЛ при захисті зобов'язальних прав, оскільки у цивільному праві України строго розмежовуються речові та зобов'язальні права, а імплементація концепції практики ЄСПЛ стимулює перегляд цієї моделі. За допомогою такого підходу ЄСПЛ формує єдине європейське розуміння поняття «майно», що включає не лише речові, а також і зобов'язальні права, легітимні очікування, майнові інтереси тощо [115, с. 188]. Тому «у практиці ЄСПЛ речові і зобов'язальні права розглядаються в контексті автономного поняття «майно», що застосовується при інтерпретації ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції» [116, с. 152].

Наприклад, у рішенні «Федоренко проти України» вказується, що заявник оскаржував порушення свого права на мирне володіння майном через невиконання державним органом умов договору купівлі-продажу. Договором було передбачено коригування ціни з урахуванням інфляції та право на отримання повної вартості об'єкта з прив'язкою до курсу долара США, що, на думку заявника, становило його захищене майнове право [102]. Суд зазначив, що ця умова мала істотне значення для заявника, який без неї міг би вагатися щодо укладення договору. Відтак «неналежне виконання умов договору, особливо коли його стороною виступає держава, слід оцінювати крізь призму принципу правової визначеності, легітимних очікувань сторін і обов'язку держави діяти добросовісно у договірних відносинах» [115, с. 188].

Суд наголошує на відмінності між фактичним користуванням і юридично гарантованим майновим правом, яке має бути конкретно визначеним, обґрунтованим та таким, що створює легітимні очікування тривалого і захищеного володіння. Зокрема, у справі «Durini v. Italy» ЄСПЛ підкреслив, що саме по собі право проживання в житлі, яке не належить заявникові, не становить «майно» у розумінні ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, якщо воно не ґрунтується на правовій підставі, яка гарантує захищене користування [117]. А у

рішенні «J.L.S. v. Spain» вказав на те, що за відсутності договірною зобов'язання (цивільно-правового зобов'язання – на це вказує Суд), яке породжувало б легітимні очікування на тривале володіння, такий режим користування житлом не створює «майна», що підлягало б захисту за ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції [118]. В останньому рішенні ЄСПЛ вказав, що надання можливості таким користувачам, як заявник, залишатися безстроково у державному житлі перешкоджало б державі належно управляти своїм майном. Отже, практика ЄСПЛ чітко розмежовує фактичне користування благом і юридично гарантоване майнове право, яке має бути достатньо визначеним, обґрунтованим і таким, що створює легітимні очікування тривалого та захищеного володіння. У сфері договірних відносин це означає, що лише зобов'язання, закріплені на стабільній і належним чином оформленій правовій основі, можуть визнаватися «майном» у розумінні Конвенції.

Варто звернути увагу також на справу «Antonopoulou v. Greece», яка стосувалася несправедливих умов у споживчих договорах та заяву за якою Суд визнав неприйнятною так як дійшов висновку, що держава виконала свої позитивні зобов'язання за ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції. За матеріалами справи заявниця взяла іпотечний кредит у швейцарських франках, щоб скористатися вигідним і стабільним обмінним курсом. У той же час, у договорі позики містилося положення, згідно з яким кредит мав бути погашений за курсом, що діє на дату погашення, а не на дату укладення договору. Так як через стан здоров'я заявниця була змушена припинити трудову діяльність, вона вирішила погасити кредит достроково, однак не змогла цього зробити, оскільки зростання вартості швейцарського франка щодо євро збільшило суму заборгованості приблизно на 60%. Вона звернулася до національних судів, стверджуючи, що відповідна умова договору є несправедливою, однак її позови були відхилені [119]. Суд зазначив, що різке зростання курсу швейцарського франка відбулося під час загальноєвропейської фінансової кризи та було непередбачуваним як для банків, так і для позичальників. Хоча така ситуація створила значні труднощі, держава забезпечила належні правові засоби захисту для осіб, які постраждали від валютних коливань. Заявниця, зі свого боку,

свідомо прийняла ризик, пов'язаний із кредитом у швейцарських франках, не поновила страховку, не скористалася можливістю конвертації кредиту в євро й уклала додаткові угоди з банком для полегшення умов погашення. Вона також мала можливість і фактично скористалася судовим захистом, звернувшись до судів, які розглянули її доводи по суті. Отже, національне законодавство надало ефективні механізми для захисту майнових прав. Щодо ефективності обраного нею способу захисту, Суд встановив, що заявниці було надано можливість представити всі свої аргументи перед компетентними судами й отримати вмотивоване рішення Касаційного суду. Останній у своєму рішенні вказав, що «договірна умова, хоч і не узгоджена індивідуально, але така, що відображає норму національного права, не підлягає перевірці на предмет справедливості» [119].

Аналіз справи «Antonopoulou v. Greece» засвідчує, що держава передусім повинна створити та гарантувати дієві правові механізми, які дозволяють особі або оскаржити несправедливі умови договору, або вимагати перегляду чи розірвання договору, або захистити майнові права у судовому порядку. Тобто, держава повинна гарантувати справедливу процедуру для захисту прав споживачів кредитних договорів. Фактично, ЄСПЛ дотримався ідеї, згідно із якою держава не зобов'язана втручатися у приватні договори, якщо сторони добровільно погодили умови і мали можливість захищати свої права у суді. Держава може втручатися лише тоді, коли існує очевидна несправедливість або зловживання.

Таким чином, договірні зобов'язання, які формують легітимні майнові інтереси та очікування сторін, підпадають під захист Конвенції. Якщо право, що виникає з цивільно-правового договору, має економічну цінність, є конкретним, чинним і може бути реалізованим, воно підпадає під поняття «майно» у розумінні Конвенції. В основі підходу ЄСПЛ лежить концепція «легітимного очікування», яка визнає майновими ті права, що формують обґрунтовану впевненість особи у можливості їх здійснення. Саме завдяки цьому підходу гарантії Конвенції поширюються на сферу договірних зобов'язань (зобов'язань, що виникають із договорів купівлі-продажу, оренди, послуг, підряду та інших

цивільно-правових договорів), пенсійного забезпечення, виплат за судовими рішеннями, відшкодування збитків тощо [115, с. 190].

Видається, національним судам варто враховувати, що у процесі правозастосування слід орієнтуватися на триєдину структуру аналізу, сформульовану ЄСПЛ, а саме наявність майна або «власності» у розумінні Конвенції, факт втручання держави або іншого суб'єкта у право на мирне володіння майном та наявність виправдання такого втручання (тобто дотримання принципів законності, легітимної мети та пропорційності). У ч. 2 ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції вказується, що «ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права» [89]. Варто зауважити, що словосполучення «передбачено законом» означає не лише наявність правової підстави для застосування певного заходу у національному законодавстві, але й вимагає, щоб сам закон відповідав критеріям якості, тобто був достатньо чітким, доступним і передбачуваним. У справах «Rekvényi v. Hungary» та «Rotaru v. Romania» ЄСПЛ вказав, що «закон має бути доступним та сформульованим з достатньою точністю для того, щоб надати можливість зацікавленим особам передбачати наслідки, які може спричинити його дія» [120; 121]. Таким чином, ЄСПЛ формує вимоги до якості закону через концепцію «якості правового регулювання», яка охоплює три ключові критерії – доступність, чіткість і передбачуваність. Зокрема, у справах «Серков проти України» та «Щокін проти України» ЄСПЛ підкреслив, що «вимога якості закону передбачає наявність чіткого й передбачуваного законодавства, узгодженої судової практики, ефективних механізмів оскарження та відсутність непропорційного втручання у права особи» [122; 123].

Слід підкреслити, що ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції насамперед покликана захищати особу від будь-яких втручань держави у право володіння майном, водночас зобов'язуючи державу вживати необхідних заходів для забезпечення такого захисту. Тому у справах «Федоренко проти України» та «Рисовський проти України» ЄСПЛ вказував, що для того, щоб відповідати Конвенції, позбавлення повинно бути законним і спрямованим на досягнення

справедливого балансу між інтересами суспільства та інтересами заявника [102; 99]. Тому, розглядаючи справи про можливе порушення права власності, національні суди повинні оцінити, чи дії або бездіяльність держави забезпечують справедливий баланс між загальним інтересом суспільства та захистом основоположних прав особи, при цьому особа не повинна зазнавати надмірного чи непропорційного тягаря, як наголошено у справі «Суханов та Ільченко проти України» [97].

Стаття 1 Першого Протоколу до Конвенції у практиці ЄСПЛ трактується як така, що гарантує не лише формальне право власності, а й комплексний захист усіх майнових інтересів особи, забезпечуючи баланс між приватними та публічними інтересами. Для національних судів це означає необхідність детального врахування принципів законності, легітимності та пропорційності при вирішенні цивільних справ, пов'язаних із майновими відносинами.

Як зазначає Майкут Х. В., «одним із ключових елементів забезпечення принципу пропорційності під час втручання у право мирного володіння майном є надання справедливої та належно обґрунтованої компенсації, хоча ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції прямо не встановлює такої вимоги» [91, с. 50-51], однак, очевидно, що вона впливає із принципу пропорційності. Така компенсація повинна враховувати «становище приватної особи, її соціальні обставини та моральну шкоду, завдану внаслідок позбавлення майна» [124, с. 273], з урахуванням обставин конкретної справи. Як засвідчує рішення у справі «The Holy Monasteries v. Greece», у досягненні законних суспільних цілей державне відшкодування може бути меншим за ринкову вартість майна [125], однак повинне бути обґрунтованим та законним. Аналіз практики ЄСПЛ демонструє, що немає універсальних критеріїв для визначення розміру компенсації у справах про втручання держави у право власності. Кожен випадок потребує індивідуальної оцінки з урахуванням конкретних обставин, характеру втручання, мети та наслідків для заявника. Суд також підкреслює, що поняття «суспільний інтерес» є широким і динамічним, охоплюючи не лише економічні чи соціальні аспекти, а й інші потреби демократичного суспільства, зокрема охорону культурної спадщини, захист довкілля та забезпечення соціальної

справедливості. За певних умов суспільний інтерес може виправдовувати виплату компенсації, меншої за ринкову вартість майна, якщо це обґрунтовано об'єктивними факторами чи суспільною необхідністю. Проте навіть у таких випадках має зберігатися справедливий баланс між загальними інтересами та захистом прав власника і компенсація не може бути настільки низькою, щоб фактично позбавити його права або створити надмірний і непропорційний тягар.

Для прикладу, у справі «*Pálka and Others v. The Czech Republic*», ЄСПЛ вказав на порушення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, оскільки компенсація за експропрійовану земельну ділянку для будівництва автошляху була надто жорсткою та несправедливою. Заявники стверджували, що через рік після експропріації законодавство було змінено – компенсацію почали виплачувати за ринковими цінами, що підтверджує несправедливість попередньої системи. І хоч ЄСПЛ погодився, що у даній справі наявний законний інтерес та втручання було передбачене національним законом, однак національне законодавство не забезпечувало достатньої гнучкості для оцінки конкретних обставин справи. Щодо дотримання справедливого балансу Суд вказав, що хоча повна компенсація не завжди є обов'язковою, закон має гарантувати «розумне співвідношення» між розміром компенсації та реальною вартістю майна. Крім того, закон, який жорстко фіксує компенсацію за адміністративними цінами без урахування конкретних обставин, порушує принцип справедливого балансу. Суд вказав на недолік того, що національні суди відмовилися перевірити пропорційність і застосували формальний підхід. Головна проблема полягала не у самій сумі, а у відсутності належної процедури оцінки наслідків експропріації [126].

Тому національним судам слід здійснювати поглиблений аналіз вимоги пропорційності для того, щоб встановити, чи можливе втручання переслідуватиме ідею суспільного інтересу. Для цього ЄСПЛ рекомендує «спочатку встановити, як і в якій мірі заявник був обмежений у здійсненні права, на яке вплинуло оскаржуване втручання, і які були несприятливі наслідки обмеження» [127, с. 32]. Під час оцінки пропорційності необхідно з'ясувати, чи може легітимна мета бути досягнута шляхом застосування заходів, які меншою

мірою обмежують права та свободи заінтересованої особи. Будь-яке втручання не повинно бути надмірним або перевищувати межі, необхідні для досягнення поставленої мети. ЄСПЛ зазначає, що під час оцінки пропорційності втручання у право власності слід враховувати такі аспекти як відповідність застосованих державою заходів меті, яку передбачається досягти; чи не створюють дії держави для особи надмірного або непропорційного тягара; чи є використані державою засоби обґрунтованими та виправданими.

Тому при тлумаченні поняття «майно» та визначенні меж його захисту національним судам варто використовувати стандарти щодо втручання у право власності, компенсації збитків, відновлення порушеного балансу між приватними й публічними інтересами, які відображені у рішеннях ЄСПЛ [128]. Складнощі на практиці виникають у випадку пошкодження майна у результаті воєнних дій, однак і у таких справах національні суди активно використовують рішення ЄСПЛ. Для прикладу, у Постанові по справі № 265/6582/16-ц Верховний Суд погодився з висновками судів першої та апеляційної інстанцій про те, що є наявні підстави на компенсацію від держави за невиконання державою свого позитивного матеріального та процесуального обов'язку за ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції. У даному рішенні Верховний Суд посилався на свої попередні рішення щодо розширеного тлумачення поняття «майно», вказавши, що «особа, яка має майновий інтерес, може розглядатись як така, що має «легітимне очікування» успішної реалізації її права вимоги (зокрема, відшкодування державою шкоди) у сенсі ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, коли для цього інтересу є достатні підстави у національному законодавстві» [129].

У цьому рішенні, попри те, що Верховний Суд зазначив, що право на відшкодування шкоди, завданої громадянам терористичним актом (ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»), не створює легітимного очікування на отримання компенсації від держави через відсутність відповідної норми права, це не виключає можливості захисту права на мирне володіння майном відповідно до ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, незалежно від того, на якій території (підконтрольній чи непідконтрольній Україні) стався такий акт.

Згідно зі ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, держава має не лише утримуватися від неправомірного втручання у право мирного володіння майном, а й виконувати позитивні обов'язки щодо його ефективного забезпечення та відновлення у разі порушення. Ці обов'язки передбачають вжиття заходів для захисту права власності, зокрема створення компенсаційних механізмів, які дають можливість потерпілій особі вимагати відшкодування збитків. Як свідчить практика ЄСПЛ, обсяг такої компенсації залежить від характеру порушення, наприклад, при невиконанні державою позитивних обов'язків достатнім може бути створення ефективного механізму компенсації, тоді як у випадку прямого неправомірного втручання держава має відшкодувати завдану шкоду в повному обсязі.

ЄСПЛ неодноразово наголошував на обов'язку держав забезпечити ефективний механізм компенсації за пошкоджене або зруйноване майно під час збройного конфлікту [130, с. 284]. Це підтверджується у справах «Loizidou v. Turkey» (1996), «Cyprus v. Turkey» (2001), «Myra Xenides-Arestis v. Turkey» (2006), «Chiragov and Others v. Armenia» (2015) та «Sargsyan v. Azerbaijan» (2015). Виходячи із позиції Суду, викладеної у вище перелічених рішеннях, виникають легітимні очікування щодо отримання компенсації за пошкоджене або зруйноване майно внаслідок збройного конфлікту на території, підконтрольній Україні. Верховний Суд підкреслює, що у випадках застосування концепції легітимних очікувань або позитивних обов'язків держави пріоритет належить останнім. У цій справі Суд встановив, що позивач довів невиконання державою певного позитивного обов'язку щодо його права власності, а отже, порушення права на мирне володіння майном за ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції підлягає захисту шляхом компенсації.

Окремої уваги заслуговують також сформовані ЄСПЛ стандарти захисту особистих немайнових відносин, які стосуються захисту честі, гідності, ділової репутації. «Поняття честі, гідності та ділової репутації тісно пов'язані з повагою до особистості, узгоджуються з моральними принципами та правовими нормами і відображають ставлення суспільства до людини як до найвищої соціальної цінності» [131, с. 131]. Тому дані категорії виступають фундаментальними

елементами правового статусу особи, визначаючи не лише її соціальну оцінку, а й внутрішнє усвідомлення власної цінності та гідності. Вони є складовими особистих немайнових прав, що гарантуються Конституцією України, Конвенцією, ЦК України та ін.

ЄСПЛ неодноразово наголошував, що повага до честі, гідності та репутації є складовою права на повагу до приватного життя, гарантованого ст. 8 Конвенції. Такі цінності забезпечують баланс між особистою автономією людини та інтересами суспільства, виступаючи критерієм цивілізованості правової системи та рівня демократичного розвитку держави. Тому аналіз практики ЄСПЛ, яка стосується захисту честі, гідності та ділової репутації засвідчує той факт, що право на повагу до приватного життя (ст. 8 Конвенції) захищається Судом у взаємозв'язку із правом на свободу вираження поглядів (ст. 10 Конвенції) [132]. Суд не лише встановлює наявність порушення особистих немайнових прав, а й здійснює ретельне балансування інтересів особи та суспільства. Практика Суду формує універсальні стандарти захисту особистих немайнових прав, де особисті права співіснують із суспільною потребою у свободі висловлювання, а кожен випадок розглядається з урахуванням конкретного контексту, статусу особи (публічна чи приватна) та характеру оприлюдненої інформації.

Варто зауважити, що у сфері публічних відносин межі реалізації особистої автономії є значно вузькими, ніж у приватних правовідносинах, що особливо помітно у практиці ЄСПЛ [133]. У справі «Axel Springer v Germany» ЄСПЛ наголосив, що «приватні особи, які не є відомими громадськості, мають право на посилений захист свого приватного життя, тоді як аналогічні вимоги до захисту цього права не застосовуються у повному обсязі до публічних осіб» [134]. Свій розвиток така думка знаходить у справах «Lingens v. Austria» та «Von Hannover v. Germany», де ЄСПЛ вказав, що межі допустимої критики є ширшими щодо політиків, ніж щодо пересічних громадян, оскільки вони свідомо виступають об'єктом публічного обговорення та повинні проявляти більшу толерантність до критичних висловлювань. Отже, вони підлягають ретельному громадському контролю і потенційно можуть зазнати сильної громадської критики в ЗМІ [135; 136].

Національні суди визнають, що публічні особи та посадові особи, обираючи публічну кар'єру, погоджуються на підвищену увагу та критику суспільства, оскільки інформація про їхню діяльність має суспільне значення, а межі допустимої критики щодо них ширші, ніж для звичайних громадян. Публічні особи та державні службовці повинні бути готові до підвищеної уваги, різкої критики та суспільного інтересу до їхньої діяльності й, за певних обставин, особистого життя [137].

У справі «Lingens v. Austria» ЄСПЛ вказав, що свобода вираження поглядів охоплює не лише «інформацію» чи «ідеї», які сприймаються позитивно або нейтрально, а й ті, що ображають, шокують або турбують державу чи будь-яку частину суспільства, адже саме такі прояви є невід'ємною частиною плюралізму, толерантності та відкритості, без яких неможливе демократичне суспільство. Водночас, Суд вказав, що слід чітко відрізнити твердження факту від судження або оцінки, оскільки якщо твердження є оцінкою – воно може не бути підконтрольним доказуванню істини, але має бути базоване на фактах, які не оскаржуються, і говоритися добросовісно. Національні закони, які вимагають, щоб автор твердження-оцінки довів їхню істинність (у випадку, коли це неможливо) можуть бути несумісні зі свободою висловлювання ст. 10 Конвенції [135]. Схожого висновку Суд дійшов у справі «Українська Прес-Група» проти України», де Суд вказав, що «вимога довести правдивість оціночних суджень є нездійсненною; така вимога по суті порушує право на свободу висловлювання думки, що охороняється Конвенцією» [138].

У практиці Верховного Суду можна знайти підтвердження такої позиції. Зокрема у Постанові Верховного Суду від 10 квітня 2019 року у справі № 398/4136/15-ц суд вказав, що «відповідно до статті 277 ЦК України предметом судового захисту не можуть бути оціночні судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які як вираження суб'єктивної думки й поглядів відповідача не можна перевірити щодо їх відповідності дійсності (на відміну від перевірки істинності фактів) і спростувати» [139]. Тому при вирішенні питання про визнання поширеної інформації недостовірною суди мають встановити її характер та визначити, чи становить вона фактичне

твердження, чи є виразом оціночного судження. В огляді судової практики КЦС ВС у справах про захист честі, гідності та ділової репутації, Верховний Суд звертає увагу на те, що розмежування оціночних суджень та тверджень про факти є однією із основних вимог доказування у даній категорії справ. Верховний Суд вказує, що «правильність думки чи оцінки тієї чи іншої особи може бути предметом думки, оцінки інших осіб, але не предметом повноважень судової влади» [140, с. 24], що підтверджує важливість у судовій практиці розмежування між фактичними твердженнями та оціночними судженнями, адже останні не підлягають судовому доведенню чи спростуванню.

У справі «Von Hannover v. Germany» ЄСПЛ вказав, що публічні особи теж мають «legitimate expectation» щодо приватності, оскільки право на приватне життя включає не лише дім, але й інші аспекти особистості, і в деяких обставинах навіть те, що відбувається в публічному просторі, може бути приватним [136]. Тому у кожному конкретному випадку важливо враховувати такі критерії як наявність суспільного інтересу у публікації певної інформації (фото або тексту), статус особи – чи є вона публічною особою, який був контекст, форма та спосіб отримання інформації, наявність згоди та знання особи і у який спосіб подано матеріал. Суд наголосив, що якщо мета публікації переслідує суто задоволення цікавості чи пошуку сенсації серед читачів, то захист приватності може переважати [136]. І що найважливіше, Суд вказав, що держави мають не лише пасивне зобов'язання не втручатись, але і позитивне – створити належні правові й судові механізми захисту.

Варто звернути увагу також на рішення у справі «Ghiulfer Predescu v. Romania», де журналістка висловила припущення про зв'язки мера з кримінальними групами під час телевізійних дебатів, за що була притягнута до відповідальності за наклеп та зобов'язана сплатити значну компенсацію. ЄСПЛ у своєму рішенні вказав, що національні суди не здійснили правильного балансу між ст. 8 та ст. 10 Конвенції, оскільки не обґрунтували, чому рішення про наклеп було необхідним. Суд зазначив, що національні суди не надали достатніх аргументів для обмеження свободи вираження журналістки, зокрема не обґрунтували, чому накладення штрафу було пропорційним та необхідним у

демократичному суспільстві. Журналістка брала участь у публічних дебатах щодо питання, яке становило суспільний інтерес, і що журналісти виконують функцію «watchdog», контролюючи діяльність публічних осіб. Тому тут важливим є добросовісність автора та рівень публічності теми. ЄСПЛ визнав, що накладена компенсація та судові витрати мали надмірний ефект і могли створювати «chilling effect», стримуючи журналістів від висвітлення важливих питань у майбутньому [141].

Таким чином, можна стверджувати, що у практиці ЄСПЛ є напрацьовані певні стандарти та критерії, для визначення порушення або правильного балансу щодо захисту права на повагу до приватного життя (ст. 8 Конвенції) та права на свободу вираження поглядів (ст. 10 Конвенції) та якими мають керуватися національні суди щоб їхні рішення були сумісні з Конвенцією. Серед них варто виокремити: законність (будь-які обмеження мають мати правову основу, ясно визначені, передбачені нормами закону, доступними й передбачуваними); легітимна мета (захист репутації, честі та гідності інших, приватного життя); необхідність у демократичному суспільстві та пропорційність (чи втручання відповідає нагальній суспільній потребі, чи не є надмірним); внесок інформації у суспільний інтерес (чи публікація/висловлення стосується справ, важливих для суспільства, боротьби з корупцією, прозорості органів влади тощо; чи має значення для дискурсу; чи виконує роль «watchdog»); статус особи (публічні особи мають більшу терпимість до критики, однак це не означає повної відсутності захисту приватного життя чи репутації); форма, тон, спосіб подачі (чи є публікація серйозним обвинуваченням, чи є вона образливою або зловмисною; чи була перевірка фактів; чи дотримана добросовісність; чи дано можливість відповісти або спростувати твердження); спосіб отримання інформації або зображень (наявність згоди чи таємно; чи отримано незаконним способом; чи існувало переслідування/домагання фотографа або медіа до особи; чи порушили приватність у спосіб, який особа не могла очікувати); наслідки, шкода, тяжкість порушення (рівень потенційної чи фактичної шкоди репутації, психічного стану; обсяг поширення публікації; кількість людей, які дізналися; тривалість порушення; штрафи чи компенсації – чи не були вони надмірні);

позитивні обов'язки держави (не лише уникнення порушення але й забезпечення правил, які дозволяють захист особи: законодавство, судова практика, доступ до суду, право на спростування, виправлення).

Треба визнати, що стандарти у практиці ЄСПЛ щодо захисту честі, гідності та ділової репутації еволюціонуватимуть, особливо з урахуванням розвитку цифрової доби, штучного інтелекту та широкого використання засобів масової інформації, соціальних мереж тощо. Це значно підвищує потенційну шкоду репутації особи, оскільки інформація стає миттєво доступною великій аудиторії і часто поширюється без контролю автора. Тому окрему увагу у сучасній практиці Суду привертає процесуальна справедливість, зокрема, чи було забезпечено відповідачу право на відповідь або спростування, чи національний суд надав можливість захистити репутацію не лише через компенсацію, а також через публічне виправлення чи механізми спростування неправдивої інформації.

Варто зауважити, що у Проекті Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) передбачено якісно новий підхід до регулювання права на захист честі, гідності та ділової репутації. Зокрема передбачено як розширення вже існуючих категорій, так і нові правила правового регулювання. Серед них право на спростування; право на відповідь; право на примирення; право вимагати заборони поширення інформації, якою порушуються особисті права; право особи, особисте право якої порушено, на відшкодування, компенсацію шкоди. Також передбачено право на гідність, механізм захист якого був передбачений у нормі 281-1 Проекту Закону «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої» [142] та знайшов своє відображення і у Проекті Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного), а саме у ст. 301 [114].

Стаття 294 «Право на спростування» Проекту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) встановлює правило, що «оціночні судження не підлягають спростуванню та/або доведенню їх достовірності» [114]. Цією ж статтею передбачається, що спростування недостовірної інформації здійснюється особою, яка поширила таку інформацію у той самий спосіб, у який

її було поширено, а також передбачено і інші особливості спростування недостовірної інформації.

Запропоновані зміни є досить позитивними та свідчать про розвиток цивільного права України в напрямку гармонізації з європейськими стандартами захисту прав людини, забезпечення балансу між свободою вираження поглядів і правом на повагу до честі, гідності та репутації, а також посилення ефективності механізмів відновлення порушених немайнових прав. Тому національним судам варто дотримуватися вимог п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1, де передбачено сукупності таких умов, які враховуються для задоволення позову у справах про захист честі, гідності та ділової репутації (факт поширення інформації, тобто доведення її хоча б до однієї сторонньої особи; належність поширеної інформації до позивача; недостовірність поширеної інформації, тобто її невідповідність дійсності; порушення цією інформацією особистих немайнових прав, що виражається у завданні шкоди честі, гідності чи діловій репутації або у створенні перешкод для реалізації таких прав) [143], однак при цьому враховувати ті критерії, на яких ЄСПЛ наголошував неодноразово у своїх рішеннях. Також важливо, щоб при розгляді таких справ суди не лише формально оцінювали, чи існувало порушення честі, гідності та ділової репутації, але й аналізували контекст відповідного повідомлення інформації (натиск публічності, суспільна значимість теми, спосіб подачі, ступінь дослідження фактів), як це відображено у практиці ЄСПЛ. Для цього необхідним є глибокий аналіз контексту висловлювання або публікації, який включає врахування судами ступеня суспільної значущості теми (чи стосувалося повідомлення питань, що становлять суспільний інтерес, адже в таких випадках межі допустимої критики є ширшими, особливо щодо публічних осіб, наприклад, як у справі «Lingens v. Austria»); ступінь перевіреності та достовірності джерел інформації (чи діяв журналіст або автор добросовісно, спираючись на достовірні джерела і дотримуючись стандартів професійної етики); форма висловлювання (чи містить повідомлення фактичні твердження, чи є оціночним судженням, яке не підлягає спростуванню, але має залишатися в межах допустимої критики); контекст і тон викладу

інформації (чи було повідомлення зроблене в агресивній, принизливій або маніпулятивній формі, чи навпаки у межах журналістського чи суспільного дискурсу).

2.2. Використання практики Європейського суду з прав людини у справах, що виникають із сімейних відносин

У межах цивільного судочинства особливе значення мають спори, що виникають із сімейних відносин, адже вони стосуються фундаментальних соціальних цінностей – сім'ї, батьківства, дитинства. Їх вирішення вимагає забезпечення індивідуалізованого підходу до захисту прав, так як вони характеризуються підвищеним рівнем особистісного елементу, де правовий конфлікт тісно переплітається з морально-психологічними чинниками, що вимагає від суду глибокої оцінки конкретних життєвих обставин.

Стаття 8 Конвенції гарантує право на повагу до приватного та сімейного життя [7] і є ключовою нормою при захисті сімейних прав. Вона застосовується у справах, що стосуються визначення місця проживання дитини, позбавлення батьківських прав або визнання батьківства, встановлення опіки та піклування, організації спілкування дитини з батьками чи близькими родичами, а також захисту від незаконного втручання держави або третіх осіб у сімейні відносини. ЄСПЛ при тлумаченні цієї статті керується принципом найкращих інтересів дитини, оцінюючи конфлікти між правами батьків та дитини з метою досягнення справедливого балансу і забезпечення гармонійного розвитку сімейних зв'язків.

Варто зауважити, що у контексті ст. 8 Конвенції та практики ЄСПЛ поняття «сімейне життя» тлумачиться широко й охоплює різноманітні форми сімейних зв'язків – між подружжям, партнерами, батьками й дітьми, а також іншими близькими родичами [144, с. 55; 145, с. 121]. Такий підхід узгоджується із положеннями ст. 3 Сімейного кодексу України (далі – СК України), яка також передбачає розширене розуміння сім'ї [146]. Водночас, він покликаний насамперед гарантувати належний захист осіб, об'єднаних сімейними зв'язками, та забезпечити збереження стабільних і гармонійних стосунків між ними, сприяючи досягненню справедливого балансу між правами усіх учасників

сімейних відносин та утвердженню принципу найкращих інтересів дитини як визначального орієнтиру при вирішенні сімейних спорів, пов'язаних із опікою, піклуванням, визначенням місця проживання чи встановленням порядку спілкування з дитиною. У цьому контексті, практика ЄСПЛ у справах, що впливають із сімейних відносин, набуває особливої ваги, оскільки «визначає орієнтири для подальшого вдосконалення національної судової практики та забезпечення єдності правозастосування у цій сфері, підвищуючи ефективність судового захисту та довіру до правосуддя у справах, що стосуються сім'ї та дітей» [147, с. 22].

Слід звернути увагу, що підходи до вирішення сімейних спорів неодноразово змінювались національними судами з огляду на рішення ЄСПЛ. Варто тільки згадати рішення ЄСПЛ у справі «M.S. v. Ukraine», яке змістило акцент з формального рівноправного підходу прав батьків на пріоритет найкращих інтересів дитини [148]. У цій справі один із суддів критично оцінив практику застосування національними судами презумпції на користь матері в справах про опіку над дитиною, яка передбачала, що дитина має проживати з матір'ю, а будь-яке відхилення можливе лише за наявності «виняткових обставин». Такий підхід, на думку судді, призводив до того, що суди нехтували оцінкою інших обставин, які могли впливати на визначення найкращих інтересів дитини. Презумпція на користь матері не відповідає судовій практиці ЄСПЛ та не враховує рівних прав батьків у спорах про опіку. Основна теза судді полягає в тому, що рішення про проживання дитини має базуватися на індивідуальній оцінці найкращих інтересів дитини, без автоматичного пріоритету одного з батьків [148]. Дане рішення вплинуло на практику Верховного Суду (зокрема мав місце відступ від попередніх висновків Верховного Суду, сформований у постанові Великої Палати Верховного Суду від 17 жовтня 2018 року у справі № 402/428/16-ц [149]) та судів всіх інстанцій, змушуючи переглядати старі доктрини.

Або рішення ЄСПЛ у справах «Хант проти України» та «Савіни проти України», у яких Суд підкреслив, що розрив сімейних зв'язків має відбуватися лише за виняткових обставин, а поведінка батьків і їхній інтерес до дитини

мають враховуватися при прийнятті судових рішень [150; 151]. Після застосування цих стандартів національні суди стали орієнтуватися на збереження сімейних зв'язків і вирішення спорів шляхом поступового врегулювання, мінімізуючи розрив між дитиною та батьками.

Водночас у період воєнного стану в Україні проблема забезпечення найкращих інтересів дитини набуває особливої гостроти, зокрема у контексті визначення місця проживання дитини та організації спілкування з батьками або близькими родичами. Дане питання стає ще більш актуальним через масовий виїзд матерів з дітьми до більш безпечних країн, що призводить до тимчасового або постійного розриву сімейних зв'язків, а їх збереження є критично важливим для розвитку дитини та її адаптації в нових умовах [152]. В умовах війни порушення прав дітей, зокрема права на сімейне виховання, є майже неминучими, тому справедливий захист прав дитини в умовах війни є об'єктивною необхідністю [153, с. 108]. У цьому контексті практика ЄСПЛ надає важливі орієнтири для національних судів щодо визначення найкращих інтересів дитини. ЄСПЛ наголошує на необхідності забезпечення права дитини на підтримку особистих стосунків з обома батьками, навіть у випадку їхнього розлучення або проживання в різних країнах [154]. Це включає в себе право на регулярні побачення, спілкування через сучасні засоби комунікації та участь у важливих подіях життя дитини.

ЄСПЛ сформував сталу практику щодо визначення місця проживання дитини, в якій центральне місце посідає принцип «найкращих інтересів дитини» та обов'язок держави забезпечити справедливий баланс між правами дитини, батьків і суспільними інтересами.

Для прикладу, у справі «M.S. v. Ukraine» Суд визнав, що рішення про визначення місця проживання дитини є втручанням у сімейне життя, але воно може бути законним, якщо має правову основу, легітимну мету (захист прав дитини) і є «необхідним у демократичному суспільстві». При цьому ключовим критерієм є найкращі інтереси дитини, які повинні бути вирішальними в будь-якому подібному спорі. ЄСПЛ нагадав, що у справах про опіку національні суди

мають широку свободу розсуду, але вона не є безмежною – їхні висновки мають бути ретельно обґрунтовані [148].

Щодо стабільності середовища дитини Суд вказав, що до конфлікту дитина жила у стабільному середовищі з батьком, бабусею й дідусем по батьковій лінії, однак після переїзду до матері дитина кілька разів змінювала місце проживання та дитячий садок, що могло вплинути на її стабільність і розвиток. Суди не врахували цей фактор і не проаналізували, чи нове середовище було стабільним і безпечним. Також не було враховано важливу роль бабусі й дідуся, хоча вони тривалий час доглядали дитину. Апеляційний суд просто зазначив, що роль батьків важливіша, але не оцінив це з точки зору інтересів конкретної дитини. Як наслідок, ЄСПЛ дійшов висновку, що аналіз, проведений українськими судами, був поверховим і недостатньо ретельним. Хоча державі надано широкі межі розсуду у справах опіки, у цій справі причини, наведені судами, не були «відповідними і достатніми» для виправдання втручання. Тому ЄСПЛ встановив, що було порушення ст. 8 Конвенції при визначенні місця проживання дитини [148]. Також, оцінюючи дії українських судів ЄСПЛ вказав, що вони поверхово розглянули заяви батька про можливе насильство чи розбещення дитини під час перебування з матір'ю та так як заяви батька про ризик насильства були серйозними і потребували більш глибокого та всебічного розгляду. Ключова ідея рішення ЄСПЛ полягала у тому, що українські суди не забезпечили реального врахування найкращих інтересів дитини, не оцінили належно ризики для її безпеки і стабільність середовища проживання, а також проігнорували значущі сімейні зв'язки з дідом і бабою. У підсумку це призвело до порушення права заявника на сімейне життя.

Варто зауважити, що справа «M.S. v. Ukraine» має важливе значення для формування стандартів застосування ст. 8 Конвенції у справах, що стосуються визначення місця проживання дитини та забезпечення найкращих інтересів дитини. ЄСПЛ у цьому рішенні чітко окреслив межі дискреційних повноважень національних судів, підкресливши, що хоча вони мають широкий простір розсуду у справах опіки, цей розсуд обмежується обов'язком забезпечити повну, всебічну й обґрунтовану оцінку усіх обставин справи. Зокрема, суди мають

ретельно перевіряти будь-які заяви про можливе насильство, психологічну або фізичну небезпеку для дитини, а також оцінювати фактори стабільності її життєвого середовища та емоційних зв'язків з членами сім'ї. Найкращі інтереси дитини мають пріоритетне значення й повинні бути не декларативним принципом, а реально застосованим критерієм під час прийняття рішень. Ця справа також продемонструвала, що автоматичне надання переваги матері як опікуну без належного аналізу конкретних обставин може порушувати баланс між правами батьків і дитини та суперечити Конвенції.

Крім того, рішення «M.S. v. Ukraine» розширює практику тлумачення позитивних зобов'язань держави за ст. 8 Конвенції – держава не лише має утримуватися від свавільного втручання у сімейне життя, але й зобов'язана активно забезпечувати умови для ефективного захисту сімейних зв'язків і безпеки дитини, у тому числі шляхом належного розслідування заяв про можливе насильство. Загалом дана справа є важливою для формування єдиних підходів національними судами при вирішенні питання визначення місця проживання дитини так як конкретизує зміст поняття «найкращі інтереси дитини» у судовому процесі, встановлює стандарти ретельності оцінки доказів у справах щодо опіки та визначення меж свободи розсуду національних органів у справах про втручання у сімейне життя. На нашу думку, вона також засвідчує доцільність удосконалення чинного законодавства, шляхом нормативної фіксації «найкращі інтереси дитини» та визначення їх змісту.

Варто зауважити, що Верховний Суд напрацював базові елементи, які повинні враховуватися при оцінці найкращих інтересів дитини, що водночас засвідчує дотримання стандартів, сформульованих у практиці ЄСПЛ. Так у Постанові Верховного Суду від 04 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19 було підтверджено широкий підхід до тлумачення поняття «найкращі інтереси дитини», через комплексний та багатовимірний характер даної категорії, зокрема: погляди та позицію дитини (забезпечує врахування її думки відповідно до віку та рівня розвитку); індивідуальність дитини (включаючи її фізичні, психологічні та емоційні характеристики); збереження сімейного оточення та підтримання значущих міжособистісних відносин (сприяє емоційній

стабільності та соціалізації); піклування, захист та безпека дитини (передбачають попередження будь-яких ризиків для фізичного і психічного благополуччя); вразливе положення дитини (вимагає особливої уваги при визначенні обставин, які можуть впливати на її розвиток); право дитини на охорону здоров'я (включає забезпечення доступу до медичного догляду та сприяння фізичному розвитку); право дитини на освіту (забезпечує можливості для інтелектуального розвитку та соціальної інтеграції) [155].

Слід звернути увагу також на справу «Širvinskas v. Lithuania», в якій заявник стверджував, що національні суди не врахували належним чином надані ним докази (дочка жила все життя (до ситуації з переїздом) з ним в будинку його батьків, і що ті умови були кращими, а переселення може нашкодити дитині). Також заявник скаржився, що суди надто швидко закріпили «звичне місце проживання» з матір'ю, і що матір отримала позитивне рішення, хоча не було переконливого обґрунтування, чому потрібно змінювати середовище чи чому дитині буде краще з матір'ю. Згодом національні суди дійшли висновку, що дочка вже протягом близько двох років проживала з матір'ю і була адаптована до її квартири, дитсадка, а зміна середовища проживання могла завдати соціальної або психологічної шкоди. Попри це, суди визнали, що обоє батьків можуть забезпечити належне середовище, але немає необхідних і невідкладних підстав переселяти дитину до батька [156].

У даній справі ЄСПЛ також встановив порушення ст. 8 Конвенції та підкреслив, що «habitual residence» (звичне місце проживання) має значення, і що зміна його не має здійснюватися без вагомих причин. Судам важливо враховувати стабільність середовища для дитини, емоційна прив'язаність, ризик соціальної або психологічної шкоди від частих змін. Також ЄСПЛ вказав, що суди Литви не забезпечили ретельного та обґрунтованого аналізу всіх обставин справи: доказів, поданих батьком, факту звикання дитини до середовища матері, можливих ризиків змін [156].

У п. 95 рішення Суд вказав, що «ст. 8 Конвенції вимагає, щоб державні органи забезпечували справедливий баланс між інтересами дитини та батьків і у цьому балансі особлива увага має приділятися найкращим інтересам дитини, які

можуть переважати інтереси батьків (батько чи мати не можуть вимагати заходів, які б шкодили здоров'ю чи розвитку дитини)» [156].

Хоча ст. 8 Конвенції прямо не визначає процесуальних вимог, ЄСПЛ наголошує, що сам процес ухвалення рішень у справах, які стосуються сімейного життя, повинен бути справедливим і ефективним, тобто таким, що реально забезпечує захист прав сторін. Це означає, що суди мають діяти ретельно, оперативно та неупереджено, особливо коли йдеться про дітей, адже плин часу може безповоротно вплинути на їхнє життя. У справі «Širvinskas v. Lithuania» Суд підкреслив, що затягування розгляду справи у національних судах фактично визначило результат, так як через тривалі перерви між засіданнями та зволікання з психологічною експертизою дитина встигла адаптуватися до життя з матір'ю, і саме цей факт став ключовим аргументом для суду при визначенні місця її проживання. Таким чином, час став вирішальним чинником, а не об'єктивна оцінка найкращих інтересів дитини.

Дана позиція ЄСПЛ, на нашу думку, має глибоке процесуальне та матеріальне значення, оскільки Суд підкреслює, що право на повагу до сімейного життя охоплює не лише змістовний (матеріальний) бік – можливість жити з дитиною чи бачитися з нею, але й справедливий процес ухвалення рішень. Якщо суди зволікають, не забезпечують оперативності та не оцінюють докази своєчасно, це саме по собі є порушенням ст. 8 Конвенції, бо позбавляє одну зі сторін реальної можливості вплинути на результат. Також, тривалість провадження в таких справах може змінити фактичну реальність, оскільки дитина звикає до нового середовища, і пізніше будь-яке повернення в інше місце вважається «недоцільним». У результаті держава, замість активного захисту інтересів дитини, пасивно фіксує статус-кво, створений часом. Таким чином, ЄСПЛ вважає, що повільність судового процесу може сама по собі становити форму втручання у сімейне життя, оскільки вона змінює баланс між сторонами. Тому суди мають забезпечувати ефективний і своєчасний захист прав батьків і дітей. У подібних спорах зволікання не є нейтральним фактором, так як створює реальні наслідки для дитини і може безповоротно вплинути на сімейні зв'язки.

У справі «Olindraru v. Romania» ЄСПЛ також констатував порушення ст. 8 Конвенції, що проявляється у тому, що державні органи Румунії не забезпечили своєчасного та ефективного виконання судового рішення про визначення місця проживання дитини з матір'ю, чим позбавили заявницю можливості підтримувати сімейні зв'язки та реалізувати своє право на сімейне життя. ЄСПЛ підкреслив, що пасивність і затягування дій органів влади у ситуаціях, пов'язаних із дітьми, мають особливо серйозні наслідки, оскільки плин часу може остаточно визначити ситуацію на шкоду батькові або матері, на користь яких було винесено рішення, і тим самим знівелювати його практичну ефективність [157].

У даному рішенні Суд підкреслив, що регулярне спілкування між дитиною та обома батьками є ключовим елементом «сімейного життя» у розумінні ст. 8 Конвенції, навіть якщо між батьками припинено шлюбні відносини. І навіть не зважаючи на те, що ст. 8 Конвенції насамперед покликана захищати особу від свавільних дій держави, вона також накладає на державу позитивні зобов'язання щодо забезпечення реального дотримання сімейних зв'язків. Тому щодо цих позитивних обов'язків, Суд зазначає, що батьки мають право на дії, спрямовані на возз'єднання з дітьми, а національні органи влади зобов'язані сприяти таким возз'єднанням. При оцінці виконання рішень у сімейних справах ЄСПЛ керується принципом субсидіарності, тому Суд перевіряє, чи зробили національні органи все, що розумно можна вимагати у конкретних обставинах, щоб сприяти возз'єднанню. Невдача органів влади не означає автоматично, що порушено позитивні зобов'язання за ст. 8 Конвенції, оскільки зобов'язання органів влади щодо сприяння возз'єднанню не є абсолютним та може вимагати необхідних підготовчих заходів.

У випадках, коли дитина чинить опір контакту з одним із батьків, ст. 8 Конвенції вимагає, щоб держава виявляла причини такого опору і діяла відповідно. Тому це є зобов'язанням засобів, а не результату. Водночас відсутність співпраці між розлученими батьками не звільняє органи влади від позитивних зобов'язань за ст. 8 Конвенції, а навпаки накладає на них обов'язок вживати заходів для примирення конфлікуючих інтересів, з урахуванням

найкращих інтересів дитини. Більше того, «у таких справах думку дитини слід враховувати, однак її заперечення не дає автоматично абсолютного права вето, тому що і інші фактори також повинні бути враховані, а рішення повинно визначати найкращі інтереси дитини (як правило, це передбачає збереження зв'язків дитини з родиною, за винятком випадків, коли це шкодить її здоров'ю та розвитку)» [157].

Варто зауважити, що з'ясування думки дитини у таких справах має важливе значення та впливає із права дитини бути заслуханою [158]. Верховний Суд з цього приводу зазначає, що суди повинні враховувати висловлену дитиною думку всебічно та системно, з'ясовуючи належно фактичні обставини справи, оскільки тільки так будуть забезпечені найкращі інтереси дитини, а не інтереси та бажання батьків. У Постанові від 16 лютого 2024 року у справі № 465/6496/19 Верховний Суд визначив способи з'ясування думки дитини, яка може бути висловлена у «письмових доказах (висновках органів опіки та піклування, спеціалістів), електронних доказах (відео-, аудіоматеріалах), висновках психологічної експертизи, показаннях самої дитини, присутньої в залі судового засідання або з використанням режиму відеоконференції» [159].

Таким чином, ст. 8 Конвенції розкриває не лише захисну, а й активну функцію – держава повинна активно сприяти підтриманню сімейних зв'язків. Позитивні зобов'язання держави є гнучкими та залежать від обставин конкретної справи і не гарантують автоматичний результат. У таких справах завжди основним критерієм є «найкращі інтереси дитини», а всі дії держави повинні бути спрямовані на збереження її сімейних зв'язків. Тому, якщо дитина чинить опір держава має дослідити причини цього опору і вжити підготовчих заходів, не знімаючи із себе відповідальність навіть у разі конфлікту між батьками, так як державні органи повинні шукати баланс інтересів. Бездіяльність державних органів суперечитиме обов'язку сприяти відновленню контакту.

Отож, у справах щодо визначення місця проживання дитини національним судам слід враховувати такі ключові аспекти, на які наголошує ЄСПЛ та які стосуються формулювання принципу «найкращих інтересів дитини» як комплексного поняття, що охоплює: фізичну і психологічну безпеку;

стабільність і сталість середовища; збереження емоційних зв'язків з обома батьками та іншими близькими членами сім'ї; реальну оцінку думки дитини без абсолютного права вето; належну та обґрунтовану судову оцінку всіх обставин; ефективну участь державних органів для підтримки сімейних зв'язків. «Найкращі інтереси дитини» не є декларативним принципом, а повинні враховуватися судами як практичний критерій, який реально впливає на рішення судів і дій держави у сімейних спорах.

Як вже вище вказувалось, взаємне спілкування дитини з обома батьками є фундаментальним елементом «сімейного життя» за ст. 8 Конвенції, навіть якщо між батьками припинено шлюбні відносини, тому держава повинна активно сприяти підтриманню сімейних зв'язків (вживати розумні заходи для возз'єднання дитини з батьком або матір'ю, якщо це відповідає її інтересам). Відсутність співпраці між батьками не звільняє органи влади від обов'язку активного втручання для примирення інтересів. Важливим є стабільність середовища проживання дитини, тому зміни будинку, дитячого садка, соціального оточення або опікунів мають бути обґрунтовані і спрямовані на благо дитини, а усі значущі зв'язки (з батьками, бабусею, дідусем тощо) повинні бути враховані при оцінці найкращих інтересів. Процес ухвалення рішень має бути справедливим, оперативним і ефективним, оскільки затягування може змінити фактичну реальність (наприклад, дитина адаптується до нового середовища) і фактично визначити результат, тому бездіяльність або затягування державних органів у справах щодо дітей може само по собі становити втручання у сімейне життя.

Варто звернути увагу також на практику ЄСПЛ у справах про усунення перешкод у спілкуванні з дитиною та забезпечення права батьків або близьких родичів на зустрічі з нею. Для прикладу, у справі «A.V. v. Slovenia», ЄСПЛ встановив порушення ст. 8 Конвенції, оскільки національні органи влади не вжили достатніх позитивних заходів для забезпечення та підтримання контактів між батьком і його дітьми. Суд дійшов висновку, що «держава не виконала свого обов'язку сприяти возз'єднанню сім'ї, зокрема через відсутність належних психологічних чи терапевтичних заходів, які могли б допомогти подолати

емоційний бар'єр між дітьми та батьком» [160]. Таким чином, органи влади не забезпечили справедливого балансу між інтересами дітей і правом заявника на сімейне життя.

У даній справі Суд встановив, що рішення про повне припинення контактів з дітьми порушили ст. 8 Конвенції, оскільки сукупність дій національних органів не збалансувала інтереси дитини та права батька (тобто між правом заявника на сімейне життя та захистом інтересів дітей), тому порушили свої позитивні зобов'язання. Національні органи зобов'язані виконувати позитивні зобов'язання за ст. 8 не лише шляхом утримання від втручання, але й діяти для забезпечення контакту, коли це відповідає інтересам дитини. ЄСПЛ звернув особливу увагу на неефективність заходів, вжитих національними органами для відновлення контактів між батьком та його дітьми. Суд констатував, що проведення короткотривалих та епізодичних контактних сесій, які часто тривали лише кілька хвилин і припинялися за ініціативою дітей, не відповідало вимогам ефективного забезпечення права на сімейне життя, гарантованого ст. 8 Конвенції. Такі формальні дії не могли забезпечити відновлення емоційного зв'язку між батьком і дітьми та не слугували реалізації принципу найкращих інтересів дитини. Крім того, Суд підкреслив, що відмова національних органів призначити психологічну або сімейну терапію, яка могла б сприяти подоланню психологічного опору дітей до контактів із батьком, становила суттєвий недолік у виконанні позитивних зобов'язань держави. ЄСПЛ наголосив, що державні органи мають не лише формально забезпечувати можливість зустрічей, але й активно створювати умови для їх реальної ефективності [160].

Таким чином, рішення ЄСПЛ у справі «A.V. v. Slovenia» підкреслює, що національні суди та органи опіки і піклування повинні усвідомлювати активну роль держави у забезпеченні права на сімейне життя. Позитивне зобов'язання держави полягає не лише у формальному наданні дозволу на спілкування між дитиною і батьками, а й у створенні реальних умов для ефективного здійснення цього спілкування. Це означає, що ухвалення судового рішення саме по собі є недостатнім – воно повинно супроводжуватися конкретними практичними заходами, спрямованими на його виконання, такими як залучення психологів,

соціальних служб і органів опіки для організації та підтримки процесу контактів. Пасивність держави у випадках, коли спілкування між батьками і дітьми не відбувається або є неефективним, розцінюється як невиконання позитивного обов'язку, покладеного на державу ст. 8 Конвенції.

З даного рішення випливає, що суди повинні оцінювати не лише факт проведення зустрічей, а також їх якість і тривалість. Контакти, що тривають кілька хвилин і перериваються дитиною, не відповідають вимогам ст. 8 Конвенції. Крім того, принцип «найкращих інтересів дитини» має бути центральним, однак його застосування повинно бути обґрунтованим і пропорційним. Суди повинні уникати автоматичного виправдання відсутності контактів посиланням на «бажання дитини» без з'ясування причин цього бажання. Відмова від контактів може бути виправдана лише тоді, коли це обґрунтовано конкретними ризиками для розвитку дитини. Суди повинні забезпечити, щоб рішення про побачення чи спілкування виконувалися без надмірних затримок, адже плин часу у таких справах має непоправні наслідки для сімейних зв'язків. Тому необхідно встановлювати чіткі строки виконання, контролювати діяльність органів, відповідальних за реалізацію рішення, оперативно реагувати на випадки невиконання або формального підходу соціальних служб.

Варто звернути увагу також на рішення ЄСПЛ у справі «Sahin v. Germany», де Суд підкреслив, що батьки дітей, народжених поза шлюбом, мають право на рівний доступ до дитини та сімейне життя, і що законодавчі чи судові обмеження, які ставлять їх у менш вигідне становище порівняно з батьками в шлюбі, можуть становити дискримінацію за ст. 14 у поєднанні зі ст. 8 Конвенції [161]. Водночас у справі наявні окремі думки суддів Розакіс і Тулкенс, які вважають, що у даній справі мало місце порушення ст. 8 і ст. 14 у поєднанні зі ст. 8 Конвенції. Вони підкреслили, що дитина була дуже малою (менше 5 років), мала добрі стосунки з батьком, а національні суди фактично перешкождали її контакту з батьком, не заслухавши дитину та не залучивши батька до процесу. Судді зазначили, що процедурні гарантії ст. 8 порушено, оскільки батько не був достатньо залучений у процес ухвалення рішення, а дитина не була заслухана,

що ставить його у невідгідне становище порівняно з батьками дітей, народжених у шлюбі [161].

За матеріалами справи заявник є батьком дитини, яка народилась поза шлюбом. Він визнав батьківство, регулярно сплачував аліменти та мав право і можливість відвідувати дитину, однак з часом мати заборонила будь-який контакт між дитиною та батьком. Тому батько звернувся до суду за встановленням права на спілкування з дитиною, але суд першої інстанції відхилив його прохання, мотивуючи, що таке спілкування могло б бути шкідливим для дитини через серйозні напруження між батьком і матір'ю. При цьому дитина не була опитана судом щодо того, чи хоче вона бачитися з батьком або продовжувати з ним спілкування.

ЄСПЛ встановив порушення ст. 14 у поєднанні зі ст. 8, оскільки законодавство Німеччини визнавало право на доступ лише для батьків дітей, народжених у шлюбі, а для батьків позашлюбних дітей право доступу було обмеженим або залежним від згоди матері або рішення суду, що порушувало принцип рівності. ЄСПЛ вказав, що хоча можливість обмеження доступу може бути обґрунтованою (наприклад, коли існують ризики або суперечки між батьками, що можуть негативно впливати на дитину), законодавчі механізми мають бути рівними для всіх батьків, незалежно від того, чи дитина народжена у шлюбі чи поза ним. У даній справі, відсутність можливості доступу батька поза шлюбом, лише через формальний статус, без конкретного обґрунтування ризику чи порушення інтересів дитини, є дискримінаційною. Суд підкреслив, що відсутність запиту думки дитини щодо зустрічей із батьком є проблемою, хоча в окремих випадках заслуховування може бути шкідливим, і водночас наголосив на важливості врахування її думки [161].

Для національних судів дана справа має важливе значення, оскільки підкреслює необхідність рівного ставлення до усіх батьків незалежно від їхнього сімейного статусу, зобов'язує забезпечувати реальні умови для контактів з дитиною, враховувати думку дитини там, де це можливо, та обґрунтовувати будь-які обмеження доступу на основі захисту її інтересів, а не формальних або дискримінаційних підстав. Фактично, дане рішення підтверджує, що батьки

позашлюбних дітей мають однакові права на контакт з дитиною, якщо інші обставини не доводять, що контакт шкодить дитині, а законодавство, яке гарантує права батьків у шлюбі, але не позашлюбних батьків, може бути дискримінаційним.

Заслуговує на увагу також практика ЄСПЛ, яка стосується права на спілкування онуків і бабусь, дідусів. Як зазначає Сердечна І. Л., «сімейне законодавство, регулюючи конкретні сімейні відносини, спрямоване не лише на захист сім'ї як цілісного утворення, а й приділяє значну увагу охороні прав та інтересів окремих її членів і родичів» [162]. Хоча основою права на повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8 Конвенції) є стосунки між батьками та дітьми, інші близькі родичі, такі як бабусі та дідусі, також можуть користуватися захистом цього права [163]. Водночас Верховний Суд зазначає, що «позов про усунення перешкод у вихованні дитини і спілкуванні з нею є окремим способом захисту права баби й діда на спілкування з онуками» [164].

У цьому контексті, особливого значення набуває справа «Shvets v. Ukraine», суть якої полягає в тому, що ЄСПЛ підтвердив право заявника на регулярні зустрічі та спілкування з онукою, підкресливши обов'язок держави забезпечити реальну можливість реалізації цього права та ефективне виконання судових рішень [165]. У справі йдеться про те, що дідусь тривалий час не міг реалізувати своє право на контакт з онукою через переїзд матері дитини та невиконання судових рішень, а державні органи не забезпечили їх примусове виконання; лише після зміни місця проживання дитини він зміг регулярно спілкуватися з онукою. ЄСПЛ визнав, що між дідусем і онукою існувало сімейне життя, яке підлягає захисту, і встановив порушення ст. 8 Конвенції через недостатню активність держави у забезпеченні права заявника на контакт. Для національних судів це означає, що вони мають обов'язок створювати ефективні механізми реалізації прав членів сім'ї на спілкування, а також необхідність враховувати інтереси та добробут дитини при вирішенні спорів щодо контактів із родичами.

У теперішній час дане питання є особливо актуальним, оскільки дедалі більше жінок залучені до трудової діяльності, а бабусі та дідусі частіше беруть

участь у догляді за дітьми. Тож ЄСПЛ визнає той факт, що сімейне життя може існувати між бабусями/дідусями та онуками, якщо між ними є «тісні особисті зв'язки». У справі «Marckx v Belgium» ЄСПЛ наголосив, що поняття «сімейне життя» охоплює зв'язки між близькими родичами, зокрема між бабусями, дідусями та онуками, які передбачаються за замовчуванням, якщо дитина проживала з бабусею чи дідусем певний час, хоча це не є обов'язковою умовою, оскільки тісний особистий зв'язок може також виникнути внаслідок регулярного спілкування [90]. Тому тут варто погодитись із Бориславською М. В, що «у тлумаченні ЄСПЛ «сімейне життя» охоплює значно ширше коло відносин, ніж поняття «сім'я»» [166, с. 274].

Право бабусь і дідусів на повагу до сімейного життя у відносинах з онуками передбачає передусім право підтримувати нормальні родинні стосунки через безпосереднє спілкування. Таке спілкування зазвичай відбувається за згодою особи, яка несе батьківську відповідальність, тобто доступ бабусі чи дідуся до онука зазвичай перебуває на розсуд батьків дитини. Тому питання про те, чи має відбуватися спілкування між бабусями, дідусями та онуками, є насамперед прерогативою батьків. Водночас держава має обов'язок забезпечити, щоб стосунки між онуками та їхніми бабусями й дідусями мали можливість розвиватися природним чином [163].

Втручання у право бабусь, дідусів та онуків на сімейне життя може бути визнане правомірним за умови дотримання вимог п. 2 ст. 8 Конвенції, тобто якщо таке обмеження встановлене законом і є необхідним у демократичному суспільстві для захисту прав і свобод інших осіб. Зокрема, у справі «TS and JJ v Norway» ЄСПЛ дійшов висновку, що втручання у право на сімейне життя було обґрунтованим, виходячи з найкращих інтересів дитини, оскільки національні органи ухвалили рішення, спираючись на думку самої дитини та спостереження щодо негативного впливу контактів із бабусею [167]. Тому при вирішенні спорів щодо здійснення права бабусі чи дідуся на спілкування з дитиною суди повинні керуватись виключно найкращими інтересами дитини, оцінюючи, чи сприяє контакт розвитку, вихованню та благополуччю дитини.

Отож, практика ЄСПЛ передбачає, що право на сімейне життя може включати стосунки між бабусями, дідусями та онуками, оскільки тісні особисті зв'язки, сформовані через регулярне спілкування, можуть бути достатньою підставою для визнання сімейного життя. Водночас зобов'язання держав гарантувати це право є менш суворим, ніж обов'язки держави щодо батьків, натомість держава повинна забезпечити можливість контакту між бабусями/дідусями та онуками, необхідну для підтримання «нормальних» стосунків, за умови розумного доступу, якщо тільки такий контакт не суперечить найкращим інтересам дитини.

На практиці це може мати наслідком проблеми у доказуванні наявності тісного особистого зв'язку бабусі/дідуся та онуків, який би дозволяв визнати існування сімейного життя. Сам Суд нерідко вказував, що такими критеріями можуть бути тривалість і регулярність контактів, характер спільно проведеного часу, емоційна близькість, участь у повсякденному житті дитини, а також взаємна прихильність та залежність, які свідчать про наявність стійкого та значущого зв'язку, здатного забезпечити реальне існування сімейного життя між бабусею або дідусями та онуком. Водночас відсутність чітких критеріїв або формальних показників може призводити до неоднакової судової практики та потенційної відмови у контактах, навіть якщо такі контакти відповідають інтересам дитини. Тому національним судам при оцінці наявності «тісного особистого зв'язку» варто орієнтуватися на вище вказані критерії, напрацьовані у рішеннях ЄСПЛ.

Стаття 257 СК України передбачає право баби та діда на спілкування з внуками, правнуками та право брати участь у їх вихованні; натомість батьки чи інші особи, з якими проживає дитина, не мають права перешкоджати їм у здійсненні їх прав [146]. При захисті таких прав національним судам варто передусім встановити, що контакт бабусі/дідуся з онуком відповідає найкращим інтересам дитини. Мова йде не про доведення шкоди від такого спілкування, а про передусім встановлення відповідності інтересам дитини, як цього вимагає практика ЄСПЛ. Тоді і підстави для відмови будуть базуватися на принципі відповідності інтересам дитини.

У тому випадку, коли батьки обмежують або забороняють спілкування бабусі/дідуся з онуками, суди повинні враховувати, що батьківські обмеження не можуть переважати над найкращими інтересами дитини. У кожному конкретному випадку суд зобов'язаний оцінювати найкращі інтереси дитини з позиції чи сприяє або шкодить контакт розвитку, психічному та фізичному здоров'ю дитини, забезпечує підтримку родинних зв'язків та формує стабільне емоційне середовище. Саме найкращі інтереси дитини є критерієм для оцінки законності обмежень з боку батьків або держави. Тому ч. 2 ст. 257 СК України варто доповнити та викласти у такій редакції: «Батьки чи інші особи, з якими проживає дитина, не мають права перешкоджати у здійсненні бабою, дідом, прабабою, прадідом своїх прав щодо виховання внуків, правнуків, за винятком випадків, коли здійснення цих прав очевидно суперечить найкращим інтересам дитини». Такий підхід допоможе уникнути ситуацій, коли батьки можуть необґрунтовано перешкоджати контактам (наприклад через особисті конфлікти чи непорозуміння), що порушує право дитини на підтримку родинних зв'язків. Водночас таке формулювання встановить критерії для судового втручання, коли батьки відмовляють у контакті, забезпечуючи пріоритет інтересів дитини над правами дорослих.

Аналіз практики ЄСПЛ засвідчує, що сімейне життя передбачає не лише формальні родинні зв'язки, а й взаємну потребу членів сім'ї у спілкуванні, підтримці та участі у житті один одного, зокрема між батьками і дітьми. Будь-які заходи або дії, що перешкоджають задоволенню цієї потреби, розглядаються як втручання у право на сімейне життя, гарантоване ст. 8 Конвенції. Таке втручання може вважатися допустимим лише за умови, що воно відповідає нагальній соціальній потребі, яку переслідує держава, і не порушує справедливого балансу між конкуруючими інтересами різних учасників сімейних відносин. При цьому найважливішим критерієм оцінки будь-якого обмеження є забезпечення найкращих інтересів дитини, що передбачає врахування її фізичного, психологічного та емоційного благополуччя, стабільності середовища та можливості підтримувати тісні родинні зв'язки. Інакше кажучи, забезпечення прав дитини на сімейне життя та контакт із близькими членами родини є

пріоритетним, навіть якщо це потребує обмеження певних прав дорослих, і будь-які обмежувальні заходи повинні бути пропорційними, обґрунтованими та виправданими соціальною необхідністю.

Таким чином, практика ЄСПЛ відіграє ключову роль у підвищенні рівня захисту сімейних прав та розвитку сімейного законодавства, встановлюючи універсальні стандарти для забезпечення права на сімейне життя, гарантованого ст. 8 Конвенції [168, с. 66]. При застосуванні практики ЄСПЛ у сфері сімейних спорів судам слід враховувати, що практична реалізація стандартів ЄСПЛ вимагає індивідуальної оцінки кожного конкретного випадку. У цьому сенсі при оцінці «найкращих інтересів дитини» варто пам'ятати, що практика ЄСПЛ надає загальні принципи, але не встановлює детальних механізмів їхнього застосування, що залишає значну свободу тлумачення на розсуд національних судів. При цьому, ЄСПЛ визначає пріоритет найкращих інтересів дитини у випадку, коли існує конфлікт між правами батьків та правами дитини і близьких родичів.

2.3. Використання практики Європейського суду з прав людини у справах, що виникають із житлових відносин

Дослідження практики ЄСПЛ у сфері захисту житлових прав зумовлене необхідністю забезпечення ефективного механізму реалізації та охорони одного з основоположних прав людини – права на житло. Дане право нерозривно пов'язане із гідністю особи, її безпекою, стабільністю соціального становища та можливістю повноцінної участі в суспільному житті. У сучасних умовах соціально-економічних трансформацій, воєнного стану, питання забезпечення житлових прав набуває особливої актуальності як у соціальній, так і у правовій площині [169, с. 17; 170, с. 351]. Тому звернення до практики ЄСПЛ дозволяє національним судам визначити межі втручання держави у право особи на житло, встановити баланс між приватними і суспільними інтересами, а також окреслити критерії пропорційності і справедливості такого втручання.

Відповідно до ст. 8 Конвенції, «кожна особа має право на повагу до свого житла; державні органи не можуть втручатися у реалізацію цього права, окрім

випадків, коли таке втручання передбачене законом і є необхідним у демократичному суспільстві; втручання може бути виправданим лише тоді, коли переслідує легітимну мету – забезпечення національної чи громадської безпеки, економічного добробуту держави, запобігання заворушенням або злочинам, охорону здоров'я чи моралі, а також захист прав і свобод інших осіб» [7]. Як зазначає Селевко В. Б., дана норма фактично «гарантує право особи на користування житлом, захист від виселення чи позбавлення житла як власників, так і наймачів» [171, с. 93].

Варто зауважити, що вплив практики ЄСПЛ на розвиток житлового права є глибоким і системним, оскільки Суд сформував концептуальні підходи до тлумачення змісту права на житло як складової права на повагу до приватного і сімейного життя. У своїх рішеннях ЄСПЛ послідовно наголошує, що поняття «житло» має автономне тлумачення і не обмежується лише правом власності, натомість охоплює будь-яке місце, де особа має достатній та сталий зв'язок із певним приміщенням, що дає підстави вважати його домом («*Buckley v. the United Kingdom*», «Глоба проти України») [172; 173]. Як зазначають науковці, широке поняття «житло» повністю відповідає сучасному розумінню соціальної природи цього права та відображає еволюцію підходів до його тлумачення у практиці ЄСПЛ, оскільки розширене розуміння даного поняття дозволяє розглядати житло не лише як об'єкт матеріальної власності, а передусім як простір, у якому реалізується особисте та сімейне життя людини, забезпечується її приватність, стабільність і соціальна інтеграція [174, с. 136; 175, с. 123]. Таким чином, фокус зміщується з формальної правової належності приміщення до фактичних умов проживання та захисту особи від свавільного втручання держави і навіть у разі відсутності права власності, особа може користуватися захистом ст. 8 Конвенції, якщо існує достатній правовий зв'язок. Тому широке розуміння поняття «житло» забезпечує більш повний і реальний захист прав людини, узгоджуючи національне законодавство з принципами європейського правопорядку.

Отож, запропонований практикою ЄСПЛ підхід змінив класичне уявлення про житлове право, надавши йому гуманістичного змісту, зосередженого на

фактичному користуванні житлом і забезпеченні стабільності побутових умов особи.

Практика ЄСПЛ також сприяла розширенню меж судового контролю за втручанням держави у житлову сферу. Суд неодноразово підкреслював, що будь-яке виселення чи позбавлення житла повинно відповідати принципу пропорційності та супроводжуватися належними процесуальними гарантіями. У рішеннях, таких як «McCann v. the United Kingdom» та «Connors v. the United Kingdom», Суд визначив, що «навіть законне виселення має оцінюватися з огляду на індивідуальні обставини справи та соціальні наслідки для особи» [176; 177]. Положення, викладені у даних рішеннях, істотно вплинули на практику національних судів, які дедалі частіше застосовують стандарти ЄСПЛ для перевірки законності дій органів влади у справах щодо виселення, приватизації житла або користування ним.

На особливу увагу заслуговують справи, які стосуються виселення, оскільки вони безпосередньо порушують питання реалізації права людини на житло та межі втручання держави чи органів місцевого самоврядування у приватне життя особи. Справи щодо виселення дозволяють оцінити баланс між правом власності та соціальними гарантіями осіб, що проживають у житлі, особливо коли йдеться про вразливі категорії населення (сім'ї з дітьми, малозабезпечених, осіб похилого віку або тих, хто опинився у складних життєвих обставинах тощо). Практика ЄСПЛ у справах про виселення формує чіткі стандарти, згідно з якими будь-яке втручання у право на житло має бути не лише законним, але й пропорційним та необхідним у демократичному суспільстві. Крім того, аналіз рішень Суду у таких справах свідчить, що питання виселення охоплює не лише матеріально-правові, але й процесуальні аспекти захисту прав людини. Зокрема, ЄСПЛ неодноразово наголошував, що навіть за наявності законних підстав для виселення національні суди повинні забезпечити особі реальну можливість бути почутою, а також оцінити пропорційність заходів, враховуючи конкретні обставини справи. Тому практика ЄСПЛ у справах, пов'язаних із виселенням, стала важливим інструментом для

формування правових гарантій ефективного захисту права на житло на національному рівні.

У практиці ЄСПЛ існує низка рішень проти України щодо незаконного виселення, які мають суттєве значення для формування національної судової практики із захисту житлових прав, оскільки в них неодноразово констатовано порушення ст. 8 Конвенції. Для прикладу, у справі «Yesichko and Others v. Ukraine» ЄСПЛ розглядав питання виселення заявників із житла, яке вони займали протягом тривалого часу. Суд встановив, що національні органи не забезпечили належного балансу між правом заявників на повагу до житла та інтересами держави, а також не оцінили пропорційність втручання, що призвело до порушення ст. 8 Конвенції. ЄСПЛ звернув увагу, що виселення заявників без надання альтернативного житла чи належного обґрунтування необхідності такого заходу створило надмірний тягар для них і поставило під загрозу їхнє соціальне становище, тому, на переконання Суду, держава зобов'язана забезпечити ефективні процесуальні гарантії у справах про виселення, зокрема ретельну оцінку обставин кожного випадку та можливість судового перегляду пропорційності втручання [178].

Незважаючи на те, що заявники зайняли кімнату без ордера, та враховуючи відсутність заперечень під час національного провадження щодо факту їхнього тривалого проживання у спірному приміщенні, ЄСПЛ визнав, що це приміщення набуло статусу «житла» у розумінні ст. 8 Конвенції, а отже, виселення заявників без належної оцінки пропорційності втручання становило порушення їхнього права на повагу до житла [178]. Суд вказав, що хоча втручання у право заявників могло мати законну мету та ґрунтувалося на національному законодавстві, національні суди не забезпечили належної оцінки пропорційності виселення. Апеляційний суд обмежився констатацією факту самовільного зайняття житла, не врахувавши особистих обставин заявників, нестабільності їхнього становища та відсутності реальної суспільної потреби у звільненні приміщення. Таким чином, Суд дійшов висновку, що державні органи не навели достатніх підстав для виправдання втручання, що призвело до порушення ст. 8 Конвенції. Слід відмітити, що дане рішення має важливе значення для правозастосовної

практики в Україні, оскільки воно вказує на необхідність системного підходу до захисту житлових прав і закріплює стандарт, за яким навіть формально законне виселення може бути визнане порушенням Конвенції, якщо воно не супроводжується належними гарантіями та соціальною справедливістю.

Водночас порушення ст. 8 Конвенції та відсутність належної оцінки пропорційності втручання держави під час виселення ЄСПЛ уже встановлював у низці рішень проти України, наголошуючи на системному характері проблеми та необхідності забезпечення ефективного балансу між правами особи та суспільними інтересами при примусовому виселенні. Це стосується таких справ як «Кривіцька та Кривіцький проти України», «Дакус проти України» і «Садов'як проти України». Так у справі «Кривіцька та Кривіцький проти України» ЄСПЛ вказав, що «через відсутність належного обґрунтування від державних органів та неврахування принципу пропорційності при виселенні заявників, їх було позбавлено адекватних процесуальних гарантій щодо захисту права на житло» [179]. У справі «Дакус проти України» Суд встановив порушення ст. 8 Конвенції через «відсутність можливості для заявників оскаржити пропорційність втручання, що робить зайвим розгляд інших аргументів щодо тягаря, покладеного на них рішенням про виселення» [180]. І у справі «Садов'як проти України» ЄСПЛ теж вказав на порушення ст. 8 Конвенції через відсутність «оцінки пропорційності такого втручання» [181]. Отож, у вказаних справах ЄСПЛ вкотре підкреслив, що виселення має бути належно обґрунтованим і пропорційним, з урахуванням особистих обставин мешканців і суспільної необхідності, інакше навіть формально законне втручання може порушувати права на житло та процесуальні гарантії за ст. 8 Конвенції.

Варто зауважити, що для національних судів України наведені висновки ЄСПЛ мають кілька суттєвих практичних наслідків. Передусім вони зумовлюють необхідність здійснення комплексної оцінки пропорційності втручання у право на житло, що передбачає врахування індивідуальних обставин мешканців, тривалості проживання, соціально-економічного становища та реальної суспільної потреби у звільненні приміщення. Також судові рішення повинні містити чітке і повне обґрунтування, яке дозволяє сторонам ефективно

оскаржити пропорційність та законність втручання, оскільки дотримання процесуальних гарантій є обов'язковим з огляду на те, що виселення не повинно позбавляти осіб можливості належним чином захищати своє право на житло. Тому навіть у випадках самовільного зайняття житла примусове виселення має бути пропорційним, обґрунтованим та здійснюватися з урахуванням інтересів мешканців, інакше існує реальний ризик порушення прав людини, гарантованих Конвенцією.

Така практика свідчить про наявність прогалин у національному законодавстві щодо виселення, так як воно не передбачає системної оцінки того, чи є виселення співмірним з метою захисту суспільних інтересів. Суди часто обмежуються констатацією факту самовільного зайняття житла, не зважаючи на індивідуальні обставини мешканців. Також законодавство не зобов'язує враховувати соціально-економічні обставини осіб, їхнє тривале проживання та реальні наслідки для життя людей. Національні норми іноді дозволяють формально законне виселення без перевірки пропорційності, що суперечить практиці ЄСПЛ щодо ст. 8 Конвенції. Тому є потреба в удосконаленні чинного законодавства шляхом нормативної фіксації обов'язку суду оцінювати пропорційність примусового виселення з огляду на такі критерії як тривалість проживання осіб у житлі, особисті та сімейні обставини мешканців, соціально-економічний стан та наслідки виселення, а також реальну суспільну потребу у звільненні приміщення. Суди та державні органи повинні мотивувати рішення про виселення, вказуючи правові підстави, оцінку пропорційності втручання та врахування інтересів мешканців. Водночас слід передбачити обов'язкову оцінку соціально-економічних наслідків виселення, особливо для вразливих груп (зокрема дітей, осіб з інвалідністю та соціально вразливих груп) та враховувати можливість застосування менш обтяжливих альтернативних заходів

Усвідомлюючи потребу ґрунтовних змін житлового законодавства, які б відповідали сучасним стандартам захисту права на житло та міжнародним зобов'язанням України, слід зазначити, що є об'єктивна потреба у дотриманні пропорційності та соціальної справедливості при виселенні. Тому, на наше переконання, оновлення житлового законодавства має бути орієнтоване на

формування принципу пропорційності та соціальної справедливості при виселенні, що є цілком обґрунтованим з огляду на існуючі на практиці проблеми. Видається, ідея, викладена у ч. 4 ст. 9 ЖК України, яка передбачає положення про те, що «ніхто не може бути виселений із займаного жилого приміщення або обмежений у праві користування жилим приміщенням інакше як з підстав і в порядку, передбачених законом» [182], навіть попри втрату чинності даного положення на сьогодні (втрата чинності від 15 лютого 2026 року на підставі Закону України «Про основні засади житлової політики» № 4751-ІХ від 13 січня 2026 року) повинна знайти свій подальший розвиток у оновленому законодавстві спираючись на думку про те, що «виселення має здійснюватися з урахуванням принципу пропорційності та соціальної справедливості». Практика ЄСПЛ демонструє, що формально законне виселення може становити порушення ст. 8 Конвенції, якщо при його застосуванні не оцінюються індивідуальні обставини мешканців та соціальні наслідки втручання. Запровадження принципу пропорційності створить юридичний механізм, який дозволить уникати таких порушень, а норма про соціальну справедливість покликана забезпечити врахування соціально-економічного стану мешканців та дасть змогу державним органам і судам застосовувати альтернативні заходи.

Верховний Суд намагається враховувати практику ЄСПЛ у схожих справах. Так у Постанові від 21 серпня 2024 року № 462/7300/20 суд вказав, що «хоч і втручання у право могло переслідувати законну мету (захист прав інших осіб, які мають право на отримання жилої площі з житлового фонду відповідної територіальної громади), тобто виселення мало законодавчі підстави, позивач не обґрунтував у позові суспільної необхідності такого втручання, як виселення та пропорційності вжитих заходів, з урахуванням відомих їй обставин про те, що відсутні інші особи, які мають право користування квартирою» [183]. Суд зазначив, що «не було доведено нагальної суспільної потреби у виселенні у зв'язку з відсутністю конкуруючого приватного інтересу щодо проживання в цій квартирі, а також що виселення може призвести до виникнення негативних наслідків, буде надмірним тягарем для відповідачів, оскільки встановлені обставини справи, зокрема тривалість проживання у спірній квартирі, є

достатньою підставою для того, щоб вважати відповідну квартиру житлом у розумінні ст. 8 Конвенції» [183].

Колегія суддів підкреслює, що при здійсненні правосуддя суд має керуватися не лише принципами справедливості, добросовісності та розумності, а й пріоритетом справедливості над формальним тлумаченням права. Справедливий судовий розгляд передбачає відсутність формального підходу та спрямований на реальний захист конституційних прав і свобод людини відповідно до принципу верховенства права. «Суд керується аксіомою цивільного судочинства *«Placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem»* («У всіх юридичних справах правосуддя й справедливість мають перевагу перед строгим розумінням права»)) [183].

Заслуговує на увагу справа «Левчук проти України», в якій ЄСПЛ констатував порушення ст. 8 Конвенції. У даному рішенні Суд вказав, що виселення є найсерйознішою формою втручання у право на повагу до житла і тому таке втручання потребує особливо ретельного обґрунтування та оцінки пропорційності [184]. Водночас ЄСПЛ визнає, що обмеження цього права може бути виправданим, якщо воно переслідує законну мету – зокрема, захист здоров'я, безпеки чи прав інших осіб. У своїх рішеннях («*Oruz v. Turkey*», «*Talpis v. Italy*») ЄСПЛ також наголошував, що «у справах, пов'язаних із домашнім насильством, права кривдників не можуть переважати права потерпілих, у тому числі їхнє право на фізичну та психічну недоторканність, що має враховуватись і при вирішенні питань, пов'язаних із виселенням» [185; 186]. ЄСПЛ дійшов висновку, що хоча ст. 116 ЖК України «Виселення без надання громадянам іншого жилого приміщення» (на даний час стаття втратила чинність, однак на час розгляду справи ЄСПЛ була діючою) потенційно могла забезпечити ефективний захист прав заявниці, національні суди не виконали обов'язку всебічно оцінити обставини справи, зокрема достовірність тверджень про насильство та ризик його повторення у разі спільного проживання сторін [184]. Відсутність такої оцінки свідчила про неефективність застосування національних механізмів захисту, що стало підставою для встановлення факту порушення Конвенції. Відмовивши у задоволенні позову заявниці про виселення

колишнього чоловіка за вище вказаною статтею, національні суди не здійснили всебічного аналізу ризику психологічного та фізичного насильства, якому були піддані заявниця та її діти, і не забезпечили належного балансу між конфліктуєчими інтересами сторін [184]. Натомість тривале провадження без ефективного захисту посилює небезпеку для заявниці, що, на думку Суду, свідчило про невиконання державою позитивного обов'язку забезпечити ефективний захист від домашнього насильства.

Тому національні суди, розглядаючи справи про виселення, зокрема у ситуаціях, пов'язаних із домашнім насильством, зобов'язані забезпечити реальну, а не формальну оцінку обставин справи, включно з аналізом ризику фізичного чи психологічного насильства, вразливості сторін та пропорційності втручання у право на житло. Суди повинні враховувати позитивний обов'язок держави щодо захисту потерпілих від насильства, визнаючи, що у таких справах права кривдника не можуть переважати права жертви на безпеку, фізичну та психічну недоторканність. Відтак, ефективне застосування норм національного права потребує інтеграції стандартів ЄСПЛ у судову практику – зокрема, при оцінці доказів, визначенні пропорційності виселення і забезпеченні балансу між приватними інтересами сторін. Це сприятиме реальному виконанню державою своїх позитивних зобов'язань за ст. 8 Конвенції та підвищенню рівня захисту житлових прав в Україні.

Слід відмітити, що практика національних судів щодо виселення є різною, а інколи і суперечливою. У Постанові від 13 жовтня 2020 року по справі № 447/455/17 Велика Палата Верховного Суду сформулировала позицію, що «доцільно проаналізувати, чи було дотримано баланс між правом позивачки на захист власності, у будинку якої після розірвання шлюбу проживає їхній спільний син, та правом відповідача як колишнього члена сім'ї на користування цим житлом» [187]. Оцінюючи вимогу позивачки про припинення права користування відповідачем спірним будинком крізь призму принципу пропорційності, передбаченого ст. 8 Конвенції, суд дійшов висновку, що таке втручання є виправданим. Верховний Суд врахував наявність між сторонами глибокого конфлікту, наявність у відповідача іншого місця проживання, обмежену житлову

площу будинку та необхідність забезпечення належних умов проживання для позивачки і спільного з відповідачем малолітнього сина, який проживає з матір'ю. Однак через відсутність чіткого визначення застосовного права – ЖК України (тоді ще чинного) чи ЦК України – та фактичну орієнтацію суду одночасно на обидва акти, сформульований правовий висновок не забезпечив єдності підходів у розгляді справ про виселення. Крім того, питання дотримання пропорційності та балансу між правами сторін є оціночними за своєю природою і тлумачаться судами неоднаково, оскільки у аналізованому висновку Верховного Суду не наведено чітких критеріїв для їхнього визначення. Як наслідок отримали різну судову практику. Наприклад, у Постанові від 3 лютого 2021 року Верховний Суд відмовився виселити колишніх членів сім'ї власника (у даній справі наявна окрема думка судді В. Крата, який звернув увагу на доцільність відступу від постанови від 13 жовтня 2020 року у справі № 447/455/17 [188]) [189], а у Постанові від 20 січня 2021 року у справі № 668/13127/15 погодився із доцільністю виселення колишніх членів сім'ї власника [190].

На недолік відсутності належної оцінки також звернув увагу ЄСПЛ у справі «Білявська проти України» та порушення ст. 8 Конвенції, зазначивши, що «національні суди фактично легітимізували надмірний тягар для заявниці, попри її беззаперечне право власності та надані докази щодо житлових потреб і поведінки відповідачів, не здійснивши жодної спроби оцінити необхідний баланс між конкуруючими інтересами сторін» [191]. У цій справі ЄСПЛ дійшов висновку, що попри тривалу відсутність заявниці та обставини, пов'язані з проживанням у будинку її родичів, існував достатній і тривалий зв'язок між нею та будинком, щоб вважати його її «житлом» у розумінні ст. 8 Конвенції. Суд вказав, що «спільне проживання у власному житлі з непроханими особами створює значні наслідки для приватного життя особи та інших інтересів, захищених статтею 8 Конвенції» [191], тому якщо держава встановлює правові норми, які зобов'язують особу проживати спільно з людьми, що не є її родичами, вона повинна забезпечити наявність чітких нормативних положень і ефективних процесуальних гарантій, які дозволять усім сторонам належним чином захистити

свої права, гарантовані Конвенцією. Що цікаво, ЄСПЛ звернув увагу на те, що національні суди під час розгляду справи не врахували вразливий стан заявниці, яка є літньою жінкою, котра намагалася відновити своє право на доступ до житла.

Отже, при вирішенні питання про припинення права користування житлом колишнього члена сім'ї власника необхідно оцінювати баланс інтересів сторін спору, зокрема поєднувати право власника на ефективне та спокійне користування своїм житлом із правами колишнього члена сім'ї на проживання в ньому. Така позиція пояснюється тим, що ст. 8 Конвенції гарантує право на повагу до житла не лише фактичному власнику, а й особам, які проживали у ньому у складі сім'ї, при цьому обмеження такого права допустиме лише за умови пропорційності і дотримання справедливого балансу між загальним інтересом і правами конкретних осіб. Оцінка балансу включає такі критерії: тривалість і характер проживання, наявність альтернативного житла, особисті обставини (наприклад, вразливість, наявність неповнолітніх дітей), а також взаємини сторін і можливість мирного користування житлом. Недотримання цього балансу може призвести до порушення прав однієї зі сторін, що підтверджується практикою ЄСПЛ, де суд підкреслює необхідність враховувати як законне право власника, так і потреби та захищені інтереси інших членів сім'ї.

Незважаючи на розширене тлумачення поняття «житло» у практиці ЄСПЛ, прослідковується також його розуміння як місця, з яким особа має достатній та стабільний зв'язок, що забезпечує їй умови для приватного та сімейного життя. Такий зв'язок не обов'язково повинен підтверджуватися лише фактом постійного проживання, а може визначатися також емоційною, соціальною чи особистісною прив'язаністю до помешкання. Таким чином, у практиці ЄСПЛ житло розглядається не лише як фізичний простір, а й як елемент особистої ідентичності та соціальної стабільності людини, втручання у який має оцінюватися з огляду на принципи пропорційності та поваги до гідності особи.

ЄСПЛ неодноразово наголошував, що право на повагу до житла, гарантоване ст. 8 Конвенції, охоплює не лише фізичне помешкання, а й соціальні, культурні та особистісні зв'язки, які формуються довкола нього. Тому

аналізуючи практику ЄСПЛ у справах, що стосуються виселення, простежуються особливі аспекти, пов'язані з проживанням та способом життя ромів і представників інших кочових груп населення. У справах «Buckley v. the United Kingdom», «Chapman v. the United Kingdom», «Connors v. the United Kingdom» та «Yordanova and Others v. Bulgaria» Суд підкреслив, що «роми становлять вразливу меншину, чий традиційний спосіб життя кочівництво або проживання у пересувних домівках вимагає спеціального врахування у державній політиці та судовій практиці; для таких груп житло є не лише матеріальним об'єктом, а частиною культурної ідентичності та засобом самовираження, тому втручання держави у це право повинно оцінюватися з підвищеною ретельністю» [172; 37; 177; 192]. З огляду на це держави-учасниці мають позитивні зобов'язання забезпечити умови, які б дозволяли ромам та іншим кочовим групам зберігати свій традиційний спосіб життя, наприклад через створення належної інфраструктури для стоянок, забезпечення доступу до води, санітарії, освіти тощо. У справах, пов'язаних із виселенням осіб із цих спільнот, ЄСПЛ розглядає питання не лише формальної законності дій держави, а й пропорційності втручання, вразливості заявників, тривалості проживання та ступеня інтегрованості у місцеву громаду. Такий підхід відображає гуманістичну спрямованість Суду, який намагається забезпечити реальну, а не лише формальну рівність у доступі до права на житло.

Наприклад, у справі «Hirtu and Others v. France» Суд сформулював важливу правову позицію щодо вирішення питання про те, чи становить певне місце «житло», яке підпадає під захист ст. 8 Конвенції, вказавши, що це залежить від фактичних обставин, зокрема наявності достатнього та безперервного емоційного зв'язку з цим місцем. У даній справі заявники проживали в таборі лише шість місяців до моменту його знесення, відтак, вони не могли посилатися на право на повагу до свого житла, оскільки між ними та місцем проживання не було достатнього та безперервного зв'язку [193].

ЄСПЛ у справі «Hirtu and Others v. France» визнав, що влада мала право виселити осіб, які незаконно займали муніципальну землю, особливо враховуючи короткочасність їхнього проживання та відсутність правового

титулу на землю. Водночас Суд підкреслив, що «належна оцінка обставин повинна враховувати соціальну вразливість заявників та їхні особливі потреби, як під час планування заходів щодо незаконного поселення, так і при визначенні часу, способу виселення та можливого забезпечення альтернативного житла» [193]. Крім того, будь-яка особа, щодо якої вчиняється втручання у право на житло, повинна мати доступ до незалежного судового перегляду пропорційності заходу відповідно до вимог ст. 8 Конвенції.

У справі «Demopoulos and Others v. Turkey» ЄСПЛ підкреслив, що емоційний зв'язок особи з певним місцем є важливим критерієм для визначення поняття «житло» у сенсі ст. 8 Конвенції. При цьому Суд зазначив, що «часткове або непостійне проживання протягом тривалого часу, а також повна відсутність проживання в конкретному місці, суттєво ослаблює цей емоційний зв'язок, що впливає на ступінь захисту прав особи, пов'язаних із її житлом» [194].

Тому національні суди повинні враховувати, що наявність достатнього та безперервного емоційного зв'язку особи з місцем проживання є важливим критерієм, натомість короткочасне або епізодичне перебування без такого зв'язку не створює статусу «житла» у сенсі ст. 8 Конвенції. При цьому, відсутність правового титулу (власності чи оренди) не виключає можливості визнати місце «житлом», якщо емоційний зв'язок є доведеним. Тому у кожній справі про виселення або знесення житла важливо з'ясувати фактичний характер проживання (тривалість, сталість, зв'язок із місцем) та вимагати від органів влади докази того, що вони врахували соціальну вразливість та забезпечили пропорційність заходу і справедливості. Якщо такого аналізу не проведено, визнавати втручання непропорційним і таким, що порушує ст. 8 Конвенції.

У інших категоріях справ, таких як перешкоджання у мирному володінні та користуванні житлом, позбавлення житла без належної компенсації, експропріації майна тощо, ЄСПЛ у більшості справ встановлює порушення ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд), ст. 13 Конвенції (право на ефективний засіб правового захисту) та ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції (захист права власності) [195].

Наприклад, у справі «Affaire Chatzigiannakou v. Greece» ЄСПЛ встановив, що порушення права власності може мати місце не лише у разі експропріації або формального регулювання майнових відносин, але й тоді, коли дії держави або органів влади створюють серйозні ризики для майна або значно знижують його вартість, при цьому неможливість забезпечити ефективний захист або виконання рішень щодо захисту майна порушує справедливий баланс між загальним інтересом суспільства та правами власника [196]. В результаті таких обставин відбулося порушення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції та ст. 13 Конвенції. Таким чином, охорона права власності також включає фактичну можливість користуватися майном та захищати його від ризиків, створених державою або її органами. Відтак право власності охороняється не лише від прямого вилучення майна, а також від непрямого негативного впливу, що може проявлятися у діях держави або органів влади, що створюють загрозу безпеці або знижують вартість майна своїми рішеннями за відсутності механізмів для усунення цих загроз.

У справі «Zhuravleva v. Ukraine» ЄСПЛ хоч і не визнав порушення за ст. 6 Конвенції та ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, однак дійшов висновку, що має місце порушення ст. 8 Конвенції. На думку Суду, «скарга про переслідування та надмірний тиск на заявницю підпадає під дію ст. 8 так як необґрунтована затримка у провадженні (близько 9 років) значно обмежила її права та не залишила можливості захистити їх цивільним шляхом» [197]. Даним рішенням ЄСПЛ вкотре засвідчив, що ст. 8 Конвенції охороняє право на повагу до житла та приватного життя, включно з можливістю не зазнавати втручань з боку третіх осіб та державних органів. Суд виходить із принципу «реального захисту порушених прав», який передбачає, що право на житло охороняється не лише від формальних посягань, але й від непрямого втручання, яке робить користування житлом неможливим або надзвичайно ускладненим. Затримки у правосудді можуть самі по собі створювати порушення, якщо вони призводять до фактичної втрати контролю над житлом або обмеження приватності. Тому держава несе позитивні обов'язки вжити ефективних заходів для запобігання втручанню третіх осіб та забезпечити адекватний доступ до правових засобів захисту.

У справі «Kochkina and Kochkin v. Ukraine» ЄСПЛ відхилив скаргу заявників за ст. 8 Конвенції, зазначивши, що вони не довели, що конкретне приміщення є «житлом», яке підпадає під захист ст. 8 Конвенції, оскільки «для визнання певного місця «житлом» необхідно довести наявність достатнього та тривалого зв'язку таким майном» [198], тобто фактичного і постійного користування останнім. Однак у даному рішенні є вагомий висновок про те, що «право на повагу до свого житла розуміється не лише право на фактичну фізичну площу, але й на спокійне володіння цією площею в розумних межах, тому порушення права на повагу до житла не обмежуються конкретними порушеннями, такими як несанкціоноване проникнення до житла особи, але може також містити такі порушення, які не є конкретними, як-от шум, викиди, запахи або інші подібні форми втручання» [198]. Такий висновок Суду свідчить про те, що право на повагу до житла закріплене в ст. 8 Конвенції, охоплює як фізичну недоторканність приміщення (захист від незаконного проникнення, виселення або конфіскації), так і право на спокійне користування ним (забезпечення можливості користуватися житлом без зовнішніх негативних впливів, що перешкоджають нормальному проживанню). Тому право на житло не обмежується суто матеріальною або юридичною власністю, а включає інтереси особи в збереженні приватності, спокою та комфорту проживання.

У справі «Koseniak v. Poland» заявник стверджував, що держава не забезпечила належного захисту його права на приватне життя та недоторканність житла від шкідливого впливу діяльності бойні та м'ясопереробного підприємства, яке сусід збудував поруч із його будинком. На думку заявника, шум, запах і забруднення, що виходили від цього підприємства, становили загрозу для його здоров'я та членів його сім'ї. Суд зазначив, що «хоча Конвенція прямо не гарантує право на чисте й тихе довкілля, якщо особа зазнає значного впливу шуму чи забруднення, може постати питання за ст. 8 Конвенції, яка застосовується, якщо екологічне забруднення істотно впливає на добробут людини, навіть якщо воно не загрожує її здоров'ю» [199]. Втім, для встановлення порушення ст. 8 Конвенції шкода має досягти певного мінімального рівня серйозності, який визначається з урахуванням інтенсивності, тривалості впливу,

його фізичних та психологічних наслідків, а також загального контексту справи. Суд зазначив, що заявник не довів, що діяльність м'ясопереробного заводу спричинила настільки суттєві незручності, які могли б становити втручання у його права, гарантовані ст. 8 Конвенції. Заявник не подав жодних доказів заподіяної шкоди (зокрема медичних довідок, експертних висновків чи інших матеріалів), які б підтверджували перевищення допустимих рівнів забруднення або негативний вплив на здоров'я. Натомість проведені перевірки показали, що підприємство дотримувалося екологічних норм і не створювало загрози для здоров'я людей чи довкілля. ЄСПЛ визнав заяву неприйнятною.

Таким чином, при оцінці скарг національним судам потрібно встановити, чи досягла шкода мінімального рівня серйозності, який робить втручання у приватне життя або житло суттєвим. Для цього слід враховувати інтенсивність впливу (рівень шуму, запаху, забруднення тощо), тривалість негативного впливу, фізичні та психологічні наслідки для особи, а також загальний контекст (характер місцевості, рівень урбанізації, наявність санітарних зон тощо). Крім цього, важливим є також висновок суду про необхідність належних і достатніх доказів шкоди (медичних висновків, експертних екологічних досліджень, вимірювань рівня забруднення, тощо). Водночас у випадку об'єктивної неможливості отримати такі докази через бездіяльність органів влади, суди мають оцінювати, чи держава виконала свій позитивний обов'язок забезпечити ефективні механізми моніторингу довкілля. Національні суди мають застосовувати принцип пропорційності, оцінюючи, чи досягнуто справедливого балансу між економічними або господарськими інтересами підприємства чи громади та правом особи на спокійне користування своїм житлом і приватним життям.

Також у справі «*Hatton and others v. the United Kingdom*» ЄСПЛ сформував важливу правову позицію щодо меж реалізації права на повагу до житла у контексті впливу промислової діяльності на якість життя громадян. Суд визнав, що втручання у право на повагу до житла може бути виправданим, якщо воно здійснюється з дотриманням справедливого балансу між приватними й суспільними інтересами та знаходиться у межах дискреційних повноважень

держави. Встановлено, що держави мають широке поле розсуду у визначенні політики, пов'язаної з економічним розвитком і транспортною інфраструктурою, якщо при цьому вони забезпечують належні процедури участі громадськості та моніторинг наслідків для довкілля і здоров'я населення. ЄСПЛ підкреслив, що саме наявність превентивних механізмів контролю (досліджень, консультацій, можливості оскарження рішень) свідчить про дотримання державою її позитивних зобов'язань за ст. 8 Конвенції. Водночас він визнав, що надмірний шум від аеропорту може становити порушення права на спокійне користування житлом, однак у даному випадку шумове забруднення не досягло такого рівня, щоб становити непропорційне втручання у приватне життя заявників. Тим не менше, ЄСПЛ дійшов висновку про порушення ст. 13 Конвенції, оскільки на момент розгляду справи національна правова система Великої Британії не забезпечувала ефективного судового контролю за діями органів влади, що стосувалися збільшення кількості нічних авіарейсів. Суд зазначив, що повноваження національних судів обмежувалися перевіркою актів влади лише на відповідність принципам раціональності та законності, без можливості оцінювати їх вплив на права осіб на повагу до приватного і сімейного життя, гарантовані ст. 8 Конвенції [200].

Отже, об'єктом охорони за ст. 8 Конвенції є не лише на сама житлова площа як фізичний об'єкт, а й умови її використання, тобто забезпечення реальної можливості проживати в безпечному, здоровому та спокійному середовищі. Такий підхід ЄСПЛ свідчить про розширення змісту порушення, оскільки до порушень права на житло можна відносити шум, викиди, запахи, вібрації, негативний вплив сусідських або промислових факторів тощо. Правова концепція «спокійного володіння» фактично включає у себе право на захист від втручань, що підривають психологічний, соціальний та економічний комфорт проживання. Тому держава має позитивні зобов'язання не лише не втручатися у фізичну недоторканність житла, але й вживати заходів для запобігання непрямим втручанням, що створюють серйозні ризики для спокою та безпеки проживання. Отже, право на повагу до житла є комплексним і включає не лише захист від фізичного втручання, а й забезпечення умов для спокійного та безпечного

користування житлом. Такий підхід вкотре підтверджує широке тлумачення ст. 8 Конвенції, де предметом охорони є також і якість проживання, що включає психологічний, соціальний і екологічний аспекти.

У контексті воєнних дій в Україні, варто звернути увагу також на рішення ЄСПЛ у справі «Chiragov and Others v. Armenia», в якому Суд встановив, що заявники внаслідок збройного конфлікту не могли повернутися до своїх домівок в районі Лачин і були позбавлені доступу до свого майна. ЄСПЛ зазначив, що Вірменія здійснювала ефективний контроль над Нагірним Карабахом і прилеглими територіями (куди входить район Лачин), відтак, «питання, на які скаржилися заявники, підпадають під юрисдикцію Вірменії для цілей ст. 1 Конвенції, а заперечення уряду щодо відсутності такої юрисдикції відхилено» [201].

Заявники скаржилися, що втрата будь-якого контролю над своїм майном, а також втрата можливості користуватися ним, продавати, заповідати, закладати, розвивати чи отримувати з нього вигоду, становить триваюче порушення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції. Крім того, ЄСПЛ у даній справі встановив порушення ст. 8 Конвенції, вказавши, що «поняття «житло» за ст. 8 Конвенції, так само як і поняття «власність» у ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, є автономними концепціями; їхній захист не залежить від класифікації в національному праві, а визначається фактичними обставинами справи» [201]. Тому, з огляду на те, що усі заявники народилися в районі Лачин і до моменту вимушеної втечі проживали та працювали там усе своє життя або більшу його частину, створили сім'ї, виховували дітей, заробляли на життя та мали там родинні корені, а також збудували та володіли будинками, у яких постійно проживали, – усе це свідчить про їхній міцний і тривалий зв'язок із цією територією.

Суд вказує, що, на відміну від ситуації у справі «Loizidou v. Turkey», заявники не залишили свої домівки добровільно, а були змушені покинути район Лачин через збройний конфлікт і відтоді проживають як внутрішньо переміщені особи у Баку та в інших місцях. За таких обставин їхня вимушена відсутність не може розглядатися як розрив зв'язку з районом Лачин, незважаючи на тривалість

часу, що минув від моменту втечі. Тому враховуючи це, Суд дійшов висновку, що відмова у доступі заявників до їхніх домівок становить невинуватене втручання у їхнє право на повагу до приватного і сімейного життя, а також до їхнього житла, гарантоване ст. 8 Конвенції.

Суд встановив порушення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції та ст. 8 Конвенції через тривалу відмову у доступі заявників до їхнього майна та домівок, визнав їхні скарги обґрунтованими для цілей ст. 13 Конвенції і, зазначив, що уряд не довів наявності ефективного засобу правового захисту, здатного забезпечити відшкодування. За порушення норм Конвенції та протоколів до неї відповідальність несе Вірменія.

Рішення ЄСПЛ у справі «Chiragov and Others v. Armenia» має суттєве правозастосовне та доктринальне значення у сфері захисту права власності та права на житло, оскільки воно чітко демонструє, що право власності та право на житло охороняються не лише формально, а й фактично, і що його захист не обмежується лише випадками, коли особа має можливість фактично користуватися своїм майном. Суд встановив принцип, відповідно до якого тривала, але недобровільна відсутність у власному житлі, викликана через обставини, що знаходяться поза контролем власника (зокрема збройним конфліктом, окупацією території, вимушеним переміщенням), не розриває юридично та фактично існуючий зв'язок між особою та її майном. Дана позиція ЄСПЛ підкреслює, що захист прав власності та житла має розглядатися у контексті фактичних обставин, включаючи історично сформовані соціальні, економічні та сімейні зв'язки особи з відповідною територією та житлом.

ЄСПЛ виходить за межі вузького формального трактування права на власність, визнаючи, що фактична неможливість користування майном або повернення до нього не позбавляє особу права на захист її майна. Для національних судів дане рішення слугує орієнтиром у справах, де втрата доступу до житла чи майна відбулася внаслідок збройного конфлікту, окупації або інших обставин, що унеможливають фактичне користування майном, оскільки підтверджує, що такі обставини не можуть автоматично позбавляти особу права на відшкодування або правовий захист, а держави мають забезпечувати

механізми відновлення прав або компенсації, навіть за відсутності формального акту експропріації чи виселення.

Тому, з огляду на війну та тимчасову окупацію частини території України, питання захисту прав внутрішньо переміщених осіб набуває особливої актуальності, оскільки принцип, відповідно до якого тривала недобровільна відсутність особи у її житлі або майні, зумовлена зовнішніми обставинами, не призводить до втрати права власності та не перериває юридично встановленого зв'язку особи з її майном, залишається застосовним і має враховуватися у національній практиці. Така позиція ЄСПЛ формує правову основу для захисту інтересів внутрішньо переміщених осіб в національних судах та адміністративних органах, у тому числі для визначення компенсації, відновлення доступу до майна або забезпечення альтернативних засобів користування майном. Для України аналізоване рішення ЄСПЛ створює системну правову гарантію, що права на житло внутрішньо переміщених осіб не втрачаються через тимчасову окупацію або конфліктні обставини, а державні органи та суди мають забезпечити їх реальний та ефективний захист у межах національного законодавства та міжнародних зобов'язань.

2.4. Використання практики Європейського суду з прав людини у справах, що виникають із трудових відносин

Справи, що стосуються «порушення трудових прав, розглядаються ЄСПЛ у межах широкого кола прав, гарантованих Конвенцією, зокрема заборона рабства і примусової праці (ст. 4), права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8), свободи вираження поглядів (ст. 10), свободи зібрань та об'єднання (ст. 11), заборона дискримінації (ст. 14)» тощо [202, с. 120]. Водночас, обмежена кількість статей Конвенції, які прямо стосуються захисту трудових прав людини, не свідчить про незначну роль ЄСПЛ у забезпеченні даних прав, а навпаки, «практика Суду демонструє, що навіть у межах загальних положень Конвенції він послідовно розвиває підходи до тлумачення та захисту трудових прав, надаючи їм реального змісту та ефективного механізму реалізації» [203, с. 231]. Кількість справ даної категорії, які щороку доходять до розгляду Суду, є

відносно невеликою у порівнянні з іншими видами порушень, оскільки «значна частина трудових спорів вирішується на національному рівні або не відповідає критеріям прийнятності для ЄСПЛ» [204, с. 317], однак навіть невелика кількість рішень Суду має суттєвий вплив на розвиток європейських стандартів захисту трудових прав, формуючи орієнтири для тлумачення національного законодавства та практики судів держав-учасниць Конвенції.

Найбільш поширеними справами щодо захисту трудових прав, які розглядаються національними судами є справи про незаконне звільнення, стягнення заборгованості із заробітної плати, а також ті, які стосуються дискримінації у сфері праці, зокрема за віком, статтю або станом здоров'я. Водночас все частіше порушення трудових прав стають пов'язані із правами, які захищаються Конвенцією і стосуються права на свободу вираження поглядів, захистом приватності на роботі, права на страйк та участь у профспілкових організаціях тощо. Тому вбачається за доцільне зупинитись саме на таких категоріях справ, оскільки вони відображають сучасні тенденції у сфері захисту трудових прав, демонструють взаємозв'язок між національним трудовим законодавством і стандартами Конвенції, а також потребу у формуванні сталої судової практики щодо балансу між інтересами роботодавця та правами працівника.

Аналіз судової практики національних судів засвідчує, що справи, які стосуються незаконного звільнення, часто пов'язані із неможливістю звільнення під час лікарняного та перенесенням дати звільнення (без поновлення на роботі) [205; 206; 207]; звільнення у зв'язку із скороченням, зокрема вказівка на те, що роботодавець вправі самостійно визначати свою організаційну структуру і обговорення питання доцільності скорочення лежить поза межами компетенції суду [208], відсутність обов'язку роботодавця інформувати працівника про зміни у штатному розписі для реалізації права поворотного прийняття на роботу [209]; звільнення за прогул, коли робоче місце працівника належно не зафіксоване (при переході на дистанційну роботу така практика особливо актуальна) [210] тощо. Водночас аналіз практики ЄСПЛ засвідчує, що справи про незаконне звільнення нерідко пов'язані з порушенням ст. 8 Конвенції, якщо звільнення впливає на

особисту ідентичність, професійну репутацію чи приватне життя особи. Такі справи також можуть стосуватися і ст. 10 Конвенції, якщо причиною звільнення стали висловлювання працівника, критика керівництва, участь у публічних обговореннях або профспілковій діяльності.

З огляду на це, актуальності набуває захист приватного життя та професійної репутації працівника в межах ст. 8 Конвенції. Для прикладу, у рішенні «Денісов проти України» ЄСПЛ вказав, що «хоча ст. 8 Конвенції прямо не гарантує права на працю чи на вибір певної професії, поняття «приватне життя» у широкому розумінні може охоплювати й аспекти професійної або трудової діяльності; професійне життя є частиною зони взаємодії між особою та іншими людьми, що за певних обставин навіть в публічному контексті може підпадати під сферу «приватного життя» [211]. Суд вказав, що «певні характерні аспекти приватного життя можуть зазнати впливу у трудових спорах, що виникають через звільнення, пониження на посаді, відмову в доступі до професії чи інші подібні несприятливі дії (до них належать особисте коло заявника, його можливість встановлювати та розвивати стосунки з іншими людьми, а також соціальна і професійна репутація заявника)» [211].

Хоча Суд відхилив порушення ст. 8 Конвенції у даній справі з огляду на відсутність достатніх доказів того, що поширення інформації про звільнення завдало заявнику реальної та істотної шкоди його репутації чи мало серйозний вплив на його приватне життя, аргументи висловлені ЄСПЛ у даній справі мають важливе значення для розуміння меж втручання у приватне життя працівника у контексті трудових відносин, оскільки Суд окреслив критерії, за якими оцінюється наявність чи відсутність такого втручання, а також підкреслив необхідність доведення реального впливу події на особисте та професійне життя заявника. З цього приводу варто зауважити, що на національному рівні позивачі часто не посилаються на ст. 8 Конвенції, оскільки не усвідомлюють, що трудові спори можуть стосуватися не лише порушення трудового законодавства, а й втручання у право на повагу до приватного життя. Крім того, національні суди традиційно розглядають такі справи у межах суто трудових відносин, не застосовуючи стандарти Конвенції, що знижує мотивацію сторін обґрунтовувати

свої вимоги з позицій практики ЄСПЛ. Саме тому аналіз даної категорії справ видається особливо актуальним.

У іншому рішенні «Овчаренко та Колос проти України» ЄСПЛ визнав скаргу за ст. 8 прийнятною, оскільки «звільнення заявників за «порушення присяги» значною мірою вплинуло на їхнє приватне життя з огляду на негативні фінансові та репутаційні наслідки, спричинені звільненням за «порушення присяги»» [212]. Суд зазначив, що рішення про звільнення заявників базувалося виключно на положеннях ст. 126 Конституції України, яка, зокрема, передбачає можливість звільнення судді з посади у разі «порушення присяги» органом, який його призначив або обрав. Проте такі законні підстави були надто загальними і, за відсутності чітких обмежень у законодавстві чи усталеної практики, фактично надавали національним органам влади надмірну дискрецію. ЄСПЛ дійшов висновку, що національне законодавство не відповідало вимогам передбачуваності та не забезпечувало належного захисту від свавільного втручання. Водночас, ЄСПЛ вказав на відсутність законодавчих змін з часу ухвалення рішення у справі «Олександр Волков проти України» для забезпечення кращої передбачуваності, що є явним свідченням системної проблеми у правовому регулюванні дисциплінарної відповідальності суддів в Україні, яка створює ризики свавільного втручання у їхнє приватне життя та професійну діяльність, що суперечить стандартам, встановленим ст. 8 Конвенції у тому числі.

Варто звернути увагу також на Постанову Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС) від 14 грудня 2022 року у справі № 130/3548/21, яка стосувалася відсторонення від роботи працівника через відсутність щеплення від COVID-19. ВП ВС зауважила, що «критеріями сумісності заходу втручання у право на повагу до приватного життя з гарантіями ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є такі: чи ґрунтувалося таке втручання на національному законі, який відповідає вимогам до якості (доступність, чіткість і зрозумілість, передбачуваність застосування з метою уникнення ризику свавілля); чи переслідувало таке втручання легітимну мету, що впливає саме зі змісту п. 2 вказаної статті; чи є відповідний захід нагально потрібним і

пропорційним цій меті (необхідним у демократичному суспільстві), тобто чи є він у ситуації конкретної людини найменш обтяжливим засобом, що дає змогу досягнути визначеної в п. 2 ст. 8 Конвенції мети. Втручання становитиме порушення гарантій ст. 8 Конвенції, якщо воно не відповідатиме будь-якому з означених критеріїв» [213].

ВП ВС визнала, що відсторонення від роботи працівників, які відмовилися від обов'язкового щеплення проти COVID-19, було передбачено законом і здійснювалося за чіткою процедурою, що дозволяла працівнику усвідомлювати наслідки своєї відмови. Також ВП ВС наголосила, що у кожному випадку необхідно перевіряти, чи можна досягти легітимної мети менш суворими заходами, зокрема через дистанційну або надомну роботу, або якщо контакт працівника з іншими людьми мінімальний (тому слід оцінювати кількість соціальних контактів, умови та форму організації праці, потребу у відрядженнях, контакт із продукцією, що споживається населенням тощо). Суд підкреслив, що суспільні інтереси можуть переважати особисті права, але лише за наявності об'єктивних і законних підстав, якщо втручання переслідує легітимну мету та є необхідним і пропорційним.

Таким чином, захист приватного життя та професійної репутації працівника в межах ст. 8 Конвенції набуває особливої актуальності, що зумовлюється розвитком сучасних трудових відносин, у тому числі і через посилення цифровізації комунікацій та контролю з боку роботодавців. Як засвідчує практика ЄСПЛ, це створює необхідність вироблення нових підходів для забезпечення балансу між управлінськими інтересами та правами працівників. Українські суди тільки накопичують досвід, поступово формуючи власну практику застосування положень ст. 8 Конвенції у трудових спорах і у цьому процесі особливу цінність має практика ЄСПЛ, яка може бути орієнтиром для національних судів у визначенні меж допустимого втручання роботодавця у приватне життя працівника, критеріїв пропорційності та необхідності такого втручання, а також у забезпеченні справедливого балансу між правом на повагу до приватного життя та законними інтересами роботодавця.

Одним із перших рішень ЄСПЛ, яке визначило правовий підхід щодо захисту приватності працівників, стала справа «Copland v. the United Kingdom», у якій Суд вперше визнав, що електронна пошта, інтернет і телефонні комунікації з робочого місця належать до сфери приватного життя та кореспонденції, заклавши таким чином основи сучасних стандартів контролю роботодавця та цифрового моніторингу. У даній справі, заявниця, яка працювала в державному коледжі, піддалася моніторингу телефонних дзвінків, електронної пошти та інтернет-активності за ініціативою керівництва, без будь-якого правового чи внутрішнього регулювання таких дій (тобто жодних внутрішніх правил або законодавчих положень, що дозволяли б такий контроль, у коледжі на той час не існувало) і без попереднього інформування про можливість контролю з боку роботодавця. ЄСПЛ визнав, що телефонні дзвінки, електронна пошта та використання інтернету з робочого місця підпадають під захист права на повагу до приватного життя та кореспонденції відповідно до ст. 8 Конвенції. Суд підкреслив, що працівниця мала обґрунтоване очікування приватності, оскільки її не повідомили про моніторинг, а саме збирання та зберігання інформації про її комунікації без відома становить втручання у приватне життя, навіть якщо ці дані не використовувалися проти неї [214]. Також Суд вказав, що таке втручання не відповідало вимозі «згідно із законом», адже на момент подій у національному законодавстві не існувало чіткої правової бази, яка б передбачала порядок і межі моніторингу працівників. Тому було встановлено порушення ст. 8 Конвенції, оскільки втручання не мало законного підґрунтя та відбулося без належних гарантій проти свавілля.

Чи не найвідомішим рішенням ЄСПЛ щодо контролю роботодавця за електронною поштою та комунікацією працівника є справа «Vărbulescu v. Romania», в якій Суд визнав порушення ст. 8 Конвенції. Суть справи полягала у тому, що працівник румунської компанії використовував робочу електронну пошту і месенджер для приватного спілкування під час робочого часу, а роботодавець контролював робочу електронну пошту та виявив приватні повідомлення, що призвело до звільнення працівника [215]. У своєму рішенні Суд вказав, що «поняття «приватного життя» може включати професійну

діяльність, а також діяльність у публічному контексті; обмеження професійного життя особи можуть підпадати під ст. 8, якщо вони впливають на те, як людина будує свою соціальну ідентичність через розвиток стосунків з іншими, оскільки більшість людей отримує найбільшу можливість розвивати соціальні стосунки саме під час своєї трудової діяльності» [215]. У цьому рішенні Суд підкреслив, що телефонні розмови належать до сфери «приватного життя» та «кореспонденції» у розумінні ст. 8 Конвенції. Аналогічне правило поширюється на телефонні дзвінки, здійснені з робочого місця або прийняті на ньому, а також на електронні листи та інформацію, отриману через користування інтернетом. Тому комунікації як з робочих місць, так і з дому можуть розглядатися як частина приватного життя і кореспонденції.

Суд звернув увагу, що роботодавець заборонив працівникам використовувати робочі ресурси для особистих цілей і запровадив систему моніторингу інтернет-активності з метою контролю за дотриманням цього правила, однак працівник про це не був повідомлений заздалегідь. У межах такого моніторингу фіксувався не лише обсяг, а й зміст електронних повідомлень працівника, що стало предметом оцінки Суду щодо пропорційності втручання у право на приватність, так як «інструкції роботодавця не можуть повністю ліквідувати приватне життя на робочому місці; повага до приватного життя та приватності кореспонденції зберігається, навіть якщо вона може бути обмежена настільки, наскільки це необхідно» [215].

Дане рішення засвідчує, що ЄСПЛ визнає за державами певну свободу у врегулюванні контролю роботодавцем комунікацій працівників, однак такі заходи мають супроводжуватися ефективними гарантіями захисту від можливих зловживань. Тому визнаючи стрімкий розвиток технологій у сфері контролю комунікацій, Суд вказує, що вирішальне значення мають принцип пропорційності та наявність процесуальних гарантій, які запобігають свавільному втручання роботодавця у приватне життя працівника. У даному рішенні ЄСПЛ сформулював низку «критеріїв для оцінки допустимості моніторингу комунікацій працівників, серед яких ключовими є: попереднє інформування працівника про можливість контролю, обсяг і характер втручання

у приватне життя (контроль лише потоку комунікацій чи також їх змісту, хто мав доступ до результатів), наявність законних підстав для моніторингу та доступу змісту комунікації, можливість використання інших менш інвазивних заходів, наслідки для працівника та використання результатів роботодавцем, а також наявність ефективних гарантій проти зловживань і несанкціонованого доступу до змісту комунікацій без попереднього повідомлення» [215].

Узагальнюючи зазначені рішення, для національних судів можна сформулювати такі ключові висновки: комунікації працівника (телефонні дзвінки, електронна пошта та використання Інтернету) підпадають під захист приватного життя та кореспонденції; наявність законодавства, яка передбачає такий моніторинг; пропорційність втручання (моніторинг повинен переслідувати законну мету та обмежуватися лише необхідними заходами, наприклад, контроль лише потоку комунікацій без доступу до змісту, якщо це достатньо для досягнення мети); попереднє інформування працівника про можливість контролю, його обсяг і порядок здійснення; наявність гарантій проти зловживань; оцінка наслідків для працівника (суди мають враховувати потенційний вплив контролю на професійну репутацію та соціальну ідентичність працівника).

На сьогодні в законодавстві України існують загальні гарантії захисту приватного життя і персональних даних, які можуть застосовуватися для оцінки законності контролю роботодавцем комунікацій, однак відсутні деталізовані норми щодо моніторингу робочих електронних комунікацій. З огляду на це суди повинні виходити з принципів пропорційності, законності та наявності належних гарантій, спираючись на ст. 32 Конституції України, ст. 5-1 Кодексу законів про працю України, а також статей 6 і 7 Закону України «Про захист персональних даних». Тому національні суди повинні забезпечити баланс між правами працівника на приватність та законними інтересами роботодавця, при цьому особлива увага має приділятися законності, пропорційності та наявності ефективних гарантій проти свавілля.

Слід також звернути увагу на рішення ЄСПЛ, що стосуються свободи вираження поглядів у трудових відносинах і захищаються Судом на підставі

ст. 10 Конвенції. Складність даної категорії справ полягає у необхідності делікатного балансування між правом працівника на свободу слова та обов'язком лояльності перед роботодавцем, так як працівник має право висловлювати критику щодо умов праці або дій роботодавця чи державних органів (особливо у разі порушення закону чи прав людини), водночас закон і договірні відносини зобов'язують його не завдавати шкоди репутації роботодавця та не розголошувати конфіденційну інформацію. Незважаючи на те, що спеціальні норми законодавства захищають викривачів, проте межі законної критики та порушення лояльності не завжди чітко визначені, тому судові органи мають оцінювати пропорційність дисциплінарних заходів, а також складність доказування того, що висловлювання були зроблені у суспільному інтересі і не мали на меті шкоду роботодавцю, з урахуванням використання законних каналів повідомлення [216].

У справі «Heinisch v. Germany» ЄСПЛ визнав порушення ст. 10 Конвенції, оскільки критика працівниці закладу догляду за людьми похилого віку стосувалася важливих питань суспільного інтересу (вона була звільнена після подання скарги щодо неналежного догляду), а національні органи не забезпечили належного балансу між обов'язком лояльності працівника та правом на свободу вираження поглядів. Суд наголосив, що «повідомлення працівником державного сектору про незаконні дії або порушення на робочому місці може підпадати під захист ст.10 Конвенції, особливо коли працівник є єдиною або однією з небагатьох осіб, обізнаних про такі порушення, і здатних діяти в суспільних інтересах, інформуючи роботодавця чи громадськість» [217].

Суд підкреслює, що працівники зобов'язані дотримуватися лояльності та конфіденційності, а розкриття інформації має відбуватися насамперед через внутрішні канали, лише у крайньому випадку публічно. При оцінці обмеження свободи вираження поглядів Суд враховує суспільний інтерес, достовірність інформації, шкоду для роботодавця та мотиви працівника, надаючи пріоритет добросовісному викриттю порушень. Пропорційність втручання оцінюється з урахуванням наявності інших способів реагування та серйозності наслідків накладеного покарання. З огляду на це у даній справі Суд визнав, що дії заявниці

були добросовісними та спрямованими на захист суспільного інтересу, а її повідомлення про порушення, зроблене після невдалих спроб внутрішнього вирішення проблеми, було виправданим і пропорційним. Незважаючи на можливу шкоду репутації державного підприємства, перевага надається необхідності контролю за якістю догляду за вразливими особами. ЄСПЛ вказав, що «оскільки підприємство державне та надає послуги для літніх людей, суспільний інтерес у контролі за якістю догляду переважає комерційні інтереси роботодавця» [217]. Таким чином, втручання у право заявниці на свободу вираження було непропорційним і суперечило ст. 10 Конвенції.

Порушення ст. 10 Конвенції також мало місце у справі «Melike v. Turkey», де працівниця Міністерства національної освіти (прибиральниця, не мала статусу державного службовця) була звільнена після «лайків» політично чутливих постів у Facebook. ЄСПЛ визнав, що звільнення порушило ст. 10, оскільки працівник мав право висловлювати свої погляди. Національні органи посилались на те, що «заявниця «лайкала» контент, що не підпадає під свободу вираження і може порушувати спокій на робочому місці, оскільки матеріали, що стосуються вчителів, могли образити їх і викликати занепокоєння у батьків та учнів, а інший контент мав політичний характер» [218].

ЄСПЛ вказав, що національні суди не провели достатньо ретельного аналізу змісту та контексту оскаржуваних публікацій, які «лайкала» заявниця та які містили різку політичну критику влади, заклики до протестів, обурення вбивством голови асоціації адвокатів, засудження нібито зловживань щодо учнів та реакцію на сексистські висловлювання релігійної особи. Водночас заявниця була контрактним працівником і не мала особливого обов'язку лояльності, характерного для державних службовців, тому Суд вказав, що «обов'язок лояльності, стриманості та обережності для працівників за контрактом не може бути таким суворим, як для державних службовців» [218]. Національні суди також не оцінювали потенційний вплив її дій, хоча для визначення масштабу та суспільного резонансу онлайн-публікацій це було необхідно. Заявниця лише натискала кнопку «Подобається» під чужими публікаціями і не створювала контенту, що лише виражало її симпатію, а не поширення матеріалу. Контент не

досягав широкої аудиторії, а її обмежений статус на роботі виключав значний вплив на учнів, батьків чи колег. Дисциплінарна комісія та суди не врахували всі обставини, застосувавши максимальне покарання у вигляді негайного звільнення без компенсації, що було, на думку Суду, непропорційним втручанням у право заявниці на свободу вираження.

Також слід звернути увагу на рішення у справі «Affaire Dede v. Türkiye», яке стосувалося звільнення працівника за критику бізнес-практик роботодавця через електронний лист. ЄСПЛ вказав, що «звільнення не є прямим втручанням держави, проте держава несе відповідальність, якщо факти виникли через невиконання нею обов'язку забезпечити право заявника на свободу вираження» [219]. Суд зазначив, що «національні суди не дослідили достатньо зміст листа, його контекст, потенційний вплив на роботодавця, негативні наслідки для робочого місця та серйозність санкції, вказавши, що ст. 10 захищає не лише зміст висловлених ідей, а й спосіб їх вираження (потрібно розрізняти критику та образу, остання може виправдовувати санкції, особливо якщо вона груба та деструктивна для робочого середовища)» [219]. Хоча заявник використовував сарказм, стиль листа не був образливим і мав на меті підкреслити проблеми в управлінні, що підпадає під захист свободи вираження. Крім того, лист було надіслано обмеженій групі осіб і не став загальнодоступним, тому його вплив на робоче місце був мінімальний. ЄСПЛ визнав, що національні органи не врахували всі релевантні обставини та фактори при оцінці порушення порядку на робочому місці, а мотиви звільнення не можна вважати достатніми або обґрунтованими. Отож, національні органи не довели, що відхилення позову про скасування звільнення забезпечувало справедливий баланс між правом заявника на свободу вираження та правом роботодавця захищати свої інтереси, тому не виконали свої позитивні обов'язки за ст. 10 Конвенції.

Таким чином, враховуючи проаналізовані рішення слід зауважити, що національні суди у справах, пов'язаних із свободою вираження поглядів працівників та дисциплінарними санкціями, повинні оцінювати суспільний інтерес розкритої інформації, добросовісність і мотиви працівника, достовірність повідомлених фактів, пропорційність застосованих заходів та наявність

альтернативних внутрішніх каналів для вирішення проблеми. Суди повинні враховувати обсяг і контекст висловлювань, розрізняти конструктивну критику та образи, оцінювати реальний вплив на робоче середовище та забезпечувати справедливий баланс між правом працівника на свободу вираження і правом роботодавця захищати свої репутацію та інтереси. Також національні органи повинні виконувати позитивні обов'язки держави, гарантувати ефективний захист ст. 10 Конвенції та запобігати непропорційним втручанням роботодавців у свободу слова працівників.

Варто погодитись із думкою, що «конфіденційність не є самоціллю, а лише засобом для захисту легітимних інтересів (комерційна конкурентоспроможність, приватність, інституційна цілісність), однак коли ці інтереси стикаються з вимогами прозорості та підзвітності у питаннях суспільного значення, останні зазвичай мають перевагу, адже саме завдяки вільній публічній дискусії демократії виявляють зловживання й удосконалюються» [216]. Загалом, сучасна практика ЄСПЛ демонструє поступову адаптацію ст. 10 Конвенції до нових форм трудової комунікації – від класичних випадків розголошення документів до цифрових актів вираження позиції. Вона свідчить про прагнення ЄСПЛ забезпечити ефективний баланс між правом на свободу вираження та обов'язком лояльності, який у цифрову добу набуває нових, більш гнучких меж.

Як вже вказувалося вище, у практиці національних судів досить поширеними є справи щодо дискримінації на роботі. Також і у практиці ЄСПЛ особливе місце також займають рішення, присвячені питанням дискримінації у сфері праці, оскільки саме вони формують основні стандарти тлумачення та застосування ст. 14 Конвенції. Варто зауважити, що Суд розглядає дискримінацію на робочому місці не лише як порушення формальної рівності, а насамперед як обмеження рівних можливостей і посягання на людську гідність у трудових відносинах, що становить фундаментальну цінність демократичного суспільства. У справах даної категорії ЄСПЛ аналізує широкий спектр проявів дискримінації, зокрема за ознаками статі, віку, національності, політичних переконань, стану здоров'я чи належності до профспілки. Водночас практика

національних судів щодо захисту від дискримінації у сфері захисту трудових прав є дуже неоднозначною.

З огляду на це, слід звернути увагу на розроблену ЄСПЛ доктрину «об'єктивного та розумного виправдання», відповідно до якої різниця у ставленні між працівниками може бути виправданою лише тоді, коли вона має законну мету і між застосованими засобами та цією метою існує розумне співвідношення пропорційності («Carson and Others v. the United Kingdom») [220]. Водночас у своїй практиці ЄСПЛ підкреслює, що позитивні зобов'язання держави у сфері недискримінації у трудових відносинах вимагають не лише утримання від необґрунтованого втручання, але й створення ефективних правових та процедурних механізмів для запобігання дискримінаційним практикам, зокрема через судовий захист, рівний доступ до посад і справедливі умови праці.

Дана доктрина має практичне застосування національними судами [221]. Так, Верховний Суд, посилаючись на практику ЄСПЛ, у одній із своїх постанов вказав, що «для встановлення факту дискримінації застосовується триступеневий тест: спершу визначаються дві порівнювані, але різні категорії осіб; далі з'ясовується, чи існує різниця у ставленні між ними; і нарешті оцінюється, чи має така різниця об'єктивне та обґрунтоване виправдання» [222]. Водночас «факт дискримінації може бути встановлений лише у випадку, коли розрізнення у ставленні до особи мотивоване притаманною їй певною персональною ознакою» [223].

Тим не менше, попри нормативну заборону дискримінації, на практиці часто трапляються випадки нерівного ставлення за ознакою статі, віку, національності, інвалідності чи переконань, особливо у сфері працевлаштування та кар'єрного росту [224, с. 384]. В огляді судових рішень за 2019 рік значну частину становлять цивільні справи, що стосуються дискримінації у сфері права на працю або пов'язані з трудовими відносинами. Аналіз засвідчив, що «більшість цивільних справ не містить достатніх доказів або обґрунтувань позовів щодо дискримінації, а також не зазначає конкретну ознаку, яка, на думку позивачів, стала підставою дискримінації, через що такі позови суди залишають

без розгляду або відмовляють у їх задоволенні» [225, с. 15]. Водночас національні суди нерідко дотримуються підходу, за яким обов'язок доведення дискримінації покладається виключно на позивача [226; 227], що йде врозрід із ч. 2 ст. 81 ЦПК України, де вказується, що «у справах про дискримінацію позивач зобов'язаний навести фактичні дані, які підтверджують, що дискримінація мала місце; у разі наведення таких даних доказування їх відсутності покладається на відповідача» [73]. Крім того, ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що «рівень переконливості, необхідний для досягнення певного висновку, і, у зв'язку з цим, розподіл тягара доказування тісно пов'язані зі специфікою фактів, характером висунутої претензії та конвенційним правом, яке перебуває під захистом» [228]. Тому важливість дотримання принципу розподілу тягара доведення у справах про дискримінацію є важливим, оскільки він забезпечує рівні умови для всіх сторін. Більше того, позивачі часто не мають прямих доказів упередженого ставлення з боку роботодавців, а національні суди нерідко покладають тягар доказування на працівника. Крім того, відсутність усталеної судової практики та недостатня обізнаність громадян щодо механізмів захисту своїх прав призводять до того, що багато випадків дискримінації залишаються поза судовим розглядом або не отримують належної правової оцінки.

Оскільки принцип недискримінації у сфері праці передбачає забезпечення права на гідну працю, доцільно погодитися з В. В. Жернаковим, що це право охоплює належні умови та справедливу оплату праці, повагу до ділової репутації працівника, об'єктивне оцінювання результатів його діяльності як підґрунтя для професійного зростання, а також гарантії особистої недоторканності [229, с. 98]. ЄСПЛ з цього приводу чітко проводить розмежування між спорами, які стосуються права на призначення на відповідну посаду або на державну службу, зі справами, які безпосередньо стосуються порушення принципу рівності та заборони дискримінації у сфері праці.

Для прикладу, у рішенні «Emel Boyraz v. Turkey» Суд вказав, що сама по собі відмова призначити особу на державну службу не підпадає під захист Конвенції, оскільки право на призначення на державну службу виключене з її положень, однак у цій справі питання стосувалося не загальної відмови в

працевлаштуванні, а дискримінаційного ставлення за ознакою статі, яке зазнала заявниця. Вона успішно склала всі необхідні іспити, була спочатку повідомлена про призначення на посаду, а фактичне звільнення та відмова в роботі були обумовлені виключно її статтю. ЄСПЛ вказав, що «така радикальна міра, як звільнення з посади виключно через стать, негативно впливає на ідентичність, самосприйняття та самоповагу особи і, як наслідок, на її приватне життя» [230]. Тому Суд вважає, що звільнення заявниці виключно через стать становило втручання у право на повагу до приватного життя, тобто має місце порушення ст. 8 Конвенції. Суд погодився, що звільнення спричинило стрес та тривогу через втрату посади, а також вплинуло на її «ближнє коло», оскільки втрата роботи мала матеріальні наслідки для неї та її родини. Більше того, звільнення вплинуло на широкий спектр її відносин з іншими людьми, включно з професійними, та на її здатність здійснювати професію, що відповідає її кваліфікації [230].

Така позиція Суду отримала своє продовження у подальших справах. Наприклад, у рішенні «Hülya Ebru Demirel v. Turkey» ЄСПЛ вказав, що відмова у призначенні на посаду з огляду на те, що претендентка не відповідає вимогам «бути чоловіком» і «пройти військову службу» є порушенням ст. 14 у поєднанні із ст. 8 Конвенції. За результатами «ретельного аналізу наявності розумних і об'єктивних підстав для такої різниці в ставленні, Суд дійшов висновку, що ця різниця не переслідувала законну мету» [231].

У рішенні «Moraru and Marin v. Romania» Суд нагадав, що «у здійсненні прав і свобод, гарантованих Конвенцією, ст. 14 захищає від різного ставлення без об'єктивного та розумного виправдання осіб у аналогічних або релевантно подібних ситуаціях; для цілей ст. 14 різниця в ставленні є дискримінаційною, якщо «не має об'єктивного та розумного виправдання», тобто якщо вона не переслідує «законну мету» або відсутній «розумний пропорційний зв'язок» між засобами та метою» [232].

Варто зауважити, що ст. 14 не забороняє державам по-різному ставитися до різних груп осіб для виправлення «фактичних нерівностей», однак порушення відбувається, коли держава без об'єктивного та розумного виправдання не враховує істотні відмінності між особами. Держави мають певну свободу оцінки

щодо доцільності різниці у ставленні, обсяг якої залежить від обставин, предмету та контексту. Дана свобода дуже обмежена, якщо диференціація ґрунтується на невід’ємній або незмінній характеристиці, наприклад, на статі. У даному рішенні Суд наголосив що «просування гендерної рівності є ключовою метою держав-членів Ради Європи, тому різниця у ставленні виключно за ознакою статі потребує «особливо вагомих», «надзвичайно серйозних» або «особливо переконливих» причин; посилення на традиції, загальні припущення або суспільні уявлення не є достатньою підставою [232].

В Україні, зокрема, спостерігаються ситуації, коли люди стикаються з обмеженнями на ринку праці через свій вік, зокрема, працівники старшого віку або, навпаки, молоді фахівці нерідко зіштовхуються з обмеженнями у доступі до вакансій, кар’єрному зростанні чи умовах праці, що створює реальні бар’єри для рівноправної участі у трудовому процесі. Дискримінація за віковою ознакою (ейджизм) хоч і заборонений, однак продовжує залишатися поширеним явищем, що «проявляється у прихованих формах – від відмови у прийнятті на роботу через невідповідний вік, до обмеження можливостей професійного розвитку чи дострокового звільнення» [233]. Незважаючи на законодавчу заборону такої практики, ефективний механізм захисту від вікової дискримінації поки що недостатньо сформований, а судова практика з цих питань залишається обмеженою, що свідчить про потребу у подальшому розвитку правозастосування та підвищенні рівня правової культури у сфері праці [234].

Показовим у цьому плані є рішення Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 7 лютого 2023 року, яким він захистив право вчителів, що досягли пенсійного віку, на працю без дискримінації. КСУ вказав, що «свобода праці означає можливість особи займатися чи не займатися працею, а якщо займатися, то вільно її обирати, забезпечення кожному без дискримінації вступати у трудові відносини для реалізації своїх здібностей» [235]. КСУ дійшов висновку, що положення закону, яким педагогічних працівників, які досягли пенсійного віку, зобов’язували укладати виключно строкові трудові договори, є дискримінаційним. КСУ підкреслив, що право на працю та свобода укладення трудового договору не можуть бути обмежені через вік чи отримання пенсії,

оскільки Конституція України не встановлює жодних вікових меж для здійснення педагогічної діяльності. Встановлення обов'язкового строкового договору лише для педагогів-пенсіонерів ставить їх у нерівне становище порівняно з іншими працівниками, що суперечить принципу рівності та забороні дискримінації. Крім того, педагогічний досвід, який набувається з роками, є цінністю для системи освіти, а не підставою для обмеження трудових прав.

КСУ також наголосив, що дискримінація за віком у трудових відносинах несумісна з конституційними принципами рівності, нормами Конвенції і практикою ЄСПЛ. При цьому суд уточнив, що «хоча у певних сферах (державна служба, військова або правоохоронна діяльність) можуть існувати об'єктивно виправдані вікові межі, педагогічна діяльність не належить до таких сфер і тому не може підлягати подібним обмеженням» [235]. Тому оспорюване положення закону порушує конституційне право на працю та принцип недискримінації, оскільки безпідставно обмежує трудові права осіб, які досягли пенсійного віку, та, відповідно, втрачає чинність із дня ухвалення КСУ відповідного Рішення.

Варто зауважити, що більшість спорів такого роду вирішується локально або не доходить до ЄСПЛ. Проблема ейджизму часто виникає при відмові у прийомі на роботу, переведенні, продовженні контракту після досягнення пенсійного віку чи при звільненні і такі справи зазвичай розглядаються в межах національного законодавства, яке хоч і забороняє вікову дискримінацію, однак є достатньо нечітким. Крім того, звернення до ЄСПЛ можливе лише після вичерпання національних засобів захисту, а у трудових спорах заявники часто не доходять до цього етапу. Також, скажники не завжди формулюють позов у категоріях Конвенції, тобто вони оскаржують звільнення або відмову в поновленні, але не обґрунтовують це як дискримінацію за ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 8 Конвенції або ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції. Через це навіть якщо справа дійде до Страсбурга, вона може бути відхилена як явно необґрунтована.

До того ж, ЄСПЛ традиційно визнає, що питання пенсійного віку, соціального забезпечення, кадрової політики у державному секторі належать до сфери, де держави мають широку дискрецію. Це впливає з практики Суду у

справах «Stec and Others v. the United Kingdom», «Stummer v. Austria», «Valkov and Others v. Bulgaria», де Суд зазначив, що «соціально-економічна політика є питанням державної компетенції, і він втручається лише у випадку очевидної сваволі або непропорційності» [236; 237; 238]. Тому довести порушення Конвенції в справах про вікову дискримінацію складно, оскільки Суд оцінює, чи законодавчі обмеження мають об'єктивне і розумне виправдання, зокрема чи переслідують легітимну мету (наприклад, оновлення кадрів, ефективність управління, стабільність пенсійної системи). Якщо така мета є, а засоби досягнення не виглядають явно непропорційними, ЄСПЛ не знаходить порушення. Таким чином, навіть якщо заявник відчуває себе дискримінованим за віком, Суд визнає, що держава може проводити диференційовану політику, якщо вона обґрунтована суспільним інтересом. Водночас вище згадані рішення ЄСПЛ та рішення КСУ №1-р/2023 щодо педагогів-пенсіонерів, формують важливу базу стандартів, які поступово впливають і на українську судову практику.

Ще однією важливою категорією справ є справи, які пов'язані із реалізацією права на страйк та участю у профспілках, які гарантовані ст. 11 Конвенції. Як зазначає Єсик Т. О., «право на страйк є одним із базових прав людини у трудовій сфері, яке забезпечує працівникам можливість колективно захищати свої економічні та соціальні інтереси» [239, с. 109]. Тим не менше, у практиці ЄСПЛ зустрічаються рішення, які стосуються порушення ст. 11 Конвенції щодо працівників як державного, так і приватного сектору, профспілок, активістів чи громадських об'єднань.

Так у рішенні «Wilson, National Union of Journalists and Others v. UK» ЄСПЛ зазначив, не зважаючи на те, що «основна мета ст. 11 – захист особи від свавільного втручання державних органів у здійснення захищених прав, можуть існувати також позитивні зобов'язання забезпечити ефективне користування цими правами» [240]. У даній справі предметом скарг заявників були дії роботодавців щодо невизнання профспілок для цілей колективних переговорів та пропозиції кращих умов праці працівникам, які погоджувалися не бути представленими профспілками. Суд дійшов висновку, що британське

законодавство дозволяло роботодавцям застосовувати фінансові стимули, які обмежували свободу працівників користуватися профспілкою для захисту своїх інтересів [240]. Власне це і становило невиконання позитивного зобов'язання держави і порушення ст. 11 Конвенції щодо профспілок та окремих заявників. ЄСПЛ вказав, що держава зобов'язана не лише утримуватися від втручання у здійснення свободи об'єднань, але також вживати належних заходів для забезпечення реального та ефективного здійснення даного права, зокрема шляхом створення правової бази, яка унеможлиблює будь-які дії роботодавців, спрямовані на перешкоджання працівникам користуватися захистом профспілок або вступати до них.

Одним із найбільш відомих рішень ЄСПЛ, в який Суд встановив, що право на колективні переговори стало одним із «суттєвих елементів» права утворювати й вступати до профспілок згідно ст. 11 Конвенції, є рішення у справі «Demir and Baykara v. Turkey». У даній справі Суд встановив, що «положення ст. 11 Конвенції застосовуються до муніципальних службовців, оскільки обмеження, передбачені для членів збройних сил, поліції або державної адміністрації, не поширюються на дану категорію працівників» [28]. Стаття 11 Конвенції забезпечує свободу профспілок як складову частину загального права на об'єднання та асоціацію. Водночас держава має обов'язок не лише утримуватися від свавільного втручання у діяльність профспілок, а й створювати умови для ефективної реалізації зазначених прав. Щодо правомірності втручання Суд зазначив, що будь-яке обмеження має бути передбачене законом, переслідувати легітимну мету та бути необхідним у демократичному суспільстві. У цьому контексті Суд дійшов висновку, що абсолютна заборона на створення профспілок у Туреччині в той період не відповідала «нагальній суспільній потребі» та не могла бути виправданою в рамках ст. 11 Конвенції.

Захищаючи право на страйк, ЄСПЛ враховує, що обмеження цього права можуть бути допустимими лише за наявності «нагальної соціальної потреби» та якщо вони є пропорційними легітимній меті, наприклад, забезпеченню безперервності діяльності державних органів або захисту громадських інтересів. Суд підкреслює, що такі обмеження не можуть застосовуватися загально до всіх

державних службовців і повинні бути конкретно обґрунтовані, а будь-яке непропорційне або формалістичне втручання в право на страйк порушує ст. 11 Конвенції. Наприклад, у своєму рішенні по справі «Enerji Yarı-Yol Sen v. Turkey» ЄСПЛ вказав, що накладення дисциплінарних стягнень на державних службовців за участь у страйку являє собою порушення ст. 11 Конвенції. У даній справі заявником була профспілка державних службовців, яка діяла у сферах земельної реєстрації, енергетики, інфраструктури та будівництва автомагістралей. У 1996 році Дирекція з кадрів при Прем'єр-міністрі видала циркуляр, яким забороняла працівникам брати участь у страйках і зобов'язувала керівників це контролювати. Троє членів правління профспілки порушили заборону та отримали дисциплінарні стягнення.

Суд дійшов висновку, що «профспілка-заявник безпосередньо постраждала від оскаржуваного циркуляру і могла вважати себе жертвою втручання у право на свободу об'єднання так як для членів профспілки страйки були важливим засобом захисту інтересів та висловлення поглядів, що визнавалось Міжнародною організацією праці (Конвенція № С87) та Європейською соціальною хартією» [241]. Також Суд звернув увагу, що циркуляр, виданий за п'ять днів до акцій Федерації профспілок державного сектору, поширював заборону на страйк на всіх державних службовців, повністю позбавляючи їх цього права, хоча законодавство Туреччини ще приводилося у відповідність до міжнародних стандартів.

Отже, участь членів правління профспілки-заявника обмежувалася реалізацією їхнього права на мирні зібрання. Дисциплінарні заходи на підставі циркуляру могли відлякати членів профспілки та інших від участі у подібних одноденних страйках чи заходах для захисту інтересів. Тому Суд вказав, що «прийняття та застосування циркуляру не відповідало «нагальній соціальній потребі» і було непропорційним втручанням у реалізацію профспілкою-заявником прав за ст. 11 Конвенції» [241].

Водночас у справі «Humpert and Others v. Germany» Суд постановив, що заходи були пропорційними легітимним цілям держави, зокрема забезпеченню ефективного державного управління та захисту права на освіту та інших

суспільних інтересів [242]. У даній справі заявники, члени Профспілки працівників освіти і науки, тимчасово відсутні на роботі з вимогою покращення умов праці та навчання, отримали догани та штрафи на підставі національної заборони страйків для державних службовців. З цього приводу ЄСПЛ зазначив, що державні службовці мають доступ до альтернативних механізмів захисту професійних інтересів, зокрема участь у розробці нормативних актів і конституційне право на належне утримання. Таким чином, заборона страйків у цьому випадку не порушувала ст. 11 (свобода зібрань та об'єднання) та ст. 14 (заборона дискримінації) Конвенції. Отже, обмеження права на страйк державних службовців допускається, якщо існують ефективні альтернативні механізми захисту їхніх інтересів, а заходи є пропорційними законній меті [242].

Таким чином, право на страйк хоч і є фундаментальним правом у трудовому праві, однак може підлягати обмеженням за наявності «нагальної соціальної потреби» та за умови пропорційності таких обмежень законній меті, зокрема забезпеченню безперервної діяльності державних органів або захисту суспільних інтересів. Більше того, ст. 11 Конвенції застосовується не лише до працівників приватного сектору, а також і до державних службовців, громадських організацій, профспілок, активістів тощо. ЄСПЛ оцінює право на об'єднання, профспілкову діяльність і страйк з точки зору пропорційності втручань та наявності альтернативних засобів захисту інтересів. Натомість будь-які непропорційні та формальні обмеження права на страйк є порушенням ст. 11 Конвенції.

Що стосується заборони рабства і примусової праці (ст. 4 Конвенції), то слід зауважити, що в українському законодавстві передбачено, що «використання примусової праці забороняється, а кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом» [1]. Водночас, поняття примусової та обов'язкової праці у контексті сучасних трудових відносин набуває особливого значення, оскільки зміни соціально-економічних умов, воєнний стан, трудова міграція та поява нових форм зайнятості (зокрема дистанційної) створюють ситуації, у яких межа між добровільною працею та примусом стає розмитою.

Рабство у розумінні Суду розуміється як стан тотальної залежності, за якого людина позбавлена можливості самостійно ухвалювати рішення щодо власного життя, пересування чи праці, а контроль над нею набуває характеру здійснення «правомочностей власника» (наприклад, використання, примус, передача, контроль, експлуатація без згоди) («*Siliadin v. France*») [243]. У даному рішенні ЄСПЛ розмежував рабство та підневільний стан, вказавши, що «рабство означає стан, коли особу фактично розглядають як «майно», тоді як підневільний стан охоплює примусове надання послуг у поєднанні з втратою особистої автономії та неможливістю змінити свій статус. Водночас примусова праця у світлі практики ЄСПЛ розуміється як виконання роботи або служби під тиском загрози покарання, без вільної та усвідомленої згоди особи, за відсутності належного балансу між покладеним обов'язком і легітимною метою держави [244]. У подальших рішеннях (зокрема, «*C.N. and V. v. France*», «*Rantsev v. Cyprus and Russia*», «*Chowdury and Others v. Greece*») Суд розвинув це визначення, визнаючи рабство і примусову працю як сучасні феномени експлуатації, що можуть існувати навіть без фізичного насильства, але з економічною або соціальною залежністю [245; 246; 247]. Примусова праця може включати такі елементи як відсутність добровільності, примус, загроза санкцій, обмеження свободи працівника [248].

Так, у справі «*C.N. and V. v. France*» Суд підтвердив, що «не кожне позбавлення свободи дії чи економічна залежність свідчать про рабство; вирішальне значення мають ступінь контролю, відсутність можливості вибору та почуття безвиході потерпілої особи» [245]. Суд також зазначив, що підневільний стан є «обтяженою формою примусової праці», коли людина змушена працювати під тиском і водночас не може змінити свого становища. Особливу увагу Суд приділяє випадкам домашнього підневільного стану, що часто має прихований характер і поєднує фізичний, економічний та психологічний примус. Водночас примусова праця може включати такі елементи як відсутність добровільності, примус, загроза санкцій, обмеження свободи працівника [248].

Отже, ЄСПЛ розглядає рабство як найвищу форму підкорення людини, підневільний стан як стан глибокої залежності та відсутності свободи дій, а

примусову працю як будь-яку працю, виконувану під загрозою покарання без добровільної згоди. Суд послідовно наголошує, що навіть такі форми примусу як психологічні, економічні чи соціальні можуть підпадати під заборону ст. 4 Конвенції [204, с. 317-318; 249].

Держава не може просто «не порушувати» ст. 4, а навпаки, вона має активно захищати осіб від рабства, примусової праці та торгівлі людьми. Це означає, що ст. 4 містить позитивні зобов'язання, які охоплюють створення законодавчої бази, оперативні дії у конкретних випадках ризику та ефективне розслідування [248]. Тобто, позитивні обов'язки охоплюють і запобігання, і захист, і покарання.

У практиці національних судів порушення ст. 4 Конвенції є швидше винятком, однак при захисті трудових прав сторони нерідко посилаються на дану норму. Для прикладу, у справі № 214/4630/23 позивач просила суд розірвати трудові відносини із роботодавцем, оскільки підприємство припинило діяльність у місті Кривий Ріг, перемістивши офіс до Маріуполя (міста, яке наразі перебуває під тимчасовою окупацією), вона не може подати заяву про звільнення безпосередньо роботодавцю та отримати свою трудову книжку. Позивач наголосила, що відсутність реакції з боку роботодавця фактично позбавляє її можливості вільно обирати місце роботи, оскільки за даними Пенсійного фонду України вона продовжує числитися працівницею відповідного підприємства, хоча фактично трудові відносини припинено. У рішенні Саксаганський районний суд м. Кривого Рогу Дніпропетровської області, який розглядав дану справу, вказав, що «право на працю розглядається як природна потреба людини своїми фізичними і розумовими здібностями забезпечувати своє життя; це право передбачає як можливість самостійно займатися трудовою діяльністю, так і можливість працювати за трудовим договором чи контрактом; свобода праці передбачає можливість особи займатися чи не займатися працею, а якщо займатися, то вільно її обирати» [250].

У рішенні Сумського районного суду Сумської області від 16 травня 2025 року у справі № 592/3270/25, обґрунтовуючи свою позицію суд вказав, що «обов'язок особи, яка зобов'язалась відпрацювати за направленням після

завершення її навчання за рахунок коштів держави, не передбачає втручання у її права, гарантовані ст. 4 Конвенції щодо заборони примусової чи обов'язкової праці. ЄСПЛ підкреслює, що не кожна праця, яку вимагають від особи під загрозою «покарання», становить заборонену цим положенням «примусову чи обов'язкову працю». Слід врахувати, зокрема, характер і обсяг даної діяльності, вільне укладення відповідних домовленостей (угод) у зв'язку із чим особа усвідомлює суть і обсяг свого зобов'язання, яке вона бере, отримуючи безкоштовну освіту тощо. Такі обставини дозволяють відрізнити «примусову працю» від роботи, якої можна розумно вимагати за відповідних обставин. В протилежному випадку ЄСПЛ застосовує поняття «непропорційний тягар» та перевіряє, чи на особу було накладено такий тягар, що є єдиним чинником, на підставі якого ЄСПЛ може встановити порушення п. 2 ст. 4 Конвенції» [251].

Слід зауважити, що з початком широкомасштабної агресії Російської Федерації проти України питання заборони примусової праці набуло нового виміру. Якщо раніше ця гарантія у трудовому праві переважно розглядалася в контексті недобровільної праці чи трудової експлуатації, то сьогодні вона безпосередньо пов'язана з умовами воєнного стану, окупації окремих територій і залученням населення до робіт оборонного чи забезпечувального характеру. В умовах воєнного стану держава може тимчасово обмежувати певні права, у тому числі й трудові, наприклад, через мобілізацію, трудову повинність або залучення до суспільно корисних робіт. Такі заходи самі по собі не становлять примусової праці, якщо вони відповідають виняткам, прямо передбаченим п. 3 ст. 4 Конвенції (зокрема, праця, що є «звичайним громадянським обов'язком» або виконанням військової служби). Однак труднощі можуть бути пов'язані із забезпеченням балансу між законною трудовою повинністю та фактичним примусом, коли особа не має реальної можливості відмовитися або коли умови праці є небезпечними чи принижують людську гідність. В українських реаліях це може стосуватися залучення працівників комунальних служб або підприємств до робіт без належних гарантій оплати чи безпеки; випадків «зобов'язання» працівників залишатися на робочих місцях під загрозою звільнення або

кримінальної відповідальності; застосування адміністративного ресурсу для «добровільного» залучення до робіт, що фактично є примусом.

Більше того, після війни Україна зіткнеться з проблемою реінтеграції працівників, які були переміщені, позбавлені роботи або залучалися до робіт у примусових умовах. Забезпечення реального змісту заборони примусової праці вимагатиме чіткого законодавчого визначення меж «трудової повинності» під час надзвичайних обставин, створення ефективних механізмів оскарження незаконного примусу до праці, врахування практики ЄСПЛ при реформуванні трудового законодавства та розробки процедур визнання та реабілітації жертв примусової праці, зокрема осіб, вивезених до РФ або працюючих на окупованих територіях.

Наразі в українських судах майже відсутня практика безпосереднього застосування ст. 4 Конвенції, проте очікується її формування у двох напрямках: через трудові спори, пов'язані з незаконним примусом або «прихованою трудовою повинністю» під час війни та через кримінальні провадження, що стосуються торгівлі людьми, трудової експлуатації або залучення цивільних до примусових робіт під окупацією. У перспективі рішення ЄСПЛ у справах проти України з цього питання можуть стати ключовим орієнтиром для національної практики, зокрема у визначенні меж допустимого втручання держави у свободу праці.

Таким чином, війна та окупація перетворюють заборону примусової праці з теоретичного принципу трудового права на практичний виклик для правової системи України. Йдеться не лише про формальне дотримання Конвенції, а про створення умов, у яких жодна форма трудового примусу, навіть під прикриттям «обов'язку» чи «громадянської відповідальності», не зможе бути виправданою без чіткої відповідності міжнародним стандартам прав людини.

Варто звернути увагу також на той факт, що при захисті трудових прав, ЄСПЛ нерідко вказує на порушення ст. 6 Конвенції, яка передбачає право на справедливий суд. У трудових спорах дане право означає можливість працівника оскаржити рішення роботодавця про звільнення, вимагати поновлення на роботі чи стягнення належної заробітної плати. Обмеження права на справедливий суд

допускаються лише за умов, коли вони переслідують законну мету і не позбавляють особу суті права на судовий захист («Golder v. the United Kingdom»). Суд також визнає, що відмова у прийнятті позову або надмірні процесуальні вимоги можуть становити порушення ст. 6 Конвенції, якщо вони перешкоджають ефективному доступу до суду [252]. Відповідну позицію ЄСПЛ також вказує у рішеннях «Перетяка та Шереметьєв проти України» та «Меньшакова проти України» [253; 254]. Дана практика також активно використовується національними судами у справах щодо захисту трудових прав (наприклад, про це вказує Запорізький апеляційний суд у постанові від 17 січня 2024 року у справі 331/3398/23, Деснянський районний суд м. Києва у рішеннях від 11 жовтня 2023 року у справі №754/8217/23 та від 28 листопада 2022 року у справі №754/5228/22 [255; 256; 257] тощо).

Право на справедливий суд не завершується винесенням рішення та охоплює обов'язок держави забезпечити його реальне виконання. Наприклад, у справі «Юрій Михайлович Іванов проти України» ЄСПЛ встановив системну проблему невиконання рішень національних судів, ухвалених проти державних підприємств або органів влади [77]. Суд визнав, що затримка або повна відсутність виконання рішень про стягнення зарплати, соціальних виплат чи поновлення на роботі становить порушення ст. 6 Конвенції та ст. 1 Протоколу Першого до Конвенції. Ця справа стала «пілотною» для України і поклала початок великій серії подібних рішень («Жовнер проти України» тощо) [76].

Також ЄСПЛ нерідко вказує на те, що рішення національних судів щодо звільнення не є достатньо вмотивованими та обґрунтованими. Наприклад, у рішенні «Гадасюк проти України» ЄСПЛ вказав, що «суд не розглянув питання, чи були дотримані відповідні гарантії при звільненні заявниці, зокрема щодо того, чи заявниці запропоновані інші вакантні посади» [258]. Водночас у рішенні «Проніна проти України» Суд зазначив, що «п. 1 ст. 6 Конвенції зобов'язує суди давати обґрунтування своїх рішень, але це не може сприйматись як вимога надавати детальну відповідь на кожен аргумент» [259]. ЄСПЛ вказує, що відповідно до його усталеної практики, яка відображає принцип належного здійснення правосуддя, судові рішення та акти інших органів, що вирішують

спори, повинні містити належне обґрунтування та чітко викладені підстави, на яких вони базуються. Не зважаючи на те, що «п. 1 ст. 6 Конвенції зобов'язує суди наводити обґрунтування своїх рішень, однак не вимагає детальної відповіді на кожен аргумент сторін, обсяг такого обґрунтування залежить від характеру та обставин конкретної справи» («Серявін та інші проти України») [94]. Національні суди активно посиляються на дані рішення з метою оцінки обґрунтованості рішень судів нижчих інстанцій та обґрунтування рішень у трудових справах загалом. Наприклад, на рішення у справах «Гадасюк проти України», «Серявін та інші проти України», «Проніна проти України» посиляється як Верховний Суд, так і апеляційні та місцеві суди [260; 261; 262; 263; 264].

Практика ЄСПЛ у справах, що стосуються трудових прав, засвідчує, що право на справедливий судовий розгляд є одним із ключових елементів ефективного захисту працівника. Суд не лише наголошує на необхідності забезпечення доступу до суду, а й підкреслює, що реалізація цього права передбачає обов'язок держави гарантувати виконання судових рішень. Порухення ст. 6 Конвенції можуть полягати як у відмові в доступі до суду або надмірних процесуальних бар'єрах, так і у відсутності належного обґрунтування судових рішень чи тривалому невиконанні рішень судів щодо трудових спорів. Таким чином, ЄСПЛ формує європейські стандарти судового захисту у сфері трудових прав, які передбачають забезпечення реального доступу до правосуддя, належне обґрунтування судових рішень, ефективне виконання ухвалених рішень та недопустимість формалізму та надмірних процесуальних перепон. Дані підходи дедалі активніше інтегруються у практику національних судів України, які посиляються на відповідні рішення ЄСПЛ при вирішенні трудових спорів, що свідчить про європеїзацію правосуддя у трудових спорах в Україні.

Висновки до розділу 2

1. Враховуючи положення ст. 19 ЦПК України, яка визначає юрисдикцію загальних судів щодо розгляду спорів, що виникають із цивільних, сімейних, житлових, трудових та інших подібних правовідносин, а також ст. 17 Закону

України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», відповідно до якої суди застосовують практику ЄСПЛ як джерело права, використано підхід, за яким аналіз практики ЄСПЛ здійснюється у контексті категорій справ, визначених ст. 19 ЦПК України. Даний підхід дозволяє ефективно використовувати практику ЄСПЛ у межах системи цивільного процесуального права, тому обґрунтовано доцільність дослідження використання практики ЄСПЛ у окремих категоріях цивільних справ, які виникають із цивільних, сімейних, житлових та трудових відносин.

2. При дослідженні використання практики ЄСПЛ у справах, що виникають із цивільних відносин, зосереджено увагу на аналізі рішень, які стосуються захисту майнових та особистих немайнових прав.

З'ясовано, що національні суди під час розгляду справ про захист права власності використовують практику ЄСПЛ у сфері захисту майнових прав, яка зосереджується на тлумаченні права мирного володіння майном та критеріїв допустимого втручання держави у дане право (законності, пропорційності і наявності легітимної мети). Встановлено, що у практиці ЄСПЛ поняття «майно» має автономний характер і є ширшим, ніж у цивільному законодавстві України, оскільки охоплює не лише матеріальні речі, але й майнові права, легітимні очікування, а також нематеріальні активи, що мають економічну цінність (зокрема, права інтелектуальної власності, корпоративні права, ліцензії, професійна репутація, присуджені грошові суми тощо). Водночас, не всі майнові інтереси підпадають під захист ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції. Умовні або потенційні вимоги, реалізація яких залежить від невиконаних умов, а також права на індексацію заощаджень чи соціальних виплат, не визнаються «майном». Ключовим критерієм при цьому є не лише юридичне закріплення права, але й також реальна можливість користування ним або отримувати економічну вигоду. Майновий інтерес може кваліфікуватися як «майно» лише за умови наявності достатньої правової основи у національному законодавстві або підтвердження його остаточним судовим рішенням.

Аргументовано, що договірні зобов'язання, які формують легітимні майнові інтереси та очікування сторін, підпадають під захист Конвенції. Якщо

право, що виникає з цивільно-правового договору, має економічну цінність, є конкретним, чинним і може бути реалізованим, воно підпадає під поняття «майно» у розумінні Конвенції. В основі даного підходу ЄСПЛ лежить концепція «легітимного очікування», яка визнає майновими ті права, що формують обґрунтовану впевненість особи у можливості їх здійснення.

3. Встановлено, що більш якісний підхід до поняття «майно» запропоновано у Проекті Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного), який узгоджується з практикою ЄСПЛ, де поняття «майно» тлумачиться у широкому сенсі й охоплює не лише речі у вузькому матеріальному розумінні, але й майнові права, легітимні очікування та інші нематеріальні блага, що мають економічну цінність для особи.

Аргументовано думку, що визначення майна як сукупності речей, майнових прав та обов'язків підкреслює його багатоскладовий характер та відображає комплексний підхід до даного поняття. Вказано, що майнові права відображають нематеріальний аспект майна, що закріплює можливість особи вимагати певної поведінки від інших суб'єктів (наприклад, право вимоги за договором, право користування майном тощо), тому до складу майна включається не лише те, що існує фізично, а й те, що забезпечує економічні інтереси власника через систему правовідносин. У той же час, майнові обов'язки фіксують юридичну залежність особи та необхідність вчинення дій на користь інших суб'єктів (наприклад, обов'язок повернути позику, виконати роботу, сплатити податки чи інші кошти), тому їх включення до поняття майна забезпечує системний і збалансований підхід, оскільки правовий статус суб'єкта завжди має двосторонній характер – права кореспондують обов'язкам.

4. Визначено, що ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції у практиці ЄСПЛ трактується як така, що гарантує не лише формальне право власності, а й комплексний захист усіх майнових інтересів особи, забезпечуючи баланс між приватними та публічними інтересами. Тому національні суди, здійснюючи тлумачення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, повинні оцінювати пропорційність втручання у право власності, визначати, чи переслідує воно легітимну мету суспільного інтересу, та враховувати несприятливі наслідки для

заявника. Заходи впливу, які здійснює держава, мають бути необхідними, законними та пропорційними (принцип мінімального обмеження). Рішення ЄСПЛ та практика Верховного Суду підтверджують, що у випадках порушення прав на мирне володіння майном має забезпечуватися відшкодування, розмір якого визначається виходячи із принципів справедливості, розумності та відповідності пропорційності.

5. Констатовано, що ЄСПЛ сформував чіткі стандарти та критерії захисту особистих немайнових прав, зокрема честі, гідності та ділової репутації, які є складовою права на повагу до приватного життя (ст. 8 Конвенції) і, водночас, взаємопов'язані зі свободою вираження поглядів (ст. 10 Конвенції). Критеріями для визначення порушення або правильного балансу щодо захисту права на повагу до приватного життя (ст. 8 Конвенції) та права на свободу вираження поглядів (ст. 10 Конвенції), якими мають керуватися національні суди, щоб їхні рішення були сумісні з Конвенцією, є: законність (будь-які обмеження мають мати правову основу, ясно визначені, передбачені нормами закону, доступними й передбачуваними); легітимна мета (захист репутації, честі, гідності, приватного життя інших осіб); необхідність у демократичному суспільстві та пропорційність (чи втручання відповідає нагальній суспільній потребі, чи не є надмірним); внесок інформації у суспільний інтерес (чи публікація/висловлення стосується справ, важливих для суспільства, боротьби з корупцією, прозорості органів влади тощо, чи має значення для дискурсу, чи виконує роль «watchdog»); статус особи (публічні особи мають більшу терпимість до критики, однак це не означає повної відсутності захисту приватного життя чи репутації); форма, тон, спосіб подачі (чи є публікація серйозним обвинуваченням, чи є вона образливою або зловмисною, чи була перевірка фактів, чи дотримана добросовісність, чи дано можливість відповісти або спростувати твердження); спосіб отримання інформації або зображень (наявність згоди чи таємно, чи отримано незаконним способом, чи існувало переслідування/домагання фотографа або медіа до особи, чи порушили приватність у спосіб, який особа не могла очікувати); наслідки, шкода, тяжкість порушення (рівень потенційної чи фактичної шкоди репутації, психічного стану, обсяг поширення публікації, кількість людей, які дізналися,

тривалість порушення, штрафи чи компенсації (чи не були вони надмірні)); позитивні обов'язки держави (уникнення порушення та забезпечення правил, які дозволяють захист особи, – законодавство, судова практика, доступ до суду, право на спростування, виправлення). Аналіз практики Верховного Суду підтверджує необхідність врахування даних стандартів у справах про захист честі, гідності та ділової репутації.

Вказано, що стандарти захисту честі, гідності та ділової репутації продовжують еволюціонувати, особливо з урахуванням цифрової доби, соціальних мереж та штучного інтелекту, які значно підвищують потенційну шкоду репутації через миттєве поширення інформації.

6. Констатовано, що ст. 8 Конвенції гарантує право на повагу до приватного та сімейного життя і є ключовою для захисту сімейних прав, зокрема у справах про визначення місця проживання дитини та усунення перешкод у спілкуванні з батьками та родичами. Встановлено, що у справах про визначення місця проживання дитини та усунення перешкод у спілкуванні з батьками та родичами, ЄСПЛ керується принципом «найкращих інтересів дитини», при цьому оцінюючи баланс між правами батьків, дитини та суспільними інтересами. Враховуючи практику ЄСПЛ, Верховний Суд сформував основні критерії оцінки «найкращих інтересів дитини», підтвердивши їх комплексний і багатовимірний характер.

Обґрунтовано позицію, що національні суди при вирішенні сімейних спорів повинні враховувати: пріоритет індивідуальної оцінки «найкращих інтересів дитини»; заборону автоматичного пріоритету одного з батьків; можливість розриву сімейних зв'язків лише за виняткових обставин; думку дитини, поведінку батьків, стабільність середовища та близькі родинні зв'язки (дідуся, бабусі); забезпечення ретельного та обґрунтованого розгляду спорів, щоб втручання у сімейне життя було «відповідним і достатнім». Процес ухвалення рішень у таких категоріях справ має бути ретельним, оперативним та неупередженим, оскільки затягування може змінити фактичну реальність (наприклад, дитина адаптується до нового середовища) і таким чином визначити

результат, тому бездіяльність або затягування вирішення справи може саме по собі становити втручання у сімейне життя.

7. Встановлено, що у справах щодо визначення місця проживання дитини національним судам слід враховувати: фізичну та психологічну безпеку; стабільність та сталість середовища; збереження емоційних зв'язків з обома батьками та іншими близькими членами сім'ї; реальну оцінку думки дитини без абсолютного права вето; належну та обґрунтовану судову оцінку всіх обставин; ефективну участь державних органів для підтримки сімейних зв'язків. Доведено, що взаємне спілкування дитини з обома батьками є фундаментальним елементом «сімейного життя» за ст. 8 Конвенції, навіть якщо між батьками припинено шлюбні відносини. Відсутність співпраці між батьками не звільняє органи влади від обов'язку активного втручання для примирення інтересів. ЄСПЛ вказує на важливість забезпечення стабільного середовища проживання дитини, тому зміни будинку, дитячого садка, соціального оточення або опікунів мають бути обґрунтовані і спрямовані на благо дитини, а усі значущі зв'язки (з батьками, бабусею, дідусем тощо) повинні бути враховані при оцінці «найкращих інтересів дитини».

8. З'ясовано, що у справах про усунення перешкод у спілкуванні з дитиною та забезпечення права батьків або близьких родичів на зустрічі з нею, національні органи зобов'язані виконувати позитивні зобов'язання за ст. 8 не лише шляхом утримання від втручання, але й діяти активно для забезпечення контакту, коли це відповідає інтересам дитини. Позитивне зобов'язання держави полягає не лише у формальному наданні дозволу на спілкування між дитиною і батьками, а й у створенні реальних умов для ефективного здійснення спілкування. Тому ухвалення судового рішення саме по собі є недостатнім – воно повинно супроводжуватися конкретними практичними заходами, спрямованими на його виконання, такими як залучення психологів, соціальних служб і органів опіки та піклування для організації та підтримки процесу контактів. Пасивність держави у випадках, коли спілкування між батьками і дітьми не відбувається або є неефективним, розцінюється як невиконання позитивного обов'язку, покладеного на державу ст. 8 Конвенції.

Констатовано, що батьки позашлюбних дітей мають однакові права на контакт з дитиною, якщо інші обставини не доводять, що контакт шкодить дитині, а законодавство, яке гарантує права батьків у шлюбі, за виключенням позашлюбних батьків, може бути дискримінаційним.

9. Обґрунтовано, що право на сімейне життя може включати стосунки між бабусями, дідусями та онуками, оскільки тісні особисті зв'язки, сформовані через регулярне спілкування, можуть бути достатньою підставою для визнання «сімейного життя». Водночас зобов'язання держав гарантувати це право є менш суворим, ніж обов'язки держави щодо батьків. Натомість держава повинна забезпечити можливість контакту між бабусями/дідусями та онуками, необхідну для підтримки «нормальних» стосунків, за умови розумного доступу, якщо тільки такий контакт не суперечить «найкращим інтересам дитини».

У тому випадку, коли батьки обмежують або забороняють спілкування бабусі/дідуся з онуками, суди повинні враховувати, що батьківські обмеження не можуть переважати над «найкращими інтересами дитини». У кожному конкретному випадку суд зобов'язаний оцінювати «найкращі інтереси дитини» з позиції чи сприяє або шкодить контакт розвитку, психічному та фізичному здоров'ю дитини, забезпечує підтримку родинних зв'язків та формує стабільне емоційне середовище. «Найкращі інтереси дитини» є критерієм для оцінки законності обмежень з боку батьків або держави. Тому ч. 2 ст. 257 СК України запропоновано доповнити та викласти у такій редакції: «Батьки чи інші особи, з якими проживає дитина, не мають права перешкоджати у здійсненні бабою, дідом, прабабою, прадідом своїх прав щодо виховання внуків, правнуків, за винятком випадків, коли здійснення цих прав очевидно суперечить найкращим інтересам дитини». Такий підхід допоможе уникнути ситуацій, коли батьки можуть необґрунтовано перешкоджати контактам (наприклад через особисті конфлікти чи непорозуміння), що порушує право дитини на підтримку родинних зв'язків. Водночас, таке формулювання встановить критерії для судового втручання, коли батьки відмовляють у контакті, забезпечуючи пріоритет інтересів дитини над правами дорослих.

10. Встановлено, що ЄСПЛ визначає поняття «житло» автономно, визнаючи ним будь-яке приміщення, з яким особа має сталий та достатній зв'язок, що дає підстави вважати його домом. Такий підхід відображає соціальну природу права на житло, акцентуючи увагу на забезпеченні приватності, стабільності та соціальної інтеграції особи. Доведено, що дослідження практики ЄСПЛ у сфері житлових прав допомагає визначити межі втручання держави, встановити баланс між приватними та суспільними інтересами, а також оцінити пропорційність і справедливість таких втручань. Констатовано, що згідно із ст. 8 Конвенції, право на житло охороняється від незаконного втручання, а допустимі обмеження можливі лише за законом для досягнення легітимної мети та за умови необхідності у демократичному суспільстві. Навіть за відсутності права власності особа може користуватися захистом ст. 8 Конвенції, якщо існує достатній правовий зв'язок із житлом.

11. Доведено, що навіть за наявності законних підстав для виселення національні суди повинні забезпечити особі реальну можливість бути почутою, а також оцінити пропорційність заходів, враховуючи конкретні обставини справи. Національним судам слід забезпечити здійснення комплексної оцінки пропорційності втручання у право на житло, що передбачає врахування індивідуальних обставин мешканців, тривалість проживання, соціально-економічне становище та реальна суспільна потреба у звільненні приміщення. Судові рішення повинні містити чітке і повне обґрунтування, яке дозволяє сторонам ефективно оскаржити пропорційність та законність втручання, оскільки дотримання процесуальних гарантій є обов'язковим з огляду на те, що виселення не повинно позбавляти осіб можливості належним чином захищати своє право на житло. Навіть у випадках самовільного зайняття житла примусове виселення має бути пропорційним, обґрунтованим та здійснюватися з урахуванням інтересів мешканців, інакше існує реальний ризик порушення прав людини, гарантованих Конвенцією.

З'ясовано, що у національному законодавстві не передбачено системної оцінки того, чи є виселення співмірним із метою захисту суспільних інтересів. Також законодавство не зобов'язує враховувати соціально-економічні обставини

осіб, їхнє тривале проживання та реальні наслідки для життя людей. Національні норми іноді дозволяють формально законне виселення без перевірки пропорційності, що суперечить практиці ЄСПЛ щодо ст. 8 Конвенції. Тому є потреба в удосконаленні чинного законодавства шляхом нормативної фіксації обов'язку суду оцінювати пропорційність примусового виселення з огляду на такі критерії як тривалість проживання осіб у житлі, особисті та сімейні обставини мешканців, соціально-економічний стан та наслідки виселення, а також реальну суспільну потребу у звільненні приміщення. Запровадження принципу пропорційності створить юридичний механізм, який дозволить уникати порушень, а норма про соціальну справедливість забезпечуватиме врахування соціально-економічного стану мешканців, особливо вразливих категорій (дітей, осіб з інвалідністю, малозабезпечених сімей), та дозволить державним органам і судам застосовувати альтернативні менш обтяжливі заходи до примусового виселення.

12. Встановлено, що право на повагу до житла у ст. 8 Конвенції охоплює як фізичну недоторканність приміщення (захист від незаконного проникнення, виселення або конфіскації), так і право на спокійне користування ним (забезпечення можливості користуватися житлом без зовнішніх негативних впливів, що перешкоджають нормальному проживанню). Правова концепція «спокійного володіння» включає у себе право на захист від втручань, що підривають психологічний, соціальний та економічний комфорт проживання. Тому держава має позитивні зобов'язання не лише не втручатися у фізичну недоторканність житла, а й вживати заходів для запобігання непрямим втручанням, що створюють серйозні ризики для спокою та безпеки проживання.

При оцінці скарг національним судам потрібно встановити, чи досягла шкода мінімального рівня серйозності, що робить втручання у приватне життя або житло суттєвим. Для цього слід враховувати інтенсивність впливу (рівень шуму, запаху, забруднення тощо), тривалість негативного впливу, фізичні та психологічні наслідки для особи, а також загальний контекст (характер місцевості, рівень урбанізації, наявність санітарних зон тощо). Крім цього, важливим є також висновок суду про необхідність належних і достатніх доказів

шкоди (медичних висновків, експертних екологічних досліджень, вимірювань рівня забруднення тощо).

Втручання у право на повагу до житла може бути виправданим, якщо воно здійснюється з дотриманням справедливого балансу між приватними й суспільними інтересами та знаходиться у межах дискреційних повноважень держави.

13. Обґрунтовано, що національні суди повинні враховувати наявність достатнього та безперервного емоційного зв'язку особи з місцем проживання при визначенні поняття «житла» (натомість короткочасне або епізодичне перебування без такого зв'язку не створює статусу «житла» у сенсі ст. 8 Конвенції). Відсутність правового титулу (власності чи оренди) не виключає можливості визнати місце «житлом», якщо емоційний зв'язок є доведеним.

Встановлено, що недобровільна відсутність у власному житлі, викликана через обставини, що знаходяться поза контролем власника (зокрема, збройним конфліктом, окупацією території, вимушеним переміщенням), не розриває юридично та фактично існуючий зв'язок між особою та її майном. ЄСПЛ виходить за межі вузького формального трактування права на власність, визнаючи, що фактична неможливість користування майном або повернення до нього не позбавляє особу права на захист її майна. Втрата доступу до житла чи майна внаслідок збройного конфлікту, окупації або інших обставин, що унеможливають фактичне користування майном, не може автоматично бути підставою для позбавлення особи права на відшкодування або правовий захист, а держави мають забезпечувати механізми відновлення прав або компенсації.

14. З'ясовано, що справи щодо порушення трудових прав розглядаються ЄСПЛ у межах ст. 4 (заборона рабства та примусової праці), ст. 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя), ст. 10 (свобода вираження поглядів), ст. 11 (свобода зібрань та об'єднання) та ст. 14 (заборона дискримінації).

Практика ЄСПЛ та Верховного Суду свідчить, що втручання у приватне життя працівника в трудових спорах, зокрема, звільнення або відсторонення від роботи, підпадає під захист ст. 8 Конвенції. ЄСПЛ дотримується позиції, що надмірна дискреція національних органів і відсутність передбачуваних процедур

створюють ризик свавільного втручання у приватне та професійне життя. Верховний Суд визначив критерії законності, легітимності та пропорційності втручання, зокрема: передбаченість законом, легітимна мета, необхідність її досягнення найменш обтяжливим засобом. Суспільні інтереси можуть переважати особисті лише за наявності об'єктивних і законних підстав.

Виходячи із аналізу практики ЄСПЛ та підвищення цифровізації робочих процесів, для національних судів сформульовано такі ключові висновки у даній категорії трудових спорів: комунікації працівника (телефонні дзвінки, електронна пошта та використання Інтернету) підпадають під захист приватного життя та кореспонденції; необхідність перевірки законності моніторингу працівників; пропорційність втручання (моніторинг повинен переслідувати законну мету та обмежуватися лише необхідними заходами, наприклад, контроль лише потоку комунікацій без доступу до змісту, якщо це достатньо для досягнення мети); попереднє інформування працівника про можливість контролю, його обсяг і порядок здійснення; наявність гарантій проти зловживань; оцінка наслідків для працівника (суди мають враховувати потенційний вплив контролю на професійну репутацію та соціальну ідентичність працівника).

15. Обґрунтовано, що національні суди у справах, пов'язаних із свободою вираження поглядів працівників та дисциплінарними санкціями, повинні оцінювати суспільний інтерес розкритої інформації, добросовісність і мотиви працівника, достовірність повідомлених фактів, пропорційність застосованих заходів та наявність альтернативних внутрішніх каналів для вирішення проблеми. Суди повинні враховувати обсяг і контекст висловлювань, розрізняти конструктивну критику та образи, оцінювати реальний вплив на робоче середовище та забезпечувати справедливий баланс між правом працівника на свободу вираження і правом роботодавця захищати свої репутацію та інтереси.

16. Встановлено, що ст. 14 Конвенції захищає від різного ставлення без об'єктивного та розумного виправдання за ознаками статі, віку, національності, стану здоров'я, політичних переконань або належності до профспілки. З'ясовано, що ЄСПЛ застосовує доктрину «об'єктивного та розумного

виправдання», оцінюючи законність, пропорційність та законну мету різниці у ставленні, та підкреслює позитивні зобов'язання держав щодо запобігання дискримінації та забезпечення рівних прав і можливостей. Національні суди України при цьому використовують триступеневий тест для встановлення дискримінації: визначення порівнюваних груп, наявність різного ставлення та оцінка його об'єктивного виправдання.

Встановлено, що на практиці часто трапляються труднощі, пов'язані із тим, що позивачі нерідко не мають прямих доказів дискримінації, а суди інколи перекладають тягар доказування лише на них. Підсилює проблему відсутність усталеної практики і низька правова обізнаність громадян про можливість захисту від дискримінації.

17. Проведено аналіз рішень ЄСПЛ щодо ст. 11 Конвенції та встановлено, що право на свободу об'єднань, участь у профспілках та право на страйк є фундаментальним елементом захисту трудових прав. З'ясовано, що держави несуть як негативні (утримання від втручання), так і позитивні обов'язки – створювати умови для ефективного користування даними правами (зокрема через створення відповідної правової бази). ЄСПЛ визнає право на страйк ключовим інструментом захисту економічних і соціальних інтересів працівників та допускає його обмеження лише за наявності «нагальної соціальної потреби», якщо вони законні, необхідні у демократичному суспільстві та пропорційні легітимній меті.

18. З'ясовано, що ЄСПЛ розглядає рабство, підневільний стан і примусову працю як сучасні форми експлуатації, які держави зобов'язані ефективно попереджати, усувати та карати. Критерії визначення рабства чи примусової праці включають: ступінь контролю, відсутність вибору, економічну або соціальну залежність та почуття безвиході потерпілих. Встановлено, що держави несуть позитивні зобов'язання не лише утримуватися від порушення ст. 4 Конвенції, але й активно захищати осіб, створювати законодавчу базу, запобігати ризикам рабства та примусової праці, оперативно втручатися у конкретних випадках та забезпечувати ефективне розслідування, забезпечувати покарання винних.

Констатовано, що у національній практиці порушення ст. 4 Конвенції трапляються рідко, однак війна та окупація надають даній статті нового значення. Питання примусової праці тепер пов'язане з мобілізацією, трудовою повинністю, залученням до робіт на окупованих територіях або виконанням робіт без належних гарантій. В таких умовах важливо забезпечити баланс між законною трудовою повинністю та фактичним примусом, гарантувати оплату, безпеку та право на відмову, а також передбачити механізми оскарження і реінтеграції постраждалих. Війна і окупація перетворюють заборону примусової праці з теоретичного принципу на практичний виклик для української правової системи, вимагаючи відповідності міжнародним стандартам та ефективного захисту трудових прав.

19. Встановлено, що ст. 6 Конвенції забезпечує можливість оскаржити рішення роботодавця, вимагати поновлення на роботі або стягнення належної заробітної плати. З'ясовано, що обмеження даного права допускаються лише за законною метою та не повинні позбавляти особу судового захисту. Відмова у прийнятті позову, надмірні процесуальні вимоги або недостатнє обґрунтування рішень національних судів можуть становити порушення ст. 6 Конвенції. Право на справедливий суд не обмежується винесенням рішення, а включає обов'язок держави забезпечити його реальне виконання. Національні суди України активно застосовують дані правила, посиляючись на практику ЄСПЛ для оцінки обґрунтованості рішень у трудових спорах.

РОЗДІЛ 3.

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У ВІДПОВІДНОСТІ ДО СТАНДАРТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

3.1. Відповідність та коректність використання практики Європейського суду з прав людини у цивільному судочинстві

Забезпечення відповідності національного судочинства стандартам, закріпленим у Конвенції та розтлумаченим у практиці ЄСПЛ, є однією із ключових передумов ефективного механізму захисту прав і свобод людини. Водночас використання практики ЄСПЛ має місце як при тлумаченні загальних принципів судочинства (верховенства права, законності, процесуальної рівності, змагальності, гласності, обов'язковості судових рішень, апеляційного та касаційного оскарження), так і при тлумаченні права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції) [265]. У практиці ЄСПЛ положення ст. 6 Конвенції знаходить конкретизацію свого змісту, визначаючи критерії доступу до суду, встановлюючи вимоги до справедливості судового розгляду, неупередженості та незалежності суду, розумних строків розгляду справи, а також обов'язку суду надавати належне обґрунтування своїх рішень. Саме через призму практики ЄСПЛ стаття 6 Конвенції набуває практичного виміру, забезпечуючи не лише формальне, а й реальне здійснення права кожної особи на справедливий суд [266, с. 37].

Відповідність національної судової практики даним критеріям дозволяє виявити наявні проблеми та усунути недоліки, які можуть призводити до порушення прав учасників цивільного процесу. Крім того, використання практики ЄСПЛ є важливим чинником забезпечення єдності судової практики в Україні так як послідовне застосування рішень ЄСПЛ сприяє формуванню узгодженої правозастосовної позиції в межах усієї судової системи, що має особливе значення для діяльності Верховного Суду як інституції, покликаної гарантувати єдність тлумачення і застосування норм права. Тому стандарти, сформовані у практиці ЄСПЛ, мають безпосереднє значення для цивільного

судочинства, оскільки визначають зміст і межі реалізації права на судовий захист у світлі положень ст. 6 Конвенції та слугують орієнтиром для національних судів при тлумаченні та застосуванні норм процесуального законодавства, забезпечуючи баланс між формальними вимогами процедури та реальним захистом прав особи [267].

У п. 1 ст. 6 Конвенції зазначається, що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру» [7]. Пункт 1 ст. 6 Конвенції встановлює універсальну гарантію права на справедливий суд, яка охоплює справедливий розгляд справи, публічність судового процесу, розумний строк розгляду справи, незалежний та безсторонній суд, встановлений законом. Водночас, ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово наголошував, що «справедливість судового процесу має оцінюватися з урахуванням його цілісності, а не окремих елементів, що виключає формальне тлумачення цього права» (справа «*Delcourt v. Belgium*») [268].

Видається, право на справедливий суд у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції є багатовимірним явищем, яке поєднує інституційні (організаційні) та процесуальні (функціональні) елементи, сукупна дія яких забезпечує повну та ефективну реалізацію цього права. Так організаційні елементи охоплюють гарантії, що стосуються самої системи правосуддя, зокрема її структури, статусу та діяльності судів і суддів. До них належать вимоги до незалежності суду, його безсторонності, а також встановлення суду законом, що передбачає законодавче визначення компетенції, складу суду та порядку його формування. Дані гарантії створюють інституційні умови для неупередженого та законного здійснення правосуддя. Водночас процесуальні (функціональні) елементи стосуються безпосередньо способу реалізації судочинства і визначають, яким чином здійснюється розгляд справи. Вони включають право на доступ до суду; принцип рівності сторін і змагальності процесу; розгляд справи упродовж розумного строку; публічність судового розгляду; обґрунтованість рішень.

Вважаємо за доцільне зосередити увагу на процесуальних (функціональних) елементах права на справедливий суд, оскільки, як показали дослідження рішень ЄСПЛ у попередньому розділі, саме ці гарантії нерідко порушувались національними судами. Так одним із елементів права на справедливий суд є право на доступ до суду, яке «включає можливість ефективного звернення до суду з метою захисту своїх прав та інтересів, без надмірних юридичних або матеріальних перешкод; держава, запроваджуючи процесуальні форми або строки, не повинна обмежувати це право настільки, щоб воно втрачало свій реальний зміст» (справа «Golder v. the United Kingdom») [252]. Це означає, що держава повинна забезпечити не тільки формальне існування судів, а й реальну можливість кожної особи подати позов і отримати рішення по суті.

Положення Конвенції знаходять своє відображення в нормах ЦПК України, зокрема у: ст. 4 (гарантує право особи на звернення до суду за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів); ст. 13 (закріплює принцип диспозитивності, тобто ініціювання та межі розгляду справи залежать від волі сторін); ст. 127 (визначає порядок поновлення та продовження процесуальних строків, що є важливою гарантією недопущення надмірного формалізму); ст. 133-142 (встановлюють правила щодо судових витрат, що також не повинні перешкоджати реальному доступу до правосуддя); ст. 175 (визначає вимоги до форми і змісту позовної заяви, які мають бути розумними й не створювати непропорційних перешкод) [73]. Дані норми є підґрунтям для практичної реалізації конституційного права кожної особи на судовий захист та забезпечення стандартів справедливого судочинства, встановлених Конвенцією та практикою ЄСПЛ. Вони не лише імплементують європейські стандарти, але й створюють системну основу для узгодження національного процесуального права з принципом верховенства права, забезпечуючи ефективне функціонування судової системи як гаранта захисту прав і свобод людини.

ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово наголошував, що надмірна формалізованість національних процесуальних норм може становити порушення права на доступ до суду, гарантованого п. 1 ст. 6 Конвенції. Такий формалізм, за

позицією Суду, суперечить самій сутності права на судовий захист, якщо він перетворюється на перешкоду для ефективного здійснення особою свого права на розгляд справи судом. Зокрема, у справі «Мушта проти України» ЄСПЛ розглядав питання щодо відмови Верховного Суду у поновленні строку подання касаційної скарги. Суд установив, що заявниця та її представник діяли з належною сумлінністю та не мали можливості передбачити, що національний суд відмовить у поновленні строку, оскільки тлумачення відповідних процесуальних норм було непослідовним і непередбачуваним. У цьому контексті Суд підкреслив, що «застосування процесуальних норм повинно бути узгоджене з принципом юридичної визначеності, який є складовою верховенства права; національні суди не можуть застосовувати формальні процесуальні вимоги таким чином, щоб особа фактично була позбавлена можливості реалізувати своє право на судовий розгляд» [269]. Таким чином, ЄСПЛ дійшов висновку, що відмова у поновленні строку касаційного оскарження у даній справі була непропорційною меті забезпечення процесуальної дисципліни та призвела до порушення права на доступ до суду.

Аналогічний підхід простежується у справі «Балацький проти України», у якій Суд встановив, що національні судові органи, замість ухвалення належного процесуального рішення за позовом заявника, обмежилися направленням йому офіційного листа, який не мав юридичного статусу судового акта і не підлягав оскарженню. Така практика, на думку ЄСПЛ, порушує принцип ефективного доступу до правосуддя, оскільки позбавляє заявника будь-якої реальної можливості захистити свої права у судовому порядку. Суд наголосив, що органи державної влади не можуть підміняти судову процедуру позапроцесуальними формами реагування, адже це нівелює сутність права на суд, гарантованого ст. 6 Конвенції [270].

Отже, ЄСПЛ послідовно підкреслює, що право на доступ до суду має бути не лише формально проголошеним, але й також практично ефективним. Вимоги національного процесуального законодавства мають застосовуватися у спосіб, який забезпечує баланс між законною метою регулювання процесу та збереженням сутності самого права на судовий захист. Надмірний формалізм,

який унеможлиблює розгляд справи по суті або створює непропорційні перешкоди для звернення до суду, розглядається ЄСПЛ як порушення принципу пропорційності та відхід від стандартів верховенства права, що підриває довіру до системи правосуддя і суперечить духу Конвенції. Разом з тим, ЄСПЛ наголошує, що право доступу не є абсолютним – воно може регулюватися державою, зокрема, через процесуальні вимоги чи строки звернення. Проте будь-які обмеження мають переслідувати легітимну мету, бути пропорційними та не порушувати самої сутності права (справа «Brullla Gomez de la Torre v. Spain») [271].

Ключове значення для цивільного процесу має також принцип рівності сторін та змагальності. ЄСПЛ у своїх рішеннях (зокрема, «Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands» та «Ankerl v. Switzerland») підкреслює, що «сторони повинні мати рівні можливості представити свої позиції, докази та заперечення у спосіб, який не ставить жодну з них у явно невігідне становище» [272; 273]. Змагальність передбачає активну участь сторін у процесі та їхню інформованість про всі матеріали справи, що забезпечує реальну, а не формальну можливість захисту. Кожна сторона має право бути поінформованою про всі матеріали справи, аргументи, докази та висновки, які можуть вплинути на рішення суду, і повинна мати реальну можливість висловити свою позицію щодо них.

Водночас у справі «Hudáková and Others v. Slovakia» ЄСПЛ визнає, що право на змагальність не є абсолютним, оскільки обсяг процесуальних гарантій може змінюватися залежно від обставин справи [274]. Однак будь-які обмеження повинні бути врівноважені іншими процесуальними гарантіями, а провадження має оцінюватися в цілому («Regner v. the Czech Republic») [275].

У підсумку принцип змагальності, у розумінні ЄСПЛ, є невід'ємною складовою справедливого судового розгляду. Його реалізація передбачає поінформованість сторін про всі матеріали, що впливають на рішення, можливість надати контраргументи у належній формі та у відповідний строк, а також рівність процесуальних можливостей сторін. Недотримання цих вимог підриває довіру до правосуддя та суперечить сутності права на справедливий суд, закріпленого в ст. 6 Конвенції.

Згідно з позицією ЄСПЛ («Regner v. the Czech Republic»), «дотримання принципу змагальності тісно пов'язане з принципом рівності сторін, так як обидві сторони повинні мати рівні процесуальні можливості для представлення своєї справи; відсутність такого балансу порушує справедливість провадження» [275].

Як зазначає Гуйван П. Д., «у справах, де сторони мають протилежні інтереси, принцип рівності передбачає надання кожній із них рівних процесуальних можливостей для представлення позиції та доказів без надання будь-яких переваг одній стороні» [276, с. 88]. Сутність принципу рівності сторін полягає у забезпеченні справедливого балансу між учасниками процесу, де кожна сторона має отримати реальну й розумну можливість представити свою позицію та докази у таких умовах, щоб жодна зі сторін не перебувала у суттєво невігідному становищі. ЄСПЛ наголошує, що кожна сторона має право ознайомитися з усіма матеріалами справи та прокоментувати їх. Порушення цього принципу призводить до позбавлення однієї зі сторін права на ефективний захист, навіть якщо формально процедура дотримана. Разом із тим, Суд зазначає, що не кожна відмінність у процесуальному становищі сторін є порушенням. Якщо різниця у строках, формах чи можливостях обґрунтована специфікою справи або роллю сторін і при цьому зберігається загальна справедливість процесу, порушення не встановлюється [277, с. 123].

У підсумку, принцип рівності сторін передбачає, що кожна сторона має рівні процесуальні права та доступ до інформації, суд повинен забезпечити баланс між сторонами, не допускаючи переваги однієї з них, а обмеження цього принципу можливі лише за умови, що вони врівноважені іншими процесуальними гарантіями та не підривають справедливість судового розгляду в цілому. Рівність сторін у розумінні ЄСПЛ є не лише формальною, а насамперед фактичною рівністю можливостей у захисті своїх прав у судовому процесі.

Ще одним фундаментальним елементом права на справедливий суд є право на розгляд справи упродовж розумного строку. ЄСПЛ визначає цей критерій у світлі обставин кожної справи, зокрема складності предмета спору, поведінки сторін і органів державної влади, а також значення справи для заявника (справа

«Frydlender v. France») [278]. Затягування розгляду цивільних справ може розцінюватися як порушення Конвенції, оскільки позбавляє особу ефективного судового захисту.

ЄСПЛ виробив чіткі критерії для визначення початку, закінчення та меж обчислення «розумного строку» судового провадження, гарантованого п. 1 ст. 6 Конвенції. Початок відліку строку за загальним правилом передбачає, що строк починається з моменту подання позову до компетентного суду (справа «Vock v. Germany») [279]. Однак у виняткових випадках, якщо попереднє звернення до адміністративного органу є обов'язковою умовою для подальшого судового розгляду, то строк включає і цю адміністративну процедуру (справа «Kress v. France») [280]. У виняткових випадках відлік може початися ще до офіційного відкриття провадження, якщо попередні дії були необхідною частиною процесу (справа «Vilho Eskelinen and Others v. Finland») [281]. Кінець провадження пов'язується із «розумним строком», який охоплює усі інстанції судового розгляду і триває до остаточного вирішення спору по суті («Poiss v. Austria») [282]. Також до строку включаються стадії після ухвалення рішення, якщо вони стосуються виконання або визначення судових витрат («Robins v. the United Kingdom») [283], тобто виконання судового рішення визначається ЄСПЛ як невід'ємна частина провадження. ЄСПЛ звернув увагу на те, що «провадження не вважається завершеним, доки повне мотивоване рішення не буде виготовлено й повідомлено сторонам, навіть якщо рішення вже проголошено» («Mierlă and Others v. Romania») [284].

Отже, у практиці ЄСПЛ поняття «розумного строку» має комплексний характер і охоплює всі етапи процесу – від першого звернення до остаточного виконання рішення. Суд розглядає кожну справу з урахуванням її характеру, складності, поведінки сторін і національних органів, забезпечуючи баланс між ефективністю правосуддя та правом особи на своєчасний розгляд справи.

Окрім наведених стандартів, практика ЄСПЛ також формує вимоги щодо обґрунтованості судових рішень. ЄСПЛ у низці рішень, зокрема у справах «Серявін та інші проти України» та «Проніна проти України» підкреслив, що обов'язок судів наводити належне обґрунтування своїх рішень є складовою

права на справедливий суд, гарантованого п. 1 ст. 6 Конвенції [94; 259]. Суд зазначив, що рішення повинні містити чіткі мотиви та посилання на правові підстави, на яких вони ґрунтуються, що дозволяє сторонам зрозуміти логіку суду, переконатися, що їхні аргументи були почуті, та реалізувати право на ефективне оскарження. Як вже вказувалось у попередньому розділі, при цьому Конвенція не вимагає детальної відповіді на кожен аргумент, але суди мають реагувати на суттєві доводи сторін. ЄСПЛ наголошує, що вмотивоване судове рішення є необхідною гарантією справедливості, прозорості та контролю за здійсненням правосуддя.

Отже, право на справедливий суд, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції є комплексним правовим інститутом, який поєднує організаційні та процесуальні гарантії ефективного правосуддя. Водночас, стандарти, сформовані ЄСПЛ, слугують для національних судів не лише орієнтиром у тлумаченні положень Конвенції, а й інструментом забезпечення принципу верховенства права та зміцнення довіри громадян до судової влади під час здійснення цивільного судочинства. Використання національними судами практики ЄСПЛ має системоутворююче значення, оскільки дозволяє забезпечити відповідність національного судочинства даним стандартам, уникнути надмірного формалізму, зміцнити принцип верховенства права та підвищити ефективність механізмів судового захисту. Послідовне впровадження стандартів ЄСПЛ у правозастосовну практику України сприяє єдності судової практики, підвищенню довіри до судової влади та наближенню національної системи правосуддя до європейської моделі, у центрі якої людина та її право на справедливий, неупереджений і ефективний суд.

Якщо відповідність застосування практики ЄСПЛ передусім стосується виконання вимог Конвенції, і, зокрема, права на справедливий суд, то коректність застосування полягає не у формальному посиланні на рішення Суду, а у змістовному його використанні з урахуванням конвенційної природи спору та стандартів ефективного судового захисту. Оцінюючи ступінь відповідності національної судової практики стандартам, сформованим ЄСПЛ, слід відзначити, що Україна поступово формує стабільну тенденцію до врахування та

імплементатії положень Конвенції та практики ЄСПЛ у своїй правозастосовній діяльності. Національна судова практика демонструє суттєвий прогрес у забезпеченні стандартів, що впливають зі ст. 6 Конвенції. Зокрема, суди дедалі частіше посилаються на рішення ЄСПЛ у частині тлумачення таких ключових елементів, як право на доступ до суду, справедливість судового розгляду, рівність сторін, розумний строк, а також вимога належного обґрунтування судових рішень. Водночас аналіз практики ЄСПЛ у справах проти України свідчить, що саме порушення цих аспектів найчастіше ставали підставою для визнання Судом порушення ст. 6 Конвенції.

Зокрема, проблемними залишаються питання надмірного формалізму у застосуванні процесуальних норм, тривалості судових проваджень, а також недостатнього мотивування рішень національних судів. Останніми роками Верховний Суд системно працює над усуненням цих недоліків, формуючи послідовну практику, узгоджену зі стандартами ЄСПЛ [285]. Позитивні приклади використання та імплементатії практики ЄСПЛ можна простежити у низці рішень Верховного Суду, який системно застосовує стандарти, вироблені ЄСПЛ, при вирішенні цивільних справ.

Так, у постанові Верховного Суду від 05 червня 2024 року у справі № 521/1046/21 суд прямо послався на рішення ЄСПЛ у справі «Мушта проти України», наголосивши, що надмірний формалізм у застосуванні процесуальних норм не може бути підставою для обмеження права особи на доступ до суду. Верховний Суд зазначив, що суди повинні тлумачити процесуальні норми у спосіб, який забезпечує ефективне здійснення права на судовий захист, а не створює непропорційні перешкоди [286].

В ухвалі від 22 вересня 2025 року у справі № 761/23680/23 Верховний Суд, посилаючись на позицію ЄСПЛ у справі «Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands», підкреслив, що «принцип процесуальної рівності сторін означає, що кожна сторона у спорі має мати рівні можливості для представлення своєї позиції та доказів без надання переваг одній із них» [287]. Тобто принцип рівності сторін означає не лише надання формально однакових процесуальних прав, а й забезпечення фактичної можливості кожної сторони реалізувати їх у повному

обсязі. Порухення цього принципу може мати місце у випадку, коли одній зі сторін було відмовлено у можливості надати пояснення та докази, які могли вплинути на результат справи.

У постанові Верховного Суду від 27 березня 2025 року у справі № 753/3721/23 суд, посилаючись на рішення ЄСПЛ у справах «Серявін та інші проти України» та «Проніна проти України», підкреслив, що «принцип належного здійснення правосуддя вимагає, щоб судові рішення містили обґрунтовані підстави, достатні для розуміння мотивів їх ухвалення, без обов'язку надавати детальні відповіді на кожен аргумент сторін» [289]. Тобто, мотивувальна частина рішення має містити посилання на фактичні обставини, правову аргументацію та чітке обґрунтування, особливо у випадку відхилення доводів сторін. Такий підхід забезпечує прозорість правосуддя, право сторін бути почутими та можливість ефективного оскарження судового рішення.

Крім того, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 23 квітня 2025 року у справі № 758/8567/17 суд послався на практику ЄСПЛ у справі «Frydlender v. France», зазначивши, що «розумність тривалості провадження повинна оцінюватися у контексті обставин справи та з урахуванням таких критеріїв: складність справи, поведінка заявників і відповідних органів державної влади, а також важливість предмета спору для заявників» [289]. Тому затягування провадження без об'єктивних причин порушує право особи на розгляд справи упродовж розумного строку.

Наведені приклади свідчать про системну тенденцію інтеграції європейських стандартів у національну практику. Суди дедалі частіше не лише формально цитують положення Конвенції, а й застосовують їх як безпосередні правові аргументи для вирішення спорів, що свідчить про зміцнення правової культури та поступове утвердження стандартів ЄСПЛ як реального орієнтира українського правосуддя. Узагальнюючи, можна зробити висновок, що національна судова практика України рухається у напрямку відповідності стандартам ЄСПЛ, демонструючи поступову трансформацію від формального до змістовного застосування Конвенції. Позитивна динаміка у рішеннях Верховного Суду свідчить про становлення єдиної європейськоорієнтованої

судової практики, де головним критерієм оцінки діяльності судів виступає не лише законність, а й справедливість судового процесу в розумінні ст. 6 Конвенції.

Не зважаючи на те, що рівень гармонізації українського цивільного судочинства зі стандартами ЄСПЛ постійно зростає, потребують подальшого вдосконалення механізми забезпечення реальної, а не лише формальної доступності суду, скорочення строків розгляду справ, усунення проблем у сфері виконання судових рішень, а також вироблення правових механізмів для забезпечення єдності тлумачення норм процесуального права усіма судами. Проблема коректного використання практики ЄСПЛ у національному судочинстві залишається актуальною складовою процесу імплементації європейських стандартів правосуддя.

Однією з найбільш поширених помилок у діяльності національних судів є формальне посилення на рішення ЄСПЛ без належного аналізу їх змісту. У багатьох випадках судові органи обмежуються цитуванням окремих фраз із рішень Суду, вирваних із контексту, або ж наводять посилення на практику ЄСПЛ без з'ясування, наскільки конкретні обставини цієї справи є подібними до спірних правовідносин [290, с. 21]. Такий підхід нівелює сутність практики ЄСПЛ як джерела «живого права», яке має застосовуватись не формально, а з урахуванням *ratio decidendi* (правової позиції, що становить суть рішення).

Іншою проблемою, як зазначає Карватська С., є похибки перекладу та тлумачення рішень ЄСПЛ, що призводить до викривлення змісту правових висновків Суду [291]. Власне таку позицію підтримують і інші науковці, вказуючи на те, що неточності перекладу не лише ускладнюють правильне розуміння правових позицій ЄСПЛ, а й можуть спричинити неправильне застосування норм Конвенції у національній судовій практиці [292, с. 16]. Зокрема, помилки у перекладі термінів, контексту або логічних зв'язків у рішеннях Суду призводять до викривлення змісту *ratio decidendi*, що своєю чергою впливає на якість судових рішень в Україні. Відсутність офіційного перекладу всіх рішень ЄСПЛ українською мовою та недостатня підготовка суддів у сфері англійської чи французької правничої мови поглиблюють цю

проблему, створюючи ризик формального, поверхневого або помилкового застосування практики ЄСПЛ у національному судочинстві [266]. Через відсутність уніфікованих офіційних перекладів українською мовою, судді нерідко користуються неузгодженими або неповними версіями текстів, що створює ризик хибного розуміння правових стандартів, закріплених у Конвенції та практиці ЄСПЛ.

Буроменський М. В. та Сердюк О. В., досліджуючи судову практику України, виявили типові помилки при застосуванні практики ЄСПЛ: «вибіркове використання рішень, посилення на загальні принципи без урахування контексту, плутанину у розумінні правових позицій Суду, складнощі з розмежуванням *ratio decidendi* і *obiter dictum*, формалізм замість аналізу фактів, вихід за межі позицій Суду, нерелевантне тлумачення обставин, застосування рішень за аналогією та суперечності між позиціями ЄСПЛ і висновками українських судів» [293]. З висновками Буроменського М. В. та Сердюк О. В. частково можна погодитись, оскільки у рішеннях національних судів, проаналізованих у рамках роботи над дисертацією, посилення на практику ЄСПЛ нерідко носило формальний та декларативний характер, без глибокого аналізу конкретних обставин справи та правових позицій Суду. Це свідчить про недостатню системність і знання національними суддями доктринальних підходів ЄСПЛ, що ускладнює забезпечення єдиної та послідовної практики застосування норм Конвенції в Україні, а також знижує ефективність захисту прав людини.

Особливої уваги заслуговує думка авторів, щодо важливості розмежування між прямим застосуванням рішень ЄСПЛ та їхнім використанням як орієнтира для тлумачення норм національного права. Пряме застосування можливе у випадках, коли правовідносини є тотожними або близькими за суттю до тих, що розглядав Суд, а положення Конвенції підлягають безпосередньому застосуванню. Натомість у більшості випадків практика ЄСПЛ виконує функцію інтерпретаційного орієнтиру, який дозволяє національним судам тлумачити внутрішнє законодавство відповідно до стандартів Конвенції. У більшості справ, що розглядає ЄСПЛ, ключовою є оцінка фактичних обставин, а не права, і

застосування *ratio decidendi* (правової позиції ЄСПЛ) можливе лише за істотної схожості цих обставин; у зв'язку з цим національні суди можуть відмовитися від використання рішень ЄСПЛ, якщо вважають, що суттєві фактичні характеристики справ відрізняються, навіть за зовнішньої подібності.

Ratio decidendi є головною і обов'язковою частиною судового рішення, тобто це та правова позиція (правило), на якій базується саме рішення суду [294, с. 203]. Вона є суттю судового висновку, що визначає, як потрібно тлумачити закон у подібних ситуаціях. Наприклад, ЄСПЛ постановив, що «невмотивоване втручання державних органів у приватне життя особи без належних правових підстав порушує ст. 8 Конвенції» і дане положення є *ratio decidendi*. Тобто це саме те правило, що визначає, що будь-яке втручання у приватне життя повинно мати законну основу, бути необхідним у демократичному суспільстві та пропорційним меті. Інші суди, розглядаючи подібні справи, повинні враховувати це правило при оцінці законності втручання в приватне життя. Водночас *obiter dictum* означає «побічно зазначене» та являє собою додаткові міркування Суду, коментарі, приклади чи пояснення, які не є необхідними для вирішення конкретної справи, але можуть мати аналітичне або рекомендаційне значення. Вони не є обов'язковими для застосування судами, але іноді мають впливовий (переконливий) характер. Наприклад, Суд міг зазначити, що «в інших країнах Європи суди застосовують різні критерії оцінки балансу між свободою преси та приватним життям, залежно від традицій та практики медіа». Це *obiter dictum*, тобто додатковий коментар, який не є обов'язковим для застосування українськими або іншими національними судами, але може мати рекомендаційне значення. У той же час, якщо ЄСПЛ вкаже, що розглядаючи питання захисту приватного життя та публікацій у пресі, постановив, що «публікація фотографій приватного життя без згоди особи порушує ст. 8 Конвенції», це буде *ratio decidendi*, що є обов'язковим правилом для подібних справ.

Тому національним судам важливо уникати таких помилок, чітко розрізняти, яка частина рішення ЄСПЛ є *ratio decidendi* (обов'язкова правова позиція), а яка *obiter dictum* (додаткове міркування), оскільки неправильне застосування може призвести до посилань на неключові фрази з рішень ЄСПЛ,

вирвані з контексту, або, навпаки, ігноруватимуть головну правову позицію, що є обов'язковою для виконання.

На нашу думку, проблеми використання практики ЄСПЛ також пов'язані із відсутністю системного підходу, який мав би поєднувати освітні, аналітичні та нормативні заходи. В межах освітніх заходів важливо забезпечити підготовку суддів, адвокатів та інших практиків правозастосування щодо змісту та методології тлумачення практики ЄСПЛ. Підвищення кваліфікації у цій сфері має ґрунтуватися не лише на ознайомленні з окремими рішеннями Суду, а й на розумінні принципів його правозастосування, структури рішень, різниці між *ratio decidendi* та *obiter dictum*, а також умов релевантності конкретних позицій Суду. Також важливим аспектом удосконалення практики застосування рішень ЄСПЛ є підвищення рівня правової обізнаності не лише суддів та адвокатів, але й населення загалом. ЄСПЛ неодноразово відхилив заяви громадян на підставі невичерпання ними національних засобів юридичного захисту, що є обов'язковою умовою прийнятності індивідуальної заяви відповідно до ст. 35 Конвенції. Така ситуація свідчить про недостатнє розуміння громадянами сутності та функцій ЄСПЛ, а також про нерозуміння того, що звернення до Суду є винятковим механізмом, який застосовується після використання всіх ефективних національних засобів захисту. Отже, просвітницька діяльність у сфері прав людини повинна бути спрямована на формування культури правового захисту, усвідомлення ролі національних судів як першочергової інстанції захисту прав, а також на розуміння того, що саме національні суди є основними носіями європейських стандартів правосуддя, впроваджених через практику ЄСПЛ.

Серед аналітичних заходів важливу роль у забезпеченні належного застосування практики ЄСПЛ в національному правосудді відіграють огляди та узагальнення судової практики, що здійснюються Верховним Судом, а також діяльність Національної школи суддів України. Дані інституції мають ключове значення у формуванні єдиної правозастосовної доктрини, оскільки саме вони спроможні забезпечити методологічну уніфікацію підходів до тлумачення і використання практики ЄСПЛ у національному судочинстві. Верховний Суд,

виконуючи функцію забезпечення сталості та єдності судової практики, має можливість формувати орієнтири для нижчих судів, спрямовані на запобігання фрагментарному чи формальному застосуванню рішень ЄСПЛ. Його узагальнення та аналітичні огляди сприяють систематизації значущих правових позицій ЄСПЛ і виробленню критеріїв їх коректного застосування в контексті українського законодавства. У свою чергу, Національна школа суддів України відіграє важливу просвітницьку та методологічну функцію, адже через програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації суддів забезпечує їхню обізнаність із сучасними стандартами прав людини та принципами тлумачення Конвенції.

В межах нормативних заходів слід удосконалювати законодавче регулювання застосування практики ЄСПЛ. Зокрема, необхідно розробити офіційні методичні рекомендації щодо алгоритму використання рішень Суду у національному судочинстві, визначити критерії релевантності таких рішень та забезпечити якісний переклад рішень ЄСПЛ. Такі кроки сприятимуть єдності судової практики та посиленню ролі Конвенції у національній правовій системі.

Також серед проблем застосування практики ЄСПЛ в Україні виділяють «помилки у розумінні рішень (спостерігається плутанина між практикою ЄСПЛ і Суду ЄС, викривлення назв та змісту рішень, неправильне тлумачення правових позицій Суду), вибірковість та невідповідність контексту, порушення принципу єдності судової практики (коли аналогічні положення Конвенції та рішення ЄСПЛ по-різному застосовуються різними судами, що призводить до суперечностей у судових висновках), шаблонність і поверховість, неврахування динамічного підходу ЄСПЛ» [295].

Очевидно, що головною проблемою залишається відсутність системного, методологічно обґрунтованого підходу до використання практики ЄСПЛ, і як наслідок – формалізм, непослідовність та втрата правозастосовної цінності Конвенції у національному судочинстві. Тому Монаєнко А. та Смирнова К. пропонують такі критерії застосування практики ЄСПЛ як: «наявність правової проблеми, яку не можна вирішити виключно на підставі національного законодавства; прогалини або колізії в українських нормах права; відсутність

механізму реалізації окремих положень закону, що може порушувати конвенційні права; неоднозначність чи низька якість законодавчого регулювання, яка потребує тлумачення відповідно до принципу сприятливого для особи підходу» [295].

На існування певних неформальних правил застосування практики ЄСПЛ вказує Павлюковець Т., серед яких вона виділяє «необхідність посилення саме на первинне рішення, у якому ЄСПЛ вперше сформулював правову позицію; аналіз контексту та аргументації Суду під час ухвалення рішення; обґрунтування подібності фактичних обставин справи з тією, що розглядалася ЄСПЛ» [296].

Слід погодитись із Кретою І. Ю., що «відсутність чітких інструкцій щодо застосування практики Суду істотно ускладнює її вплив на національний правопорядок» [297]. Тому, враховуючи наявність проблем, пов'язаних із коректним застосуванням практики ЄСПЛ, постає об'єктивна необхідність розробки рекомендацій для національних судів, які мають забезпечити єдність підходів до тлумачення та використання рішень ЄСПЛ, допомогти уникати формального чи вибіркового цитування та сприяти належному впровадженню стандартів Конвенції у національну судову практику.

Узагальнюючи вище вказані підходи, видається, що до критеріїв використання практики ЄСПЛ також можна віднести належність правової проблеми до сфери дії Конвенції та послідовність і нефрагментарність застосування практики ЄСПЛ. Критерій належності правової проблеми до сфери дії Конвенції прямо не сформульований у наведених позиціях А. Монаєнко, К. Смирнової та Т. Павлюковець, однак його виокремлення, на нашу думку, уточнює, що сама правова проблема має бути пов'язана з правами і свободами, гарантованими Конвенцією, тобто мати конвенційно-правовий характер. Також у попередніх підходах йдеться про правильність посилення на окремі рішення та аналіз їх змісту, однак не акцентується увага на системності та єдності застосування практики ЄСПЛ у національному судочинстві загалом. Тому має доцільність виокремлення такого критерію як «послідовність та нефрагментарність застосування практики ЄСПЛ». Доповнення критеріїв, які були запропоновані авторами вище, цими двома позиціями спрямоване на

формування комплексного та методологічно виваженого підходу до використання практики ЄСПЛ у національному судочинстві, що забезпечує не лише коректність посилання на рішення Суду, а й їх системне, узгоджене та змістовне застосування з урахуванням конвенційної природи спірних правовідносин і завдань ефективного захисту прав людини.

Посилання на практику ЄСПЛ повинно бути передусім не обов'язковим за формою, а необхідним за змістом, тобто використовуватись тоді, коли без неї неможливо повноцінно витлумачити чи застосувати норму у спосіб, який забезпечує ефективний захист прав людини. Тому посилання на практику ЄСПЛ має бути змістовно обґрунтованим, і, на нашу думку, воно потрібне тоді, коли: національне законодавство не дає чіткої відповіді на спірне питання, або існує прогалина чи колізія норм; у справі йдеться про тлумачення прав і свобод, гарантованих Конвенцією; суд застосовує норми, зміст яких може бути розширено або конкретизовано через практику ЄСПЛ; суд аналізує межі втручання держави у права особи (тест «необхідності у демократичному суспільстві», «справедливого балансу» тощо, які є сформульовані саме ЄСПЛ, і без них застосування Конвенції буде поверхневим); сторона посилається на рішення ЄСПЛ, яке є подібним до предмета спору, то суд зобов'язаний оцінити, чи справді фактичні обставини є подібними і чи можна застосувати *ratio decidendi* відповідного рішення; послідовність та не фрагментарність застосування практики ЄСПЛ. На нашу думку, посилання не є необхідним, якщо спір урегульовано національним законом достатньо чітко і цей закон узгоджується з положеннями Конвенції, тоді повторне цитування рішень ЄСПЛ може бути зайвим і лише ускладнює текст рішення.

3.2. Вплив практики Європейського суду з прав людини на гармонізацію матеріального та процесуального цивільного законодавства України з європейськими стандартами

Імплементація європейських стандартів у національне правове поле є одним із найважливіших напрямків сучасної правової політики України, що зумовлено як міжнародними зобов'язаннями держави, так і прагненням

забезпечити ефективний захист прав людини на рівні, аналогічному до держав-членів Ради Європи. Практика ЄСПЛ займає особливе місце у цьому процесі, оскільки виступає не лише механізмом контролю за дотриманням Конвенції, але й потужним джерелом розвитку та модернізації національного законодавства. Тим більше, що цивільне та цивільно-процесуальне законодавство є одними з найбільш динамічних сфер правового регулювання, що безпосередньо реагують на стандарти ЄСПЛ. Рішення Суду формують сучасне розуміння права власності, доступу до правосуддя, справедливого судового розгляду, принципу юридичної визначеності, пропорційності та ефективності засобів захисту тощо. Унаслідок цього практика ЄСПЛ виконує функцію каталізатора гармонізації українського цивільного законодавства з європейською правовою традицією, сприяючи подоланню прогалів, колізій та застарілих підходів [298, с. 142].

Важливо, що вплив практики ЄСПЛ проявляється як на рівні офіційних змін законодавства [299, с. 90], так і на рівні формування сталої судової практики національних судів [300, с. 15]. У багатьох випадках саме потреба виконання рішень ЄСПЛ або врахування його позицій стає ключовим мотивом для реформування процесуальних інститутів, удосконалення процедур перегляду рішень, посилення гарантій змагальності, публічності та розумності строків розгляду справ. Аналіз впливу практики ЄСПЛ дає змогу визначити ключові механізми й напрями гармонізації матеріального та процесуального цивільного законодавства України з європейськими стандартами, водночас окреслюючи загальну тенденцію інтеграції національної правової системи до європейського правового простору.

Слід погодитися із позицією Кретової І. Ю., яка слушно підкреслює, що «ефективне впровадження правових підходів ЄСПЛ щодо змісту прав і свобод, гарантованих Європейською конвенцією, зокрема права на справедливий суд, можливе лише за умови їх системного врахування під час нормотворчості, правозастосування та правотлумачення як окремого виду державної діяльності» [297, с. 18]. Практика ЄСПЛ стала рушієм для змін як у цивільному, так і в цивільно-процесуальному праві, оскільки саме вона окреслила нові стандарти розуміння та забезпечення прав людини, які виявили низку системних недоліків

у національному регулюванні. Позиції Суду змусили державу не лише переглядати окремі норми, а й переосмислювати цілі інститути: право власності, доступ до правосуддя, принцип змагальності, ефективні засоби юридичного захисту, виконання судових рішень, дотримання розумних строків розгляду справ. Унаслідок цього сьогодні відбувається поступова модернізація цивільного законодавства, спрямована на забезпечення юридичної визначеності, пропорційності та балансу приватних і публічних інтересів. Для цивільного процесу практика ЄСПЛ стала фактичним каталізатором реформ з 2017 року, оскільки її стандарти впливають на структуру процесуальних гарантій, удосконалюють підходи до доказування, можливості оскарження, засади справедливого суду та ефективного виконання рішень. Практика ЄСПЛ виступає не просто зовнішнім взірцем, а джерелом глибоких трансформацій національної правової системи, що спрямовані на її гармонізацію з європейськими правовими стандартами [54, с. 102; 301].

Як зазначається у «Концепції оновлення Цивільного кодексу України», «особливе місце у практиці застосування приватноправових норм відводиться рішенням ЄСПЛ, які стосуються регламентації приватних відносин, та повинні враховуватись при оновленні ЦК України» [302, с. 99]. Практика ЄСПЛ дозволяє не тільки правильно інтерпретувати та використовувати принципи цивільного права, які є ефективними за відсутності відповідної правової норми та наявності колізій, але і окреслює перелік та зміст прав людини, які перебувають під правовою охороною норм цивільного права. До таких прав автори концепції відносять «право на життя, право на здоров'я, репродуктивні права, право на усунення небезпеки для життя і здоров'я, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на свободу та особисту недоторканність, право на ім'я, повага до померлої людини, право на недоторканність ділової репутації, право на індивідуальність, право на особисте життя та його таємницю, право на сімейне життя та його таємницю, право на інформацію, право на таємницю кореспонденції, право на зображення, право на недоторканність житла, право на свободу об'єднання та мирні зібрання» [302, с. 103-107]. Варто зауважити, що автори концепції передбачають тлумачення зазначених прав у світлі практики

ЄСПЛ, що свідчить про орієнтацію рекодифікації на європейські стандарти захисту приватної автономії та фундаментальних прав людини. Даний підхід забезпечує не лише формальне узгодження національного законодавства з Конвенцією, а й функціональну інтеграцію конвенційних принципів у цивільно-правове регулювання. Водночас, на нашу думку, такий підхід сприяє підвищенню якості правозастосування, уніфікації підходів до вирішення спорів, а також посиленню ролі принципів верховенства права, пропорційності та добросовісності в сучасному цивільному обігу.

Споглядаючи зміни до ЦК України, які здійснюються в межах рекодифікації цивільного законодавства, слід зазначити, що саме сфера права власності демонструє найбільш послідовний та концептуально виважений вплив практики ЄСПЛ. Суд виробив усталену доктрину застосування ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, яка ґрунтується на принципах справедливого балансу, захисту легітимних очікувань, юридичної визначеності та пропорційності втручання у майнові права. У контексті рекодифікації саме ці підходи стали ключовими орієнтирами для перегляду концепції права власності в ЦК України. Нова редакція ЦК України передбачає розширення гарантій захисту добросовісного володільця і власника, деталізацію форм втручання держави у право власності та конкретизацію вимог щодо необхідності, передбачуваності й адекватності компенсації. Вважаємо, що це є прямим відображенням критичних позицій ЄСПЛ у справах щодо виселення, викупу, вилучення або обмеження користування майном, де Суд наголошує, що будь-який захід держави має переслідувати легітимну мету й бути пропорційним поставленому інтересу.

Важливим є те, що рекодифікаційні пропозиції базуються не лише на «повторенні» стандартів ЄСПЛ, а й на їх системному інкорпоруванні у структуру матеріальних норм. Для прикладу, у справі «Зеленчук і Цицюра проти України» Суд дійшов висновку, що «держава-відповідач вийшла за межі своєї широкої свободи розсуду та не забезпечила справедливого балансу між загальним інтересом суспільства та майновими правами заявників», тому було порушено ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції [303]. У даному рішенні суд торкнувся питання права власності на землю та свободи розпорядження майном. ЄСПЛ

визнав, що багаторічний мораторій на відчуження сільськогосподарських земель порушує ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, оскільки не забезпечує «справедливий баланс». Власне у межах рекодифікації ЦК України акцентовано на розширенні свободи розпорядження майном, де у проєкті нової книги про речеві права підсилено гарантії власника як активного суб'єкта, а не носія формального титулу. Наприклад, у ст. 317 Проекту відбулося переосмислення змісту права власності та посилення засад вільного розпорядження [304], що в подальшому знайшло своє відображення у ст. 401 Проекту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) [114].

Крім того, у проєкті змін до ЦК України простежується посилення доктрини «соціальної функції власності», яка має європейське походження й узгоджується з позиціями ЄСПЛ щодо допустимості мінімально необхідних обмежень права власності в інтересах суспільства. На відміну від радянських підходів, ця концепція подається не як право держави довільно втручатися у приватну сферу, а як необхідність забезпечення балансу між правами власника та публічними інтересами саме так, як це формулює ЄСПЛ. Як наслідок, українські суди при вирішенні цивільних справ дедалі частіше застосовують тест справедливого балансу, структурно наближуючи обґрунтування рішень до європейських стандартів. Як показує попередньо проведений аналіз судової практики національних судів, зростає кількість постанов Верховного Суду, у яких прямо відтворюються критерії пропорційності, адекватності компенсації, захисту добросовісного володіння та поваги до легітимних очікувань, що фактично формує національну доктрину застосування ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції у цивільних відносинах. Тому рекодифікація ЦК України не лише технічно оновлює норми права власності, але й доктринально переосмислює їх зміст у світлі сучасної практики ЄСПЛ, інтегруючи європейські стандарти у матеріальне цивільне право, забезпечуючи глибшу адаптацію національної правової системи до вимог європейського правового простору.

Також варто звернути увагу на вплив практики ЄСПЛ щодо тлумачення ст. 8 Конвенції, яка стала одним із ключових детермінантів еволюції матеріально-правового регулювання сімейних відносин в Україні та докорінно

змінила судову практику щодо втручання держави у сферу приватного та сімейного життя. Як видно із проаналізованих у другому розділі рішень Суду, ЄСПЛ сформував системний підхід до оцінювання втручання держави у сімейні відносини, визначивши, що найкращі інтереси дитини мають бути першочерговим критерієм, при цьому інтереси батьків не можуть ігноруватися, але підлягають пропорційному зважуванню та не можуть протиставлятися інтересам дитини. Як зазначає Янчук А. А., українські суди послідовно застосовують даний підхід, де ЄСПЛ уточнив зміст позитивних зобов'язань держави щодо забезпечення сімейних зв'язків [147, с. 24]. У матеріально-правовому розумінні це сприяло розширенню розуміння змісту батьківських прав та обов'язків як таких, що спрямовані насамперед на реалізацію інтересів дитини, а не на захист автономії батьків, а також відобразилось на посиленні вимог до обґрунтованості рішень органів опіки та піклування.

Для прикладу, практика ЄСПЛ мала визначальне значення для визначення місця проживання дитини та забезпечення участі у її вихованні. Саме під впливом практики ЄСПЛ українські суди відмовилися від формального підходу, що надавав майже автоматичну перевагу одному з батьків (традиційно – матері), сприйнявши позицію Суду, що будь-яке обмеження чи позбавлення одного з батьків ефективної участі у житті дитини становить втручання у сімейне життя та має бути необхідним і виправданим. У свою чергу такі висновки ЄСПЛ вплинули на формування комплексного тесту оцінювання при визначенні місця проживання дитини, що передбачало перевірку психологічної прив'язаності, сталих соціальних зв'язків, здатності кожного з батьків забезпечувати розвиток дитини, думку дитини відповідно до віку.

Також у практиці національних судів простежується послідовно більш суворий та вимогливий підхід до забезпечення права на контакти і порядку побачень, що є особливо значущим в умовах воєнного стану та масового виїзду матерів і дітей за межі України. Судова практика, спираючись на стандарти ЄСПЛ, виходить із того, що зміна місця проживання дитини або розрив фактичних зв'язків між батьками через вимушену міграцію не можуть автоматично нівелювати право дитини на спілкування з обома батьками. У таких

спорах суди застосовують розширений тест пропорційності, оцінюючи реальність можливості підтримання сімейних зв'язків, доступність альтернативних форм комунікації (зокрема дистанційних), ступінь ризиків, пов'язаних із безпековою ситуацією, а також добросовісність кожного з батьків у забезпеченні контактів. Держава повинна забезпечити реальні та ефективні механізми підтримання стосунків між дитиною та батьком, який проживає окремо. Недостатні або формальні дії державних органів розглядаються як порушення ст. 8 Конвенції. Як наслідок, суди в Україні почали вимагати від органів опіки та піклування конкретних рекомендацій щодо режиму спілкування, а не загальних висновків. Натомість у матеріальному праві посилюється принцип пріоритету відновлення сімейних зв'язків перед їх обмеженням. На думку Труби В. І., рішення ЄСПЛ у даній категорії справ повинні бути враховані при рекодифікації норм, що стосуються регулювання права дитини на спілкування [154, с. 38].

Отож, надаючи загальну оцінку впливу практики ЄСПЛ на переосмислення змісту приватного і сімейного життя, слід зауважити, що матеріально-правове регулювання даних відносин в Україні стало більш орієнтованим на позитивні зобов'язання держави, а не лише на обмежувальні повноваження. Більшу увагу національні суди приділяють процедурним гарантіям (доказові стандарти, мотивування рішень, оцінювання думки дитини), індивідуальному підходу до кожного спору, а також забезпеченню пропорційності і мінімального втручання у сімейне життя.

Варто зауважити, що у «Концепції оновлення Цивільного кодексу України» також передбачається можливість перегляду правового підходу до питань евтаназії та асистованого самогубства. Зокрема, пропонується допустити легалізацію пасивної евтаназії та визначених форм асистованого самогубства, орієнтуючись на підходи, сформульовані ЄСПЛ у його рішеннях («*Pretty v. the United Kingdom*») [305]. Автори концепції дотримуються підходу, застосовуваного у вище вказаних рішеннях ЄСПЛ, які засвідчують, що питання автономії особи в контексті припинення життя належить до сфери захисту, гарантованої ст. 8 Конвенції, яка охоплює право на повагу до приватного життя,

зокрема – право людини на визначення способу й умов завершення власного життя [302, с. 16-17]. Власне, у питанні евтаназії та асистованого самогубства ЄСПЛ послідовно виходить із того, що держави-учасниці мають широку межу розсуду щодо регулювання цієї сфери, однак зобов'язані забезпечити наявність чітких, прозорих і передбачуваних процедур, ефективний захист від зловживань, гарантії усвідомленості, добровільності та автономності рішення особи, а також належний баланс між індивідуальною свободою та публічними інтересами.

Відповідно, у Концепції наголошується на необхідності формування комплексної моделі правового регулювання, яка б охоплювала як матеріально-правові аспекти (підстави, умови та порядок прийняття рішень щодо припинення підтримувального лікування чи надання допомоги в самогубстві), так і процесуальні гарантії (медичне консультування, етичний нагляд, фіксація волевиявлення тощо). Поміж іншим зазначається, що оскільки чинне кримінальне законодавство України передбачає кримінальну відповідальність за умисне позбавлення життя та доведення до самогубства, імплементація запропонованих підходів вимагає паралельного внесення змін до Кримінального кодексу. Йдеться, зокрема, про можливе запровадження спеціальних кваліфікованих складів або підстав звільнення від відповідальності у випадках, коли дії медичних працівників здійснюються в межах виключно дозволених законом процедур, контрольованих державою та спрямованих на забезпечення гідності та автономії пацієнта [302, с. 17].

Отож, на наше переконання, пропозиція щодо легалізації пасивної евтаназії та асистованого самогубства не є довільним нововведенням, а постає як реакція на розвиток європейських стандартів прав людини, що поступово трансформують зміст права на приватність, автономію волі та медичне самовизначення в сучасному цивільному праві.

Практика ЄСПЛ також стала визначальним чинником розвитку цивільного процесуального законодавства України, особливо після системної судової реформи 2017 року [306, с. 157]. Законодавець цілеспрямовано імплементував стандарти ЄСПЛ у норми ЦПК України, що істотно перетворило як концептуальні засади цивільного судочинства, так і окремі процесуальні

механізми. Зміни переважно стосувалися переважно реалізації гарантій ст. 6 (право на справедливий суд) і ст. 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту) Конвенції.

Оскільки «предметом розгляду в ЄСПЛ є не лише норми цивільного матеріального права, але й процесуального, практика Суду впливає як на матеріальне, так і на процесуальне національне право» [6, с. 169; 307]. У контексті трансформації норм ЦПК України під впливом практики ЄСПЛ показовим є рішення у справі «Наталія Михайленко проти України», у якому Суд встановив порушення права на справедливий судовий розгляд, гарантованого п. 1 ст. 6 Конвенції. ЄСПЛ дійшов висновку, що позбавлення недієздатної заявниці можливості самостійно звернутися до суду з клопотанням про поновлення її цивільної дієздатності фактично блокувало їй доступ до правосуддя та створювало ситуацію, у якій її правовий статус залежав виключно від волі третіх осіб [308]. Як наслідок, такий стан речей Суд розцінив як непропорційне обмеження процесуальних прав, не сумісне з вимогами ст. 6 Конвенції. Аналогічні висновки були підтверджені й у справі «Горбатюк проти України», у якій ЄСПЛ знову констатував системну проблему, яка полягала у тому, що національне законодавство впродовж тривалого часу не забезпечувало ефективного та безпосереднього механізму судового перегляду рішення про визнання особи недієздатною за ініціативою самої особи, попри те, що саме такі справи безпосередньо зачіпають ядро її особистої автономії та людської гідності [309].

Варто зауважити, що практика ЄСПЛ не лише спонукала до зміни ЦПК України у сфері доступу недієздатних осіб до правосуддя, але й виявила необхідність комплексного перегляду інституту обмеження дієздатності, оскільки окремі точкові поправки до процесуального законодавства лише частково усувають виявлені порушення. Передусім слід звернути увагу на те, що були внесені відповідні зміни до ч. 3 ст. 300 ЦПК України, де вказується, що «скасування рішення суду про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої

обмежена, здійснюється за рішенням суду за заявою такої фізичної особи, її піклувальника, членів сім'ї, органу опіки та піклування або її адвоката» [73].

ЄСПЛ послідовно підкреслює, що обмеження дієздатності є одним з найбільш інтенсивних втручань держави у приватне життя особи, яке зачіпає фундаментальні аспекти її автономії, соціальної інтеграції та правового становища. Тому правове регулювання у цій сфері має забезпечувати не формальну, а фактичну можливість особи брати участь у прийнятті рішень щодо свого життя, реалізовувати право на доступ до суду й отримувати процесуальні гарантії, співмірні зі ступенем втручання у її права.

На нашу думку, імплементація практики ЄСПЛ у цій сфері повинна виходити із необхідності системно переосмислення самої філософії регулювання дієздатності, забезпечивши баланс між захистом інтересів вразливих осіб та їхньою правовою автономією. Лише такий підхід відповідає сучасним європейським стандартам і дозволяє гарантувати реальну, а не номінальну повагу до гідності та прав людини. Тому варто зауважити, що ключовим напрямом подальших змін є гармонізація національного законодавства з Конвенцією ООН про права осіб з інвалідністю, яка, на відміну від традиційної європейської моделі, наголошує на заміні системи позбавлення дієздатності концепцією підтримуваної автономії [310]. Українські реформи мають бути спрямовані на створення умов, за яких особа навіть із суттєвими психосоціальними порушеннями зберігає можливість реалізовувати свою правоздатність через підтримку, консультацію, наставництво, а не через повну юридичну підміну її волі опікуном. І тільки у тих випадках, коли особа не здатна здійснювати жодні рішення навіть за наявності підтримки, необхідно застосовувати обмежені, чітко регламентовані інституційні заходи, які мінімізують втручання в її автономію та гарантують захист від зловживань. Такі заходи повинні бути тимчасовими, пропорційними та підлягати регулярному перегляду, з обов'язковим залученням незалежних органів контролю, медичних фахівців та представників правозахисних структур. На нашу думку, в комплексі, це зможе забезпечити баланс між потребою захисту інтересів особи та дотриманням її права на самостійність, гідність і участь у суспільному житті, що

є ключовим принципом підтримуваного прийняття рішень, передбаченого Конвенцією про права осіб з інвалідністю.

Цікаво, що у Верховній Раді України у 2025 році підтримано в першому читанні два законопроекти №13354 і №13355, які мають посилити захист прав осіб, визнаних недієздатними, зокрема надати підопічним можливість відмовитися від опікуна у разі порушення їхніх прав [311]. У контексті законодавчих ініціатив щодо реформування інституту недієздатності в Україні зазначається, що проекти вище вказаних законів передбачають комплекс заходів, спрямованих на підвищення захисту прав осіб із психосоціальними порушеннями та впровадження принципів підтримуваного прийняття рішень. Зокрема, пропонується регулярний перегляд рішень про визнання особи недієздатною з метою усунення можливих помилок та адаптації до змін у психофізичному або соціальному стані особи; скасування фіксованого двохрічного строку дії рішення суду, із запровадженням можливості ініціативного перегляду за клопотанням недієздатної особи, її родичів або органів опіки; посилення контролю за діяльністю опікунів, зокрема надання підопічним права відмови від опікуна у разі порушення їхніх прав; уточнення кола суб'єктів, які можуть звертатися до суду щодо визнання людини недієздатною, з вилученням закладів психіатричної допомоги з переліку таких ініціаторів; удосконалення механізму перегляду судових рішень за новими обставинами, що передбачає адаптацію правового статусу особи до змін у її стані та соціальному середовищі, а також реагування на факти порушень правових гарантій [311].

Очікується, що запропоновані зміни сформулюють системний підхід до регулювання дієздатності, який поєднує захист інтересів вразливих осіб із забезпеченням їхньої процесуальної та правової автономії, а також відповідає сучасним міжнародним стандартам, зокрема принципам Конвенції про права осіб з інвалідністю. Однак зміна положення ч. 6 ст. 300 ЦПК України, на нашу думку, не відповідає положенням вище вказаної Конвенції, оскільки заміна словами «з урахуванням викладених у висновку судово-психіатричної експертизи рекомендацій щодо тривалості психічного розладу» [312] свідчить

про можливе довічне визнання недієздатності без чітких строків перегляду рішень. Натомість чинна редакція даної статті передбачає обов'язковий перегляд рішень про недієздатність не рідше одного разу на два роки. Видається, логічнішим є формулювання, яке допускає можливість перегляду рішень про недієздатність з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи, однак не рідше ніж один раз на два роки. Тому пропонуємо дану норму викласти у такій редакції: «б. Строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною визначається судом з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи, але не може перевищувати двох років».

Зміни у ЦПК України повинні також відбуватися разом із змінами у ЦК України, оскільки «на сьогоднішній день в Україні немає розроблених та впроваджених механізмів, які б гарантували підтримку особі з психосоціальними порушеннями у прийнятті рішень замість традиційного інституту опіки чи повного позбавлення правоздатності; у ЦК України немає норм, які б прямо впровадили концепцію підтримуваного прийняття рішень і замінили б систему «недієздатності» – про що наголошується у звіті UNPRPD/Global Disability Fund [313]. Тому у Проекті Цивільного кодексу передбачено статті 88 (Надання дієздатній фізичній особі допомоги у здійсненні її прав та виконанні обов'язків) та 89 (Фахівець із супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб), які передбачають механізми надання підтримки особам у здійсненні цивільних прав та обов'язків, визначають порядок залучення фахівців для супроводу та консультивання, а також гарантують захист інтересів осіб, які потребують допомоги, без обмеження їхньої правоздатності або повного позбавлення дієздатності [114].

З огляду на тривалу воєнну агресію росії проти України, доцільно звернути увагу на так звані «Намібійські винятки», в яких сформульовано принцип, суть якого передбачає можливість встановлення фактів народження або смерті осіб на підставі документів, виданих окупаційними органами влади. У п. 96 справи «Кіпр проти Туреччини» ЄСПЛ зазначив, що Консультативний висновок Міжнародного Суду, у поєднанні з виступами та поясненнями деяких членів суду, демонструє, що «у подібних ситуаціях не існує абсолютного зобов'язання

ігнорувати дії фактично діючих органів влади на окупованій території; для населення таких територій життя триває, і його слід захищати через наявні органи, включно з судами, у виключному інтересу місцевого населення; ігнорування цих дій третім державами чи міжнародними організаціями призвело б до повного позбавлення мешканців мінімального обсягу їхніх прав» [314].

Саме принцип «Намібійських винятків» став підставою для закріплення положень ст. 317 ЦПК України у новій редакції, яка регулює порядок провадження у справах про встановлення фактів народження або смерті осіб на територіях, де введено воєнний або надзвичайний стан, або на тимчасово окупованих територіях України [73]. Законодавча новела відображає необхідність забезпечення правового захисту населення навіть у умовах тимчасової окупації чи воєнного конфлікту, поєднуючи національні процесуальні механізми з практикою міжнародного права.

Варто підкреслити, що вплив практики ЄСПЛ на цивільний процес в Україні носить системний характер та проявляється не лише на рівні правотворчості, правозастосування та тлумачення процесуальних норм, але й безпосередньо впливає на структуру та зміст судових рішень національних судів. Зокрема, практика ЄСПЛ визначає логіку викладу мотивувальної частини судових рішень, формування ключових процесуальних питань, обґрунтування висновків щодо застосування матеріального та процесуального права, а також послідовність аргументації щодо прав і обов'язків сторін [315]. Практика ЄСПЛ формує не тільки конкретні рішення у справах, але й системні процесуальні стандарти, які визначають логіку, структуру та аргументаційні моделі національних судових рішень у цивільному процесі, забезпечуючи гармонізацію національного законодавства з міжнародними правовими зобов'язаннями України.

Висновки до розділу 3

1. Констатовано, що практика ЄСПЛ відіграє ключову роль у забезпеченні відповідності національного судочинства стандартам Конвенції та формуванні ефективного механізму захисту прав людини. Крізь призму практики Суду

положення Конвенції набувають конкретного та практичного змісту, визначаючи та тлумачачи зміст як загальних принципів судочинства, так і права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції).

Проведено аналіз права на справедливий суд, передбаченого ст. 6 Конвенції, та обґрунтовано, що право на справедливий суд є багатовимірним явищем, яке поєднує організаційні та процесуальні елементи. Організаційні елементи охоплюють гарантії, що стосуються самої системи правосуддя, зокрема її структури, статусу та діяльності судів і суддів (вимоги до незалежності суду, його безсторонності, встановлення суду законом, що передбачає законодавче визначення компетенції, складу суду та порядку його формування тощо). Процесуальні – стосуються безпосередньо способу реалізації судочинства і визначають, яким чином здійснюється розгляд справи (право на доступ до суду, рівність сторін і змагальність процесу, розгляд справи упродовж розумного строку, публічність судового розгляду, обґрунтованість рішень тощо).

2. Проаналізовано процесуальні елементи права на справедливий суд, оскільки саме ці гарантії нерідко порушувались національними судами. Досліджено право на доступ до суду, яке знайшло своє відображення в нормах ЦПК України, зокрема у: ст. 4, ст. 13, ст. 127, ст.ст. 133-142, ст. 175. Акцентовано увагу на тому, що вимоги національного процесуального законодавства мають застосовуватися у спосіб, який забезпечує баланс між законною метою регулювання процесу та збереженням сутності самого права на судовий захист. Надмірний формалізм або непропорційні перешкоди, що унеможливають розгляд справи по суті, вважаються порушенням принципу пропорційності і підривають довіру до правосуддя. Вказано, що право доступу до суду не є абсолютним, оскільки держава може його обмежувати, однак такі обмеження мають бути законними, пропорційними та не порушувати самої сутності права.

3. Розкрито сутність принципу рівності сторін та змагальності у практиці ЄСПЛ, який полягає у тому, що сторони повинні мати рівні можливості представляти свої позиції, докази та заперечення, бути поінформованими про всі матеріали справи та мати реальний шанс на їх оскарження. Змагальність передбачає активну участь сторін і доступ до інформації, а принцип рівності

гарантує баланс між учасниками процесу, щоби жодна із сторін не перебувала у суттєво невігідному становищі. Обмеження даних принципів можливі лише за умови законної мети, пропорційності та збереження справедливості провадження.

4. Встановлено, що у практиці ЄСПЛ поняття «розумного строку» має комплексний характер і охоплює усі етапи процесу – від першого звернення до остаточного виконання рішення. Суд розглядає кожну справу з урахуванням її характеру, складності, поведінки сторін і національних органів, забезпечуючи баланс між ефективністю правосуддя та правом особи на своєчасний розгляд справи.

Вказується, що з огляду на практику ЄСПЛ, судові рішення повинні бути обґрунтованими, містити чіткі мотиви та посилання на правові підстави, щоб сторони могли зрозуміти логіку суду, переконатися, що їхні аргументи були враховані, та реалізувати право на ефективне оскарження. Хоча не обов'язково відповідати на кожен аргумент, суди мають реагувати на суттєві доводи сторін, оскільки вмотивоване рішення забезпечує справедливість, прозорість та контроль за правосуддям.

5. Обґрунтовано, що коректність застосування практики ЄСПЛ полягає не у формальному посиланні на рішення Суду, а у змістовному його використанні з урахуванням конвенційної природи спору та стандартів ефективного судового захисту. Проаналізовано окремі рішення Верховного Суду, які є відображенням системної інтеграції європейських стандартів у національну практику. Вказано, що суди дедалі частіше не лише цитують положення Конвенції, а й застосовують їх як безпосередні правові аргументи для вирішення спорів.

Зазначено, що коректне використання практики ЄСПЛ у національному судочинстві залишається важливою складовою імплементації європейських стандартів правосуддя. Досліджено проблеми використання практики ЄСПЛ національними судами, серед яких виокремлено: формальне цитування рішень без аналізу, виривання висловлювань із контексту, помилки перекладу та тлумачення, недостатню підготовку суддів до роботи з оригінальними текстами, плутанину між *ratio decidendi* і *obiter dictum*, вибіркоче застосування рішень,

нерелевантне тлумачення обставин та суперечності між практикою ЄСПЛ і висновками національних судів тощо. Обґрунтовано, що проблеми використання практики ЄСПЛ пов'язані із відсутністю системного підходу, який мав би поєднувати освітні, аналітичні та нормативні заходи. Наголошено, що національним судам важливо уникати таких помилок, чітко розрізняти яка частина рішення ЄСПЛ є *ratio decidendi*, а яка *obiter dictum*, оскільки неправильне застосування може призвести до посилянь на неключові фрази з рішень ЄСПЛ, вирвані з контексту, або, навпаки, ігноруватимуть головну правову позицію, що є обов'язковою для виконання.

6. Наголошено, що брак чітких рекомендацій щодо використання практики ЄСПЛ ускладнює її впровадження у національне судочинство. Аргументовано думку, що посилення на практику ЄСПЛ повинно бути не обов'язковим за формою, а необхідним за змістом, тобто використовуватись тоді, коли без неї неможливо повноцінно витлумачити чи застосувати норму у спосіб, який забезпечує ефективний захист прав людини. Тому посилення на практику ЄСПЛ має бути змістовно обґрунтованим та мати місце тоді, коли: національне законодавство не дає чіткої відповіді на спірне питання, або існує прогалина чи колізія норм; у справі йдеться про тлумачення прав і свобод, гарантованих Конвенцією; суд застосовує норми, зміст яких може бути розширено або конкретизовано через практику ЄСПЛ; суд аналізує межі втручання держави у права особи (тест «необхідності у демократичному суспільстві», «справедливого балансу» тощо, які є сформульовані саме ЄСПЛ, і без них застосування Конвенції буде поверховим); сторона посиляється на рішення ЄСПЛ, яке є подібним до предмета спору, то суд зобов'язаний оцінити, чи справді фактичні обставини є подібними і чи можна застосувати *ratio decidendi* відповідного рішення; послідовність та не фрагментарність застосування практики ЄСПЛ.

Зазначено, що посилення на рішення ЄСПЛ не є необхідним, якщо спір урегульовано національним законом достатньо чітко і цей закон узгоджується з положеннями Конвенції. Тоді повторне цитування рішень ЄСПЛ може бути зайвим і лише ускладнює текст рішення.

7. Вказано, що імплементація європейських стандартів у національне правове поле є одним із найважливіших напрямків сучасної правової політики України та проявляється на рівні нормотворчості, правозастосування та правотлумачення. Констатовано, що практика ЄСПЛ стала рушієм для змін як у цивільному, так і у цивільному процесуальному праві, окреслюючи нові стандарти розуміння, гарантування та захисту прав людини.

8. Проаналізовано норми ЦК України та основні напрямки оновлення цивільного права в межах рекодифікації цивільного законодавства України, де особлива увага приділена врахуванню практики ЄСПЛ. Виокремлено перелік прав людини, які зазнали системних змін у межах рекодифікації з огляду на їх тлумачення у світлі практики ЄСПЛ, що свідчить про орієнтацію рекодифікації на європейські стандарти захисту приватної автономії та фундаментальних прав людини.

Проаналізовано запропоновані зміни до Книги третьої ЦК України та вказано, що саме сфера права власності демонструє найбільш послідовний та концептуально виважений вплив практики ЄСПЛ. Зауважено, що нова редакція ЦК України передбачає розширення гарантій захисту добросовісного володільця і власника, деталізацію форм втручання держави у право власності та конкретизацію вимог щодо необхідності, передбачуваності й адекватності компенсації (що є прямим відображенням критичних позицій ЄСПЛ у справах щодо виселення, викупу, вилучення або обмеження користування майном, де будь-який захід держави має переслідувати легітимну мету й бути пропорційним). Крім того, у проекті змін до ЦК України простежується посилення доктрини «соціальної функції власності», яка має європейське походження та узгоджується з позиціями ЄСПЛ щодо допустимості мінімально необхідних обмежень права власності в інтересах суспільства.

9. Проаналізовано вплив практики ЄСПЛ на тлумачення прав, захищених ст. 8 Конвенції (право повагу до приватного та сімейного життя), яка стала одним із ключових детермінантів еволюції регулювання сімейних відносин в Україні та докорінно змінила судову практику щодо втручання держави у сферу приватного та сімейного життя. Досліджено передбачену у «Концепції оновлення

Цивільного кодексу України» можливість легалізації пасивної евтаназії та визначених форм асистованого самогубства, орієнтуючись на підходи, сформульовані ЄСПЛ. Наголошено, що пропозиція легалізації пасивної евтаназії та асистованого самогубства не є довільним нововведенням, а постає як реакція на розвиток європейських стандартів прав людини, які поступово трансформують зміст права на приватність, автономію волі та медичне самовизначення в сучасному цивільному праві.

10. Вказано, що практика ЄСПЛ також стала визначальним чинником розвитку цивільного процесуального законодавства України. Проаналізовано окремі норми ЦПК України, які зазнали системних змін під впливом практики ЄСПЛ (зокрема, ч. 3 ст. 300 ЦПК України та ст. 317 ЦПК України).

Досліджено триваючі зміни у ЦПК України щодо обмеження дієздатності особи та проведено критичний аналіз положень законопроектів №13354 і №13355. Обґрунтовано, що оптимальним є таке формулювання ч. 6 ст. 300 ЦПК України, яке обмежує строк дії рішення про недієздатність двома роками з можливістю перегляду за висновком судово-психіатричної експертизи. У зв'язку із цим пропонується ч. 6 ст. 300 ЦПК України викласти у наступній редакції: «6. Строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною визначається судом з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи, але не може перевищувати двох років».

Досліджено зміни, запропоновані до книги першої ЦК України, які передбачають впроваджених механізмів підтримки осіб із психосоціальними порушеннями.

11. Вказано, що вплив практики ЄСПЛ на цивільний процес в Україні носить системний характер та проявляється не лише на рівні правотворчості, правозастосування та тлумачення процесуальних норм, але й безпосередньо впливає на структуру та зміст судових рішень національних судів. Практика ЄСПЛ формує не тільки конкретні рішення у справах, але й системні процесуальні стандарти, які визначають логіку, структуру та аргументаційні моделі національних судових рішень у цивільному процесі, забезпечуючи

гармонізацію національного законодавства з міжнародними правовими зобов'язаннями України.

ВИСНОВКИ

Результатом всебічного дослідження теоретико-правових та практичних аспектів, пов'язаних із використанням практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами України, стали наступні висновки.

1. У результаті дослідження доктринальних підходів до визначення поняття «практика ЄСПЛ» запропоновано її розуміння як особливого виду судової практики, що є результатом юрисдикційної діяльності Європейського суду з прав людини щодо захисту прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, якій характерні правозастосовна, правоінтерпретаційна та контрольна-наглядова компоненти та властивість джерела права.

Сформульовано ознаки практики ЄСПЛ, які полягають в наступному: є результатом юрисдикційної діяльності Суду з розгляду справ, які стосуються захисту прав, захищених Конвенцією; є сукупністю рішень Суду та Європейської комісії з прав людини; тлумачить норми Конвенції, створюючи стандарти лише в рамках інтерпретації міжнародного договору, але не створює загальні норми права (тому не є судовим прецедентом у класичному розумінні); забезпечує дотримання єдиного підходу щодо тлумачення норм Конвенції задля збереження єдності судової практики; має властивість офіційного джерела права, закріпленого на рівні національного законодавства; застосовується виключно в межах Конвенції та її Протоколів; практика ЄСПЛ має обов'язкову силу для держави-сторони справи; впливає на тлумачення положень національного законодавства держав-членів.

Обґрунтовано, що завдяки нормативному закріпленню правила про застосування практики ЄСПЛ національними судами як джерела права, вона наділена відповідними властивостями джерела права. Саме ця властивість практики ЄСПЛ дає нам підстави для її застосування до конкретних правовідносин як ефективного правового регулятора.

2. Обґрунтовано, що за своєю природою практика ЄСПЛ є результатом юрисдикційної діяльності ЄСПЛ, а отже є особливим видом судової практики, яка формується в результаті розгляду конкретних справ, тлумачення положень Конвенції та встановлення фактів її порушення державами-учасницями.

Аргументовано думку про те, що правову природу практики ЄСПЛ варто розуміти як особливий вид судової практики, якій властива трьохкомпонентна структура, що включає правозастосовну, правоінтерпретаційну та контрольню-наглядову компоненти. Сутність запропонованого підходу до правової природи практики ЄСПЛ полягає у тому, що Суд застосовує норми Конвенції у конкретних справах, здійснює тлумачення і розвиток стандартів Конвенції у своїх рішеннях, а також виявляє та фіксує структурні проблеми у праві, створюючи правові механізми для запобігання порушень у майбутньому з боку інших держав.

3. Виокремлено п'ять рівнів правового регулювання використання практики ЄСПЛ у національному судочинстві, а саме: конституційний, рівень міжнародно-правових зобов'язань, спеціальний, галузевий та юрисдикційний.

Встановлено, що Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» закріплює три основоположні засади для використання національними судами практики ЄСПЛ у цивільних справах: обов'язковість виконання Україною рішень ЄСПЛ у справах, де вона є стороною; необхідність врахування практики Суду під час розгляду справ національними судами; визначення практики ЄСПЛ як джерела права, що забезпечує її нормативну вагу в системі українського правопорядку.

Запропоновано ст. 17 вище вказаного закону доповнити нормою такого змісту: «2. Рішення ЄСПЛ щодо інших держав-членів Конвенції впливають на тлумачення національних положень матеріального та процесуального права». Такий підхід повністю відповідає змісту та вимогам Конвенції та дозволить усунути неоднозначності у застосуванні практики ЄСПЛ, забезпечить її виважене та змістовне використання.

4. З урахуванням положень ст. 19 ЦПК України, а також з метою системного застосування практики ЄСПЛ у цивільному процесуальному праві

обґрунтовано доцільність дослідження використання практики ЄСПЛ в окремих категоріях цивільних справ, зокрема у спорах, що виникають із цивільних, сімейних, житлових та трудових відносин.

При дослідженні використання практики ЄСПЛ у справах, що виникають із цивільних відносин, зосереджено увагу на аналізі рішень, які стосуються захисту майнових та особистих немайнових прав.

З'ясовано, що національні суди під час розгляду справ про захист права власності використовують практику ЄСПЛ при тлумаченні права мирного володіння майном та критеріїв допустимого втручання держави у дане право (законності, пропорційності і наявності легітимної мети). Встановлено, що не всі майнові інтереси підпадають під захист ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції та розкрито критерії для їх відмежування. Аргументовано, що договірні зобов'язання, які формують легітимні майнові інтереси та очікування сторін, підпадають під захист Конвенції. Якщо право, що виникає з цивільно-правового договору, має економічну цінність, є конкретним, чинним і може бути реалізованим, воно підпадає під поняття «майно» у розумінні Конвенції.

Встановлено, що більш якісний підхід до поняття «майно» запропоновано у Проекті Цивільного кодексу України, який узгоджується з практикою ЄСПЛ. Аргументовано думку, що визначення майна як сукупності речей, майнових прав та обов'язків підкреслює його багатоскладовий характер та відображає комплексний підхід до даного поняття.

5. Констатовано, що ЄСПЛ сформував чіткі стандарти та критерії захисту особистих немайнових прав, зокрема честі, гідності та ділової репутації, які є складовою права на повагу до приватного життя (ст. 8 Конвенції) і водночас взаємопов'язані зі свободою вираження поглядів (ст. 10 Конвенції).

Досліджено критерії для визначення порушення або правильного балансу щодо захисту права на повагу до приватного життя (ст. 8 Конвенції) та права на свободу вираження поглядів (ст. 10 Конвенції), якими мають керуватися національні суди, щоб їхні рішення були сумісні з Конвенцією, зокрема: законність; легітимна мета; необхідність у демократичному суспільстві та пропорційність; внесок інформації у суспільний інтерес; статус особи; форма,

тон, спосіб подачі; спосіб отримання інформації або зображень; наслідки, шкода, тяжкість порушення; позитивні обов'язки держави. Аналіз практики Верховного Суду підтверджує необхідність врахування даних стандартів у справах про захист честі, гідності та ділової репутації.

Вказано, що стандарти захисту честі, гідності та ділової репутації продовжують еволюціонувати, особливо з урахуванням цифрової доби, соціальних мереж та штучного інтелекту, які значно підвищують потенційну шкоду репутації через миттєве поширення інформації.

6. При дослідженні використання практики ЄСПЛ у справах, що виникають із сімейних відносин, зосереджено увагу на аналізі рішень, які стосуються визначення місця проживання дитини та усунення перешкод у спілкуванні з батьками та родичами.

Встановлено, що у справах про визначення місця проживання дитини та усунення перешкод у спілкуванні з батьками та родичами, ЄСПЛ керується принципом «найкращих інтересів дитини», при цьому оцінюючи баланс між правами батьків, дитини та суспільними інтересами. Враховуючи практику ЄСПЛ, Верховний Суд сформував основні критерії оцінки «найкращих інтересів дитини».

Обґрунтовано позицію, що національні суди при вирішенні сімейних спорів повинні враховувати пріоритет індивідуальної оцінки «найкращих інтересів дитини»; заборону автоматичного пріоритету одного з батьків; можливість розриву сімейних зв'язків лише за виняткових обставин; враховувати думку дитини, поведінку батьків, стабільність середовища та близькі родинні зв'язки (дідуся, бабусі); забезпечення ретельного та обґрунтованого розгляду спорів, щоб втручання у сімейне життя було «відповідним і достатнім. Процес ухвалення рішень у таких категоріях справ має бути ретельним, неупередженим та оперативним, оскільки затягування може змінити фактичну реальність і таким чином визначити результат, тому бездіяльність або затягування вирішення справи може саме по собі становити втручання у сімейне життя.

7. Обґрунтовано, що право на сімейне життя може включати стосунки між бабусями, дідусями та онуками. У випадку, коли батьки обмежують або забороняють спілкування бабусі/дідуся з онуками, суди повинні враховувати, що батьківські обмеження не можуть переважати над «найкращими інтересами дитини». Тому ч. 2 ст. 257 СК України запропоновано доповнити та викласти у такій редакції: «Батьки чи інші особи, з якими проживає дитина, не мають права перешкоджати у здійсненні бабою, дідом, прабабою, прадідом своїх прав щодо виховання внуків, правнуків, за винятком випадків, коли здійснення цих прав очевидно суперечить найкращим інтересам дитини». Такий підхід допоможе уникнути ситуацій, коли батьки можуть необґрунтовано перешкоджати контактам (наприклад через особисті конфлікти чи непорозуміння), що порушує право дитини на підтримку родинних зв'язків. Водночас таке формулювання встановить критерії для судового втручання, коли батьки відмовляють у контакті, забезпечуючи пріоритет інтересів дитини над правами дорослих.

8. При дослідженні використання практики ЄСПЛ у справах, що виникають із житлових відносин, зосереджено увагу на аналізі рішень, які стосуються виселення та визначення поняття «житло» (яке, як і поняття «майно», у практиці ЄСПЛ має автономний характер).

Встановлено, що національні суди повинні забезпечити здійснення комплексної оцінки пропорційності втручання у право на житло, що передбачає врахування індивідуальних обставин мешканців, тривалість проживання, соціально-економічне становище та реальна суспільна потреба у звільненні приміщення. З'ясовано, що у національному законодавстві не передбачено оцінки того, чи є виселення співмірним із метою захисту суспільних інтересів та не зобов'язує суд враховувати соціально-економічні обставини осіб, їхнє тривале проживання та реальні наслідки. Натомість чинне законодавство дозволяє формально законне виселення без перевірки пропорційності, що суперечить практиці ЄСПЛ. Тому обґрунтовано доцільність нормативної фіксації обов'язку суду оцінювати пропорційність примусового виселення з огляду на такі критерії як тривалість проживання осіб у житлі, особисті та сімейні обставини мешканців, соціально-економічний стан та наслідки виселення, а також реальну суспільну

потребу у звільненні приміщення. Виселення має здійснюватися з урахуванням принципу пропорційності та соціальної справедливості.

9. Обґрунтовано, що національні суди повинні враховувати наявність достатнього та безперервного емоційного зв'язку особи з місцем проживання при визначенні поняття «житла». Відсутність правового титулу (власності чи оренди) не виключає можливості визнати місце «житлом», якщо емоційний зв'язок є доведеним.

Встановлено, що недобровільна відсутність у власному житлі, викликана через обставини, що знаходяться поза контролем власника (зокрема збройним конфліктом, окупацією території, вимушеним переміщенням), не розриває юридично та фактично існуючий зв'язок між особою та її майном. Фактична неможливість користування майном або повернення до нього не позбавляє особу права на захист її майна. Втрата доступу до житла чи майна внаслідок збройного конфлікту, окупації або інших обставин, що унеможливають фактичне користування майном, не може автоматично бути підставою для позбавлення особи права на відшкодування або правовий захист.

10. З'ясовано, що справи щодо порушення трудових прав розглядаються ЄСПЛ у межах ст. 4 (заборона рабства та примусової праці), ст. 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя), ст. 10 (свобода вираження поглядів), ст. 11 (свобода зібрань та об'єднання) та ст. 14 (заборона дискримінації) Конвенції.

З'ясовано, що ЄСПЛ розглядає рабство, підневільний стан і примусову працю як сучасні форми експлуатації, які держави зобов'язані ефективно попереджати, усувати та карати. Охарактеризовано критерії визначення рабства та примусової праці. Констатовано, що у національній практиці порушення ст. 4 Конвенції трапляються рідко, однак війна та окупація надають даній статті нового значення. В умовах війни важливо забезпечити баланс між законною трудовою повинністю та фактичним примусом, гарантувати оплату, безпеку та право на відмову, а також передбачити механізми оскарження і реінтеграції постраждалих.

З огляду на підвищення цифровізації робочих процесів та практику ЄСПЛ, сформульовано критерії допустимого контролю працівника роботодавцем в рамках ст. 8 Конвенції. Обґрунтовано, що національні суди у справах, пов'язаних із свободою вираження поглядів працівників та дисциплінарними санкціями, повинні оцінювати суспільний інтерес розкритої інформації, добросовісність і мотиви працівника, достовірність повідомлених фактів, пропорційність застосованих заходів та наявність альтернативних внутрішніх каналів для вирішення проблеми. Суди повинні враховувати обсяг і контекст висловлювань, розрізняти конструктивну критику та образи, оцінювати реальний вплив на робоче середовище та забезпечувати справедливий баланс між правом працівника на свободу вираження і правом роботодавця захищати свої репутацію та інтереси.

Встановлено, що ст. 14 Конвенції захищає від різного ставлення без об'єктивного та розумного виправдання за ознаками статі, віку, національності, стану здоров'я, політичних переконань або належності до профспілки. З'ясовано, що ЄСПЛ застосовує доктрину «об'єктивного та розумного виправдання», оцінюючи законність, пропорційність та законну мету різниці у ставленні. Національні суди України при цьому використовують триступеневий тест для встановлення дискримінації: визначення порівнюваних груп, наявність різного ставлення та оцінка його об'єктивного виправдання.

11. Аргументовано, що практика ЄСПЛ відіграє ключову роль у забезпеченні відповідності національного судочинства стандартам Конвенції та формуванні ефективного механізму захисту прав людини. Проведено аналіз права на справедливий суд, передбаченого ст. 6 Конвенції, та обґрунтовано, що право на справедливий суд є багатовимірним явищем, яке поєднує організаційні та процесуальні елементи. Організаційні елементи охоплюють гарантії, що стосуються самої системи правосуддя, зокрема її структури, статусу та діяльності судів і суддів (вимоги до незалежності суду, його безсторонності, встановлення суду законом, що передбачає законодавче визначення компетенції, складу суду та порядку його формування тощо). Процесуальні – стосуються безпосередньо способу реалізації судочинства і визначають, яким чином

здійснюється розгляд справи (право на доступ до суду, рівність сторін і змагальність процесу, розгляд справи упродовж розумного строку, публічність судового розгляду, обґрунтованість рішень тощо). Проаналізовано процесуальні елементи права на справедливий суд, оскільки саме ці гарантії нерідко порушувались національними судами.

12. Обґрунтовано, що коректність застосування практики ЄСПЛ полягає не у формальному посиланні на рішення Суду, а у змістовному його використанні з урахуванням конвенційної природи спору та стандартів ефективного судового захисту. Проаналізовано окремі рішення Верховного Суду, які є відображенням системної інтеграції європейських стандартів у національну практику.

Досліджено проблеми використання практики ЄСПЛ національними судами, серед яких виокремлено: формальне цитування рішень без аналізу, виривання висловлювань із контексту, помилки перекладу та тлумачення, недостатню підготовку суддів до роботи з оригінальними текстами, плутанину між *ratio decidendi* і *obiter dictum*, вибіркове застосування рішень, нерелевантне тлумачення обставин та суперечності між практикою ЄСПЛ і висновками національних судів тощо.

13. Наголошено, що брак чітких рекомендацій щодо використання практики ЄСПЛ ускладнює її впровадження у національне судочинство. Аргументовано думку, що посилання на практику ЄСПЛ повинно бути не обов'язковим за формою, а необхідним за змістом, тобто використовуватись тоді, коли без неї неможливо повноцінно витлумачити чи застосувати норму у спосіб, який забезпечує ефективний захист прав людини. Тому посилання на практику ЄСПЛ має бути змістовно обґрунтованим та мати місце тоді, коли: національне законодавство не дає чіткої відповіді на спірне питання, або існує прогалина чи колізія норм; у справі йдеться про тлумачення прав і свобод, гарантованих Конвенцією; суд застосовує норми, зміст яких може бути розширено або конкретизовано через практику ЄСПЛ; суд аналізує межі втручання держави у права особи (тест «необхідності у демократичному суспільстві», «справедливого балансу» тощо, які є сформульовані саме ЄСПЛ, і без них застосування Конвенції буде поверховим); сторона посилається на

рішення ЄСПЛ, яке є подібним до предмета спору, то суд зобов'язаний оцінити, чи справді фактичні обставини є подібними і чи можна застосувати *ratio decidendi* відповідного рішення; послідовність та не фрагментарність застосування практики ЄСПЛ.

Посилання на рішення ЄСПЛ не є необхідним, якщо спір урегульовано національним законом достатньо чітко і цей закон узгоджується з положеннями Конвенції.

14. Обґрунтовано, що імплементація європейських стандартів у національне правове поле є одним із найважливіших напрямків сучасної правової політики України та проявляється на рівні нормотворчості, правозастосування та правотлумачення. Констатовано, що практика ЄСПЛ стала рушієм для змін як у цивільному, так і у цивільному процесуальному праві, окреслюючи нові стандарти розуміння, гарантування та захисту прав людини.

Проаналізовано норми ЦК України та основні напрямки оновлення цивільного права в межах рекодифікації цивільного законодавства України. Виокремлено перелік прав людини, які зазнали системних змін у межах рекодифікації з огляду на їх тлумачення у світлі практики ЄСПЛ, що свідчить про орієнтацію рекодифікації на європейські стандарти захисту приватної автономії та фундаментальних прав людини.

Досліджено триваючі зміни у ЦПК України щодо обмеження дієздатності особи та проведено критичний аналіз положень законопроектів №13354 і №13355. Обґрунтовано, що оптимальним є таке формулювання ч. 6 ст. 300 ЦПК України, яке обмежує строк дії рішення про недієздатність двома роками з можливістю перегляду за висновком судово-психіатричної експертизи. У зв'язку із цим пропонується ч. 6 ст. 300 ЦПК України викласти у наступній редакції: «6. Строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною визначається судом з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи, але не може перевищувати двох років». Вказано, що вплив практики ЄСПЛ на цивільний процес в Україні носить системний характер та проявляється не лише на рівні правотворчості, правозастосування та тлумачення процесуальних норм, але й

безпосередньо впливає на структуру та зміст судових рішень національних судів, визначаючи логіку, структуру та їх аргументаційні моделі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.02.2026 р.).
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 27.02.2026 р.)
3. Міжнародний захист прав людини : навчальний посібник. Укладач Б. П. Ратушна. Львів : Галицька видавнича спілка. 2024. 256 с.
4. Сулейманов С. Р. Гармонізація цивільного процесу України з Європейським цивільним процесом. *Юридичний науковий журнал*. 2022. № 10. С. 222-226. URL: http://lsej.org.ua/10_2022/52.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).
5. Марчак А. Т., Дяченко С. В. Єдині підходи до стандартів цивільного процесу в Європі та в Україні. *Юридичний науковий журнал*. 2021. № 1. С. 96-99. URL: http://lsej.org.ua/1_2021/23.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).
6. Рогач О. Я., Феннич В. П. Вплив прецедентної практики Європейського суду з прав людини на цивільне судочинство України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: Право. 2022. Випуск 72: частина 1. С. 166-170. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/10/30.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).
8. European Court of Human Rights. Kudla v. Poland, Application No. 30210/96, Judgment of 26 October 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58920%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).
9. Петечел Н. М. Реалізація принципу верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського*

Національного Університету. Серія: Право. 2024. Випуск 86: частина 5. С. 331-335. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/50-3.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 27.02.2026 р.).

10. Разметаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини. Навчальний посібник (Підготовлено в рамках реалізації і за підтримки Програми Європейського Союзу ERASMUS+ 573861-EPP-1-2016-1-EE-EPPKA2-CBHE-JP «European Human Rights Law for Universities of Ukraine and Moldova» – HRLAW). Київ. 2018. 364 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/phd_1_copy.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

11. Каланча І. Г. Поняття практики Європейського суду з прав людини як джерела кримінального процесуального права України. *Вісник кримінального судочинства*. 2020. № 3-4. С. 8-21. URL: <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/16/9> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

12. Слободяник Т. М., Бігдан М. В., Таран І. О. Застосування практики Європейського суду з прав людини в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: Право. 2023. Випуск 77: частина 1. С. 159-163. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/06/27-1.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

13. Кочура О. О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України: автореферат дисертації кандидата юридичних наук: 12.00.02. Харків. 2015. 22 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1efd5343-6153-44f6-9445-bd7951c0cb8d/content> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

14. Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 55-58.

15. Іванів А. Р. Судовий прецедент в англосаксонській правовій сім'ї. *Економіка, фінанси, право*. 2023. № 2. С. 17-22.

16. Завгородній В. А. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія:

Юриспруденція. 2015. Випуск 15 (1). С. 19-22. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvmgu_jur_2015_15%281%29__7.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

17. Завгородній В. А. Правові акти Європейського суду з прав людини: види, юридичні наслідки та значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2016. Випуск 40 (1). С. 7-10. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvuzhpr_2016_40%281%29__3.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

18. Андріанов К. В. Роль контрольного механізму Конвенції про захист прав і основних свобод людини в процесі реалізації її норм: автореферат дисертації кандидата юридичних наук: 12.00.11. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. К., 2002. 18 с.

19. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти : монографія / В. А. Завгородній. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. 2020. 536 с.

20. Шишка Н. В. Роль судової практики Верховного Суду у процесі правозастосування цивільно-правових норм. *Наше право*. 2021. № 2. С. 147-156. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cd30c4aa-3385-4956-acbe-91d353a7fce7/content> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

21. Зміївська С. С. Судова практика як джерело формування й розвитку права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2015. № 14. Т. 1. С. 27-28.

22. European Court of Human Rights. *Huvig v. France*, Application No. 11105/84, Judgment of 24 April 1990. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57627%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

23. Jacobs F. G., White R. C. A. The European Convention on Human Rights. Oxford. 1996. 534 p.

24. Фасій Б. В. Розсуд судді у забезпеченні прав і свобод людини: значення правової позиції. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2023. Випуск 79: частина 1. С. 254-250. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/10/45.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

25. Пархоменко Н. М. Єдність судової практики як складова правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 26-30.

26. European Court of Human Rights. Tyrer v. the United Kingdom, Application No. 5856/72, Judgment of 25 April 1978. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57587%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

27. European Court of Human Rights. Christine Goodwin v. the United Kingdom, Application No. 28957/95, Judgment of 11 July 2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-60596%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

28. European Court of Human Rights. Demir and Baykara v. Turkey, Application No. 34503/97, Judgment of 12 November 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-89558%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

29. European Court of Human Rights. The Sunday Times v. the United Kingdom, Application No. 6538/74, Judgment of 26 April 1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57584%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

30. European Court of Human Rights. Groppera Radio AG and others v. Switzerland, Application No. 10890/84, Judgment of 28 March 1990. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57623%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

31. Кіт Т. Правова природа практики ЄСПЛ. *Актуальні проблеми правознавства*. 2025. Випуск 3 (43). С. 21-27.

32. Розумовський О. С. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування в Україні. Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування. 2019. С. 262-265. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ab4980ae-73ff-4197-bfd9-5d20881db63b/content> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

33. Константи́й О. В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 1 (137). С. 33–36. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vvsu_2012_1_14 (дата звернення: 27.02.2026 р.).

34. Кононенко В. П. Звичаєва природа прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини: автореферат дисертації кандидата юридичних наук: 12.00.11. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. К., 2009. 19 с.

35. Головатий С. Про людські права: Лекції. К.: Дух і Літера, 2016. 760 с.

36. Коруц У. З. Місце прецедентної практики Європейського Суду з прав людини в правовій системі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 164-166.

37. European Court of Human Rights. *Chapman v. the United Kingdom*, Application No. 27238/95, Judgment of 18 January 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-59154%22%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

38. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ: навчальний посібник / У. Б. Андрусів, О. Б. Верба-Сидор, Ю. В. Верхола та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 404 с.

39. Гнатковський М. Єдність судової практики як вимога права на справедливий суд. Міжнародна онлайн конференція до 5-річчя Верховного Суду «Імплементация верховенства права: роль Верховного Суду в сучасних умовах».

20 січня 2023 року. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1374711/?fbclid=IwAR10h> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

40. Висновок Консультативної ради європейських суддів. Консультативна рада європейських суддів. Страсбург. 10 листопада 2017 року. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/vysnovok_kryes_20.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

41. Гаврилюк О. Проблемні питання застосування практики Європейського суду з прав людини національними судами. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 231-238.

42. Комаров В. В. Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод і практика судочинства. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства / за загальною редакцією В. В. Комарова. Харків: Харків юридичний, 2008. С. 13-38.

43. Посібник зі статті 46 Європейської конвенції з прав людини. 2024. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_46_ukr (дата звернення: 27.02.2026 р.).

44. Нігреєва О. О. Виконання зобов'язань erga omnes в міжнародному праві: до питання про способи. *Правова держава*. 2019. № 35. С. 96-105. URL: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2019.35.181337> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

45. European Court of Human Rights. Broniowski v. Poland, Application No. 31443/96, Judgment of 22 June 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61828%22%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

46. Киргізова В. С., Маринів І. І. Принцип «*acta sunt servanda*» у механізмі забезпечення виконання зобов'язань за міжнародними договорами. *Право та інновації*. 2022. № 4 (40). С. 52-56. URL: <https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/62f39912-b93d-458c-b5b5-828d7d586115/content> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

47. Дашковська О. Судовий прецедент і судова практика як джерела права. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1(64). С. 34-41.

48. Res(2004)3 - Resolution of the Committee of Ministers on judgments revealing an underlying systemic problem (adopted by the Committee of Ministers on 12 May 2004, at its 114th Session). URL: [https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016805dd190%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805dd190%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}) (дата звернення: 27.02.2026 р.).

49. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 травня 2018 року у справі № 0529/5417/2012. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74022179> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

50. Karvatska S., Zamorska L. Human Rights Principles Interpretation in the Context of the ECHR. *European Journal of Law and Public Administration*. 2018. № 5 (2). P. 1-14. URL: <https://lumenpublishing.com/journals/index.php/ejpa/article/view/860/pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

51. Кравченко С. XII Міжнародний форум з практики Європейського суду з прав людини «Імплементация Європейської конвенції з прав людини в Україні». 29-30 жовтня 2024 року. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/presentation/news/1692408> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

52. Бабанли С. XII Міжнародний форум з практики Європейського суду з прав людини «Імплементация Європейської конвенції з прав людини в Україні». 29-30 жовтня 2024 року. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/presentation/news/1692408> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

53. Петечел Н. М. Проблеми виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2023. № 63. С. 89-99. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/view/8825> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

54. Дегтяр Р. О., Печена Т. О. Імплементация європейських стандартів правосуддя в цивільне судочинство України. *Нове українське право*. Спецвипуск. 2022. Випуск 6. Том 1. С. 101-108. URL:

<http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/359/319>

(дата

звернення: 27.02.2026 р.).

55. Довгерт А. С. Джерела цивільного права України: види та співвідношення. *Приватне право і підприємництво*. 2015. Випуск 14. С. 12-17.

URL:

http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ppip_2015_14_5.pdf (дата

звернення: 27.02.2026 р.).

56. Ганьба О. Б. Особливості правових відносин, що виникають у ході імплементації практики Європейського суду з прав людини в судочинстві України. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2018.

Випуск 4 (40). С. 92-96. URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/194331/194431>

(дата звернення: 27.02.2026 р.).

57. Шевчук С. Європейський суд з прав людини та українська судова система: необхідність узгодження судової практики. *Право України*. 2011. № 7.

С. 88-92. URL: [https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/pravoukr-2011-](https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/pravoukr-2011-7-pravoukr_2011_7.pdf)

[7-pravoukr_2011_7.pdf](https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/pravoukr-2011-7-pravoukr_2011_7.pdf) (дата звернення: 27.02.2026 р.)

58. Пчеліна О. В. Застосування практики Європейського суду з прав людини у вітчизняному кримінальному провадженні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 160-164. URL:

<http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2020/1/35.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

59. Цебенко С. Б., Красько С. А. Проблематика застосування практики Європейського суду з прав людини під час здійснення правосуддя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2020. Випуск 61.

Том 1. С. 43-47. URL: [https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-](https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/02/11-2.pdf)

[content/uploads/2021/02/11-2.pdf](https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/02/11-2.pdf) (дата звернення: 27.02.2026 р.).

60. Stone Sweet A., Keller H. The reception of the ECHR in national legal orders. Oxford University Press. 2008. Pp. 11-36.

doi:10.1093/acprof:oso/9780199535262.001.0001.

URL:

[https://scispace.com/pdf/the-reception-of-the-echr-in-national-legal-orders-](https://scispace.com/pdf/the-reception-of-the-echr-in-national-legal-orders-1y0dnhlxgk.pdf)

[1y0dnhlxgk.pdf](https://scispace.com/pdf/the-reception-of-the-echr-in-national-legal-orders-1y0dnhlxgk.pdf) (дата звернення: 27.02.2026 р.).

61. Wildhaber L. A Constitutional Future for the European Court of Human Rights. *Human rights law journal*: in association with the International Institute of Human Rights. Published online. 2002; Wildhaber Luzius. The European Court of Human Rights: The Past, The Present, The Future. *American University International Law Review* 22. 2007. № 4. Pp. 521-538. URL: <https://digitalcommons.wcl.american.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1128&context=auilr> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

62. Цвіцінський Д. В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правозастосування в Україні. Ірпінський юридичний часопис. 2024. Випуск 3 (16). С. 381-387. URL: <https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/249> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

63. Буткевич О. Застосування практики та виконання Україною рішень Європейського Суду з прав людини. Лабораторія законодавчих ініціатив. 2017. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/07/propozicii_politiki_echr.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

64. Міжнародний захист прав людини : навчальний посібник / колектив авторів ; за ред. О. Б. Онишко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 540 с.

65. Harris D., O'Boyle M., Bates E., Buckley C. Harris, O'Boyle, and Warbrick: Law of the European Convention on Human Rights. Oxford: Oxford University Press. 2023. URL: <https://doi.org/10.1093/hec/9780198862000.001.0001> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

66. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 1969 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#n159 (дата звернення: 27.02.2026 р.).

67. Марченко А. А. Поняття судового прецеденту та його місце у правовій системі України. *Митна справа*. 2013. № 5 Ч. 2 Кн. 1. С. 26-32.

68. Ляшенко Р. Д., Добровінський М. М. Тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод у світлі сучасних

концепцій право розуміння. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 361-365.

69. Spytyska L. Problems of enforcement of judgments of the European Court of Human Rights in Ukraine. *Social and Legal Studios*. 2024. № 7 (3). P. 9-16. URL: <https://doi.org/10.32518/sals3.2024.09> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

70. Грекова О. О., Доценко Л. В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело права в Україні: проблемні питання. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 2 (14) С. 198-204. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-2\(14\)-198-204](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-2(14)-198-204) (дата звернення: 27.02.2026 р.).

71. Волік В. В., Шамара Р. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні: сучасний стан та перспективи. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. 2024. № 28. С. 20-27.

72. Белікова А. О. Особливості процедури виконання рішень ЄСПЛ щодо справедливої сатисфакції. *Нове українське право*. 2024. Випуск 1. С. 126-132.

73. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України № 1618-IV від 18 березня 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

74. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373-379.

75. Білодід С. І., Шульга В. О. Роль Європейського суду з прав людини у формуванні міжнародних стандартів захисту прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2025. Випуск 88: частина 4. С. 21-27.

76. Європейський суд з прав людини. Жовнер проти України, Заява № 56848/00, Рішення від 29 червня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_221#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

77. Європейський суд з прав людини. Юрій Михайлович Іванов проти України, Заява № 40450/04, Рішення від 15 жовтня 2009 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

78. Постанова Верховного Суду України від 06 квітня 2015 року у справі № 6-47цс15. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_vsu_vid_06_04_2015_roku_u_spravi_6_47tss15/ (дата звернення: 27.02.2026 р.).

79. Постанова Верховного Суду України від 18 вересня 2013 року у справі № 6-92цс13. Посилання на практику Європейського Суду з прав людини повинно бути пов'язано з фактичними обставинами справи, а не обмежуватися переліком рішень Європейського Суду з цитуванням окремих фрагментів. URL: https://oda.court.gov.ua/sud4813/inshe/implementaciya_sydom/posilannya_na_praktiky (дата звернення: 27.02.2026 р.).

80. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14#Text> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

81. Піддубна А. І. Проблемні питання застосування національними судами практики ЄСПЛ. *Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики*. 2021. С. 284-286. URL: http://library.megu.edu.ua:8180/jspui/bitstream/123456789/2683/1/Problemni%20pytannia_Piddubna_2021%20%281%29.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

82. Аналіз судової практики апеляційного та місцевих судів Львівської області про застосування судами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при здійсненні судочинства у цивільних справах в 2015 році. URL: https://gl.lv.court.gov.ua/userfiles/file/court_461/news/2015_1_03_2016.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

83. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. 2 kwietnia 1997 r. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

84. Kodeks postępowania cywilnego. 17 listopada 1964 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19640430296> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

85. Iain Cameron. The European Court of Human Rights and Rule of Law Backsliding. *EUROPEAN POLICY ANALYSIS*. 2023. URL: https://sieps.se/media/dhwamjyv/2023_4epa.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

86. Marcin Szwed. Protecting the rights of judges: the judgments of the European Court of Human Rights in *Juszczyszyn v Poland* and *Tuleya v. Poland*. *ERA Forum*. 2024. 25. P. 141–158. P. 156. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12027-024-00783-y> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

87. Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności: Komentarz Orzeczniczy: pod redakcją Jacka Kosonogi. Sąd Najwyższy Rzeczypospolitej Polskiej. 2021. 447 p. URL: https://www.sn.pl/publikacje/BSiA_Publikacje/Europ.%20Konw.%20Praw%20Cz.%202021%20E-BOOK.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

88. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за редакцією В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х. : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

89. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

90. European Court of Human Rights. *Marckx v. Belgium*, Application No. 6833/74, Judgment of 13 June 1979. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-57534%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57534%22]}) (дата звернення: 27.02.2026 р.).

91. Майкут Х. В. Обґрунтування втручання у право власності згідно з першим протоколом до Конвенції про захист прав людини і основоположних

свобод 1950 року. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 47-51. URL: http://lsej.org.ua/4_2019/13.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

92. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге видання. К., 2015. 208 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/7/232716.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

93. Бурденюк С. Гарантії захисту права власності відповідно до ст. 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 19-24. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/12/4.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

94. Європейський суд з прав людини. Серявін та інші проти України, Заява № 4909/04, Рішення від 10 лютого 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_672#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

95. Андрусів Л. М. Поняття «майно» у практиці Європейського суду з прав людини. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал*. Серія Право. 2022. № 13 (25). С. 141-150. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2022/06/%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%81%D1%96%D0%B2.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

96. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1085> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

97. Європейський суд з прав людини. Суханов та Ільченко проти України, Заяви № 68385/10 та 71378/10, Рішення від 26 червня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a16#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

98. Європейський суд з прав людини. Агрокомплекс проти України, Заява № 23465/03, Рішення від 25 липня 2013 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_973#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

99. Європейський суд з прав людини. Рисовський проти України, Заява № 29979/04, Рішення від 20 жовтня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

100. Європейський суд з прав людини. Кечко проти України, Заява № 63134/00, Рішення від 08 листопада 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_025#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

101. Європейський суд з прав людини. Сук проти України, Заява № 10972/05, Рішення від 10 березня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_715#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

102. Європейський суд з прав людини. Федоренко проти України, Заява № 25921/02, Рішення від 01 червня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_041#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

103. European Court of Human Rights. Gasus Dossier- und Fördertechnik GmbH v. The Netherlands, Application No. 15375/89, judgment of 23 February 1995. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57918%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

104. European Court of Human Rights. Balan v. Moldova, Application No. 19247/03, Judgment of 29 January 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-84720%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

105. Європейський суд з прав людини. Совтрансавто-Холдинг проти України, Заява № 48553/99, Рішення від 25 липня 2002 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_043#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

106. Європейський суд з прав людини. Стебницький та «Комфорт» проти України, Заява № 10687/02, Рішення від 03 лютого 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_853#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

107. European Court of Human Rights. Tre Traktörer Aktiebolag v. Sweden, Application No. 10873/84, Judgment of 7 July 1989. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57586%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

108. European Court of Human Rights. Van Marle v. the Netherlands, Applications Nos. 8543/79, 8674/79, 8675/79, 8685/79, Judgment of 26 June 1986. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57590%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

109. European Court of Human Rights. Ambruosi v. Italy, Application No. 31227/96, Judgment of 19 October 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58894%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

110. Блажівська Н. Тлумачення поняття майна у практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 219-223.

111. European Court of Human Rights. Malhous v. the Czech Republic, Application No. 33071/96, Judgment of 12 July 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-59590%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

112. Європейський суд з прав людини. Іван Юрійович Гайдук та інші проти України, Заяви № 45526/99, 46099/99, 47088/99, 47176/99, 47177/99, 48018/99, 48043/99, 48071/99, 48580/99, 48624/99, 49426/99, 50354/99, 51934/99, 51938/99, 53423/99, 53424/99, 54120/00, 54124/00, 54136/00, 55542/00, 56019/00 від 02 липня 2002 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-172379%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

113. European Court of Human Rights. Kopecký v. Slovakia, Application No. 44912/98, Judgment of 28 September 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-66758%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

114. Проект Цивільного кодексу України (Кодесу права приватного). URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/2b21def0-f847-4437-bc14-b99aea5e6445> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

115. Лукасевич-Крутник І. С., Кіт Т. Європейські стандарти захисту зобов'язальних прав у практиці ЄСПЛ. *Актуальні питання правознавства*. 2025. Випуск 2 (42). С. 186-193. URL:

<https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/2145> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

116. Беяневич О. А. Стабільність, безпека цивільного обороту і розумні очікування. Право власності: європейський досвід та українські реалії: збірник доповідей і матеріалів Міжнародної конференції (м. Київ, 22-23 жовтня 2015 року). К.: «ВАІТЕ», 2015. С. 143–155.

117. European Court of Human Rights. Durini v. Italy, Application No. 19217/91, Decision of 12 January 1994. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-82831&filename=DURINI%20v.%20ITALY.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

118. European Court of Human Rights. J.L.S. v. Spain, Application No. 41917/98, Decision of 27 April 1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-5632%22%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

119. European Court of Human Rights. Antonopoulou v. Greece, Application No. 46505/19, Decision of 19 January 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-13132%22%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

120. European Court of Human Rights. Rekvényi v. Hungary, Application No. 25390/94, Judgment of 20 May 1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58262%22%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

121. European Court of Human Rights. Rotaru v. Romania, Application No. 28341/95, Judgment of 4 May 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58586%22%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

122. Європейський суд з прав людини. Серков проти України, Заява № 39766/05, Рішення від 7 липня 2011 року. URL: https://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_%201%20protokol/SERKOV.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

123. Європейський суд з прав людини. Щокін проти України, Заяви № 23759/03 та № 37943/06, Рішення від 14 жовтня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

124. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : компендіум / О.В. Сердюк, Ю.В. Щокін, І.В. Яковюк та ін. ; за загальною редакцією О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків : Право, 2017. 374 с.

125. European Court of Human Rights. The Holy Monasteries v. Greece, Applications No. 13092/87, 13984/88, Judgment of 09 December 1994. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57906%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

126. European Court of Human Rights. Pálka and Others v. The Czech Republic, Applications No. 30262/13, Judgment of 24 March 2022. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-216358%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

127. Посібник зі статті 1 Протоколу № 11 Європейської конвенції з прав людини. 2023. 107 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Guide_Article%201_ECHR_Ukrainian.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

128. Кіт Т. Б. Проблеми імплементації практики ЄСПЛ у національне судочинство. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід*: матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 3-4 квітня 2025 року). м. Тернопіль, 2025. С. 30-32.

129. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третньої судової палати Касаційного цивільного суду від 20 січня 2023 року у справі № 265/6582/16-ц. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_20_01_2023_roku_u_spravi_265_6582_16_ts/ (дата звернення: 27.02.2026 р.).

130. Кіт Т. Б. Проблеми захисту права власності в умовах збройних конфліктів у практиці ЄСПЛ. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід*: матеріали VIII Міжнародної науково-

практичної конференції (м. Тернопіль, 19-20 квітня 2024 р.). Тернопіль, 2024. С. 283-286.

131. Давидова І. В., Токерева В. О. Захист права на повагу до честі, гідності, ділової репутації публічних осіб. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2022. № 1 (75). С. 131-135. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/1_2022/22.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

132. Кіт Т. Б. Захист ділової репутації фізичних осіб у практиці ЄСПЛ. *Наукові записки*. Серія: Право. 2025. Випуск 19. С. 264-269.

133. Лютіков П. С., Сидоров Я. О. Практика Європейського суду з прав людини як передумова переосмислення меж відповідальності за поширення думок, які принижують честь, гідність та ділову репутацію публічних службовців. *Проблеми сучасних трансформацій*. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2025. № 15. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2025-15-01-02/2025-15-01-02> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

134. European Court of Human Rights. Axel Springer v Germany, Application No. 39954/08, Judgment of 7 February 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-109034%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

135. European Court of Human Rights. Lingens v. Austria, Application No. 9815/82, Judgment of 8 July 1986. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57523%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

136. European Court of Human Rights. Von Hannover v. Germany, Application No. 59320/00, Judgment of 24 June 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61853%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

137. Постанова Верховного Суду від 22 травня 2019 року у справі № 757/22307/17-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82261626> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

138. Європейський суд з прав людини. «Українська Прес-Група» проти України, Заява № 72713/01, Рішення від 29 березня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_382#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

139. Постанова Верховного Суду від 10 квітня 2019 року у справі № 398/4136/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82034520> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

140. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах про захист гідності, честі та ділової репутації / Упорядкував: к.ю.н., доцент Д. Д. Луспенник. Київ, 2019. Вип. 53 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Ogla_d_KCS.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

141. European Court of Human Rights. Ghiulfer Predescu v. Romania, Application No. 29751/09, Judgment of 27 June 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-174614%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

142. Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої: Проект Закону України № 14057 від 21 вересня 2025 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3094225> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

143. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року N 1. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VS090016?ed=2009_02_27&pravo=1 (дата звернення: 27.02.2026 р.).

144. Онишко О. Б., Парасюк В. М., Бориславський Р. А. Деякі питання захисту сімейних прав у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 54-59. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2024/12.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

145. Гаврік Р. До питання про особливості захисту сімейних прав осіб, які перебувають у шлюбі чи інших сімейних союзах в практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*.

Серія Право. 2021. Випуск 63. С. 119-123. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/232148> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

146. Сімейний кодекс України: Закон України № 2947-III від 10 січня 2002 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

147. Янчук А. А. Практика Європейського суду з прав людини як джерело права при вирішенні сімейних спорів. *Juris Europensis Scientia*. 2023. Випуск 4. С. 22-27. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/4_2023/5.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

148. European Court of Human Rights. M.S. v. Ukraine, Application No. 2091/13, Judgment of 11 July 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-175140%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

149. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17 жовтня 2018 року у справі № 402/428/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77361954> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

150. Європейський суд з прав людини. Савіни проти України, Заява № 39948/06, Рішення від 18 грудня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_454#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

151. Європейський суд з прав людини. Хант проти України, Заява № 31111/04, Рішення від 7 грудня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_454#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

152. Грицишина Л. В. Здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. С. 139-143. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/06/24.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

153. Vodnar-Petrovska O. Protection of the Rights of a Child in the Condition of War. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. No 2(26). С. 101–109. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1610/1599> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

154. Труба В. І. Вплив практики ЄСПЛ на розвиток сімейного законодавства України. Десяті юридичні диспути пам'яті Є. В. Васьковського. Статті та доповіді ЕПФ. С. 32-39. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/97c7b394-34ad-4308-aa59-cdf31ad1cb4f/content> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

155. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 04 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98911478> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

156. European Court of Human Rights. Širvinskas v. Lithuania, Application No. 21243/17, Judgment of 23 July 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-194735%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

157. European Court of Human Rights. Olindraru v. Romania, Application No. 1490/17, Judgment of 19 March 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-191714%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

158. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей. Комітет міністрів Ради Європи. 17 листопада 2010 року. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

159. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 16 лютого 2024 року № 465/6496/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117074192> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

160. European Court of Human Rights. A.V. v. Slovenia, Application No. 878/13, Judgment of 9 April 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-192205%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

161. European Court of Human Rights. Sahin v. Germany, Application No. 30943/96, Judgment of 8 July 2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61194%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

162. Сердечна І. Л. Самозахист особистих немайнових прав інших членів сім'ї та родичів. *Університетські наукові записки*. 2018. № 67-68. С. 117-127. URL: <https://old.univer.km.ua/visnyk/1791.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

163. de Boer, Christina Jeppesen and Merel Jonker. The Right of Contact Between Grandparents and Grandchildren and the Implementation of Article 8 ECHR in Dutch National Law: A Comparative Study of Dutch, Belgian, English and Norwegian Law. *Utrecht Law Review*. 2024. 20 (2): 54-70. URL: <https://utrechtlawreview.org/articles/1069/files/67050b7b232ad.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

164. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного Цивільного Суду від 25 березня 2024 року № 742/1716/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118070519> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

165. European Court of Human Rights. *Shvets v. Ukraine*, Application No. 22208/17, Judgment of 23 July 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-194857%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

166. Бориславська М. В. Значення рішень Європейського суду з прав людини в сфері сімейних відносин для України. Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, безпековий, інтелектуальний простір: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 23 квітня 2019 року) / За ред. О. Г. Турченко. Вінниця, Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 273-277.

167. European Court of Human Rights. *TS and JJ v Norway*, Application No. 15633/15, Decision of 11 October 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-168637%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

168. Радченко Л. Модернізація захисту прав людини у сфері сімейних відносин крізь призму практики ЄСПЛ. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 62-66. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/12/13.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

169. Кочин В. В. Право на житло у соціальній державі: ринкові та соціально-орієнтовані засади регулювання житлових відносин. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 5. С. 16-21. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2023/5.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

170. Конопка У. Поняття «житло» крізь призму практики ЄСПЛ. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2025. Випуск 89: частина 1. С. 349-353. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/335727/324603> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

171. Селевко В. В. Практика ЄСПЛ щодо захисту житлових прав в Україні // Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 10 грудня 2020 року). Харків, 2020. С. 93-96. 196 с. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20201210/article/view/selevko/413 (дата звернення: 27.02.2026 р.).

172. European Court of Human Rights. Buckley v. the United Kingdom, Application No. 20348/92, Judgment of 25 September 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58076%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

173. Європейський суд з прав людини. Глоба проти України, Заява № 15729/07, Рішення від 5 липня 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_911#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

174. Галянтич М. К., Самойленко Г. В. Характеристика житла за цивільним законодавством України та в практиці Європейського суду з прав людини. *Приватне право і підприємництво*. 2015. Випуск 14. С. 134-140. URL: <http://www.ppp-journal.kiev.ua/archive/2015/14/35.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

175. Марценко Н. С. Порівняльно-правова характеристика поняття житла у національному та міжнародному праві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Випуск 4 (16). С. 121-125. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/download/559/550> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

176. European Court of Human Rights. McCann v. the United Kingdom, Application No. 19009/04, Judgment of 13 May 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-86233%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

177. European Court of Human Rights. Connors v. the United Kingdom, Application No. 66746/01, Judgment of 27 May 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61795%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

178. European Court of Human Rights. Yesichko and Others v. Ukraine, Application No. 35659/13, Judgment of 8 February 2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-230716%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

179. Європейський суд з прав людини. Кривіцька та Кривіцький проти України, Заява № 30856/03, Рішення від 2 грудня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_774#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

180. Європейський суд з прав людини. Дакус проти України, Заява № 19957/07, Рішення від 14 грудня 2017 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f58#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

181. Європейський суд з прав людини. Садов'як проти України, Заява № 17365/14, Рішення від 17 травня 2018 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c59#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

182. Житловий кодекс України: Закон України від 30 червня 1983 року № 5464-X (втратив чинність крім окремих положень від 15 лютого 2026 року). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#n65> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

183. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 21 серпня 2024 року № 462/7300/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121570421> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

184. Європейський суд з прав людини. Левчук проти України, Заява № 17496/19, Рішення від 03 вересня 2020 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f92#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

185. European Court of Human Rights. *Opuz v. Turkey*, Application No. 33401/02, Judgment of 9 June 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:%5B%22001-118510%22%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

186. European Court of Human Rights. *Talpis v. Italy*, Application No. 41237/14, Judgment of 2 March 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-171994%22%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

187. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 жовтня 2020 року № 447/455/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93217994> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

188. Окрема думка судді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду Крата В. І. від 03 лютого 2021 року у справі № 501/2010/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94623526> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

189. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 03 лютого 2021 року у справі № 501/2010/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94770604> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

190. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 20 січня 2021 року у справі № 668/13127/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94591603> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

191. Європейський суд з прав людини. Білявська проти України, Заява № 84568/17, Рішення від 27 березня 2025 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_005-25#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

192. European Court of Human Rights. *Yordanova and Others v. Bulgaria*, Application No. 25446/06, Judgment of 24 April 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-110449%22%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

193. European Court of Human Rights. Hirtu and Others v. France, Application No. 24720/13, Judgment of 14 May 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-12815%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

194. European Court of Human Rights. Demopoulos and Others v. Turkey, Applications No. 46113/99, 3843/02, 13751/02, 13466/03, 10200/04, 14163/04, 19993/04, 21819/04, Decision of 1 March 2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-97649%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

195. Огляд рішень Європейського суду з прав людини щодо права на житло (рішення, ухвалені ЄСПЛ з 1 січня 2019 року по 31 липня 2021 року) / Відпов. за вип.: О. Ю. Тарасенко, Д. П. Мордас, Р. Ш. Бабанли. Київ, 2021. 81 с.

196. European Court of Human Rights. Affaire Chatzigiannakou v. Greece, Application No. 58774/12, Judgment of 18 July 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-194443%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

197. European Court of Human Rights. Zhuravleva v. Ukraine, Application No. 45526/08, Judgment of 31 January 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-189591%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

198. European Court of Human Rights. Kochkina and Kochkin v. Ukraine, Applications Nos. 46311/08, 2973/10, Judgment of 10 September 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2246311/08%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-204193%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

199. European Court of Human Rights. Koceniak v. Poland, Application No. 1733/06, Decision of 17 June 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-145668%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

200. European Court of Human Rights. Hatton and others v. the United Kingdom, Application No. 36022/97, Judgment of 8 July 2003. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61188%22%5D%7D>

(дата

звернення: 27.02.2026 р.).

201. European Court of Human Rights. Chiragov and Others v. Armenia, Application No. 13216/05, Judgment of 16 June 2015. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-155353%22%5D%7D>

(дата

звернення: 27.02.2026 р.).

202. Клецова Н. В., Казбан А. В. Використання різних методів наукових досліджень під час аналізу справ ЄСПЛ в сфері порушення трудового законодавства. *Приватне та публічне право*. 2020. № 2. С. 118-124. URL: http://pp-law.in.ua/archive/2_2020/25.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

203. Циганчук І. І. Застосування рішень Європейського суду з прав людини під час захисту трудових прав та законних інтересів працівників у судовому порядку. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2022. № 4 (78). С. 229-234. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2022/35.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

204. Вакарюк Л. В. Правові позиції ЄСПЛ щодо розуміння заборони примусової праці як стандарти захисту трудових прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 316-320. URL: http://lsej.org.ua/4_2023/76.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

205. Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2019 року у справі № 310/2284/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/85934518> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

206. Постанова Верховного Суду від 29 липня 2020 року у справі № 305/1229/18. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=90714321&red=100003b709357323d3ee4102f53e78f6adb46f&d=5> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

207. Постанова Верховного Суду від 15 вересня 2020 року у справі № 205/4196/18. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/92270735> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

208. Постанова Верховного Суду від 27 березня 2019 року у справі № 756/5243/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/80919013> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

209. Постанова Верховного Суду від 08 травня 2019 року у справі № 335/1896/15-ц. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00478> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

210. Постанова Верховного Суду від 08 травня 2019 року у справі № 489/1609/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/81796005> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

211. Європейський суд з прав людини. Денісов проти України, Заява № 76639/11, Рішення від 25 вересня 2018 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-191971%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

212. Європейський суд з прав людини. Овчаренко та Колос проти України, Заяви № 27276/15 і № 33692/15, Рішення від 12 січня 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i56#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

213. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 грудня 2022 року у справі № 130/3548/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109075195> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

214. European Court of Human Rights. Copland v. the United Kingdom, Application No. 62617/00, Judgment of 3 April 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-79996%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

215. European Court of Human Rights. Bărbulescu v. Romania, Application No. 61496/08, Judgment of 5 September 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-177082%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

216. Papp J.T. Business confidentiality and freedom of expression - the evolving jurisprudence of the Strasbourg court. ERA Forum. 2025. URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s12027-025-00846-8.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

217. European Court of Human Rights. Heinisch v. Germany, Application No. 28274/08, Judgment of 21 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-105777%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

218. European Court of Human Rights. Melike v. Turkey, Application No. 35786/19, Judgment of 15 June 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-13303%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

219. European Court of Human Rights. Affaire Dede v. Türkiye, Application No. 48340/20, Judgment of 20 February 2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-231082%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

220. European Court of Human Rights. Carson and Others v. the United Kingdom, Application No. 42184/05, Judgment of 4 November 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-89309%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

221. Постанова Верховного Суду від 05 червня 2024 року у справі № 202/5012/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119578301> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

222. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 травня 2018 року у справі № 800/191/17. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/74537176> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

223. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01 квітня 2020 року в справі № 804/2823/16. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/89082843> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

224. Зіноватна І. В., Лапкін А. В. Юридичні гарантії дотримання принципу недопущення дискримінації у сфері праці. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2025. Випуск 90: частина 2. С. 283-388. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/341275/329253> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

225. Дискримінація: судова практика 2019. Огляд рішень судів у справах про дискримінацію в Україні за 2019 рік / І. Федорович, О. Бондаренко // ГО Центр «Соціальна Дія». К., 2020. 102 с. URL: [https://cna.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/sud4823/Discrimination_report_final_final%20\(1\).pdf](https://cna.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/sud4823/Discrimination_report_final_final%20(1).pdf) (дата звернення: 27.02.2026 р.).

226. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 17 червня 2020 року у справі № 204/3855/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89907962> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

227. Постанова Верховного Суду від 02 червня 2021 року у справі № 204/3855/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97565592> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

228. European Court of Human Rights. D.H. and Others v. the Czech Republic, Application No. 57325/00, Judgment of 13 November 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-83256%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

229. Жернаков В. В. Право на гідну працю: питання формування і забезпечення. Розвиток трудового права і права соціального забезпечення: теорія і практика: тези доповідей та наукових повідомлень учасників VIII науково-практичної конференції. Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого. 2018. С. 95-99.

230. European Court of Human Rights. Emel Boyraz v. Turkey, Application No. 61960/08, Judgment of 2 December 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-148271%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

231. European Court of Human Rights. Hülya Ebru Demirel v. Turkey, Application No. 30733/08, Judgment of 19 June 2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-183862%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

232. European Court of Human Rights. Moraru and Marin v. Romania, Applications Nos. 53282/18 and 31428/20, Judgment of 20 December 2022. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-221835%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

233. Міхайліна Т. В., Гоцуляк Ю. В. Ейджизм у трудових правовідносинах: соціально-правовий аспект. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2021. № 3 (73). С. 24-28. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/3_2021/6.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

234. Макарова О. В., Гоцуляк О. О. Питання ейджизму в Україні. *Молодий вчений*. 2020. № 8 (84). С. 74-77. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/771/742> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

235. Рішення Конституційного Суду України від 7 лютого 2023 року № 1-р/2023 у справі № 1-5/2020(118/20). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1-r2023_0.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

236. European Court of Human Rights. *Stec and Others v. the United Kingdom*, Applications Nos. 65731/01 and 65900/01, Judgment of 12 April 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-73198%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

237. European Court of Human Rights. *Stummer v. Austria*, Application No. 37452/02, Judgment of 7 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-105575%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

238. European Court of Human Rights. *Valkov and Others v. Bulgaria*, Applications Nos. 2033/04, 19125/04, 19475/04, 19490/04, 19495/04, 19497/04, 24729/04, 171/05 and 2041/05, Judgment of 25 October 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-107157%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

239. Єсик Т. О. Право на страйк у практиці Європейського суду з прав людини: баланс між свободою і безпекою. *Соціальне право*. 2025. № 2. С. 108-113. URL: <https://soclaw.com.ua/index.php/journal/article/view/1272/921> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

240. European Court of Human Rights. *Wilson, National Union of Journalists and Others v. UK*, Applications Nos. 30668/96, 30671/96 and 30678/96, Judgment of

2 July 2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-60554%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

241. European Court of Human Rights. Enerji Yapi-Yol Sen v. Turkey, Application No. 68959/01, Judgment of 21 April 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-1589%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

242. European Court of Human Rights. Humpert and Others v. Germany, Application Nos. 59433/18, 59477/18, 59481/18 and 59494/18, Judgment of 14 December 2023. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-229726%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

243. European Court of Human Rights. Siliadin v. France, Application No. 73316/01, Judgment of 26 July 2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-69890%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

244. European Court of Human Rights. Van der Mussele v. Belgium, Application No. 8919/80, Judgment of 23 November 1983, Series A No. 70. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57591%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

245. European Court of Human Rights. C.N. and V. v. France, Application No. 67724/09, Judgment of 11 October 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-114032%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

246. European Court of Human Rights. Rantsev v. Cyprus and Russia, Application No. 25965/04, Judgment of 7 January 2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-96549%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

247. European Court of Human Rights. Chowdury and Others v. Greece, Application No. 21884/15, Judgment of 30 March 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-172701%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

248. Посібник із статті 4 Європейської конвенції з прав людини. Заборона рабства і примусової праці. Оновлено 31 серпня 2024 року. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_4_ukr (дата звернення: 27.02.2026 р.).

249. Павленко С. О. Сучасний стан торгівлі людьми з метою трудової експлуатації в Україні та світі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 1. С. 120-126.

250. Рішення Саксаганський районний суд м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 28 вересня 2023 року у справі № 214/4630/23. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/114443481> (дата звернення: 27.02.2026р.).

251. Рішення Сумського районного суду Сумської області від 16 травня 2025 року у справі № 592/3270/25. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/127552260> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

252. European Court of Human Rights. Golder v. the United Kingdom, Application No. 4451/70, Judgment of 21 February 1975. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57496%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

253. Європейський суд з прав людини. Перетяка та Шереметьєв проти України, Заяви № 17160/06 та N 35548/06, Рішення від 21 грудня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_657#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

254. Європейський суд з прав людини. Меньшакова проти України», Заява № 377/02, Рішення від 8 квітня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_766#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

255. Постанова Запорізького апеляційного суду від 17 січня 2024 року у справі № 331/3398/23. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/116575286> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

256. Рішення Деснянського районного суду м. Києва від 11 жовтня 2023 року у справі № 754/8217/23. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/114090657> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

257. Рішення Деснянського районного суду м. Києва від 28 листопада 2022 року у справі № 754/5228/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107535797> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

258. Європейський суд з прав людини. Гадасюк проти України, Заява № 39366/23, Рішення від 14 листопада 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_k59#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

259. Європейський суд з прав людини. Проніна проти України, Заява № 63566/00, Рішення від 18 липня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_096#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

260. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 квітня 2025 року у справі № 125/1514/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127425390> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

261. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 30 жовтня 2024 року у справі № 932/496/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122926208> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

262. Постанова Запорізького апеляційного суду від 17 січня 2024 року у справі № 331/3398/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116575286> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

263. Постанова Київського апеляційного суду від 17 травня 2023 року у справі № 757/42716/21-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111109016> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

264. Рішення Деснянського районного суду м. Києва від 29 липня 2025 року у справі № 754/8977/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129167373> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

265. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге видання виправлене, доповнене. К., 2015. 208 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/7/232716.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

266. Матат Ю. І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини і реалізація в Україні. *Науковий вісник Ужгородського*

національного університету. Серія Право. 2016. Випуск 41. Том 1. С. 31-36. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a5185eb3-dbac-435f-94a0-8cd3bf96c4b2/content> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

267. Komarov V., Tsuvina T. The Impact of the ECHR and the Case law of the ECtHR on Civil Procedure in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021 № 1 (9). P. 79-101. URL: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1614587470.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

268. European Court of Human Rights. *Delcourt v. Belgium*, Application No. 2689/65, Judgment of 17 January 1970. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57467%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

269. Європейський суд з прав людини. Мушта проти України, Заява № 8863/06, Рішення від 18 листопада 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_660#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

270. Європейський суд з прав людини. Балацький проти України, Заява № 34786/03, Рішення від 25 жовтня 2007 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_309#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

271. European Court of Human Rights. *Brulla Gomez de la Torre v. Spain*, Application No. 155/1996/774/975, Judgment 19 December 1997. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58127%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

272. European Court of Human Rights. *Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands*, Application No. 14448/88, Judgment 27 October 1993. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57850%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

273. European Court of Human Rights. *Ankerl v. Switzerland*, Application No. 17748/91, Judgment 23 October 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58067%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

274. European Court of Human Rights. *Hudáková and Others v. Slovakia*, Application No. 23083/05, Judgment 27 April 2010. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-98447%22%5D%7D>

(дата

звернення: 27.02.2026 р.).

275. European Court of Human Rights. Regner v. the Czech Republic, Application No. 35289/11, Judgment 19 September 2017. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-177299%22%5D%7D>

(дата

звернення: 27.02.2026 р.).

276. Гуйван П. Д. Складові елементи справедливого суду: принципи ЄСПЛ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. № 39. С. 87-90. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc39/22.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

277. Посібник зі статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Право на справедливий суд (цивільний аспект) Оновлено 31 серпня 2024 року. URL:

https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_ukr (дата звернення:

27.02.2026 р.).

278. European Court of Human Rights. Frydlender v. France, Application No. 30979/96, Judgment 27 June 2000. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58762%22%5D%7D>

(дата

звернення: 27.02.2026 р.).

279. European Court of Human Rights. Bock v. Germany, Application No. 11118/84, Judgment 29 March 1989. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57440%22%5D%7D>

(дата

звернення: 27.02.2026 р.).

280. European Court of Human Rights. Kress v. France, Application No. 39594/98, Judgment 7 June 2001. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-59511%22%5D%7D>

(дата

звернення: 27.02.2026 р.).

281. European Court of Human Rights. Vilho Eskelinen and Others v. Finland, Application No. 63235/00, Judgment 19 April 2007. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-80249%22%5D%7D>

(дата

звернення: 27.02.2026 р.).

282. European Court of Human Rights. Poiss v. Austria, Application No. 9816/82, Judgment 23 April 1987. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57560%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

283. European Court of Human Rights. Robins v. the United Kingdom, Application No. 118/1996/737/936, Judgment 23 September 1997. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58095%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

284. European Court of Human Rights. Mierlă and Others v. Romania, Application No. 25801/17, Decision 17 May 2022. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-217742%22%5D%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

285. Ханне Юнкер. Забезпечення єдності судової практики: правові позиції Великої Палати Верховного Суду та стандарти Ради Європи. 20 листопада 2020 року. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/news-event/news/-/asset_publisher/m9nDZlgeFMpW/content/ensuring-the-uniformity-of-judicial-practice-in-the-light-of-legal-views-of-the-supreme-court-and-standards-of-the-council-of-europe-was-discussed-on- (дата звернення: 27.02.2026 р.).

286. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьюїсудової палати Касаційного цивільного суду від 05 червня 2024 року у справі № 521/1046/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119776439> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

287. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 вересня 2025 року у справі № 761/23680/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130552308> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

288. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьюїсудової палати Касаційного цивільного суду від 27 березня 2025 року у справі № 753/3721/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126328329> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

289. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 квітня 2025 року у справі № 758/8567/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127425382> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

290. Стороженко О. С., Прогорова О. Ю. Проблемні аспекти застосування практики ЄСПЛ судами України. *Економіка. Фінанси. Право*. 2021. № 4/2. С. 19-23. URL: <http://efp.in.ua/uk/journal-article/629> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

291. Svitlana Karvatska. Determinants of Typical Errors in Interpretation of ECHR Provisions in the Jurisprudence of Ukraine. *Journal Transition Studies Review*. 2021. 28 (1). P. 19-30. URL: <https://transitionacademiapress.org/jtsr/article/view/323/239> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

292. Рибалкін А. О., Носенко Ю. В. Особливості застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя в Україні. *Journal «ScienceRise:JuridicalScience»*. 2021. № 2(16). С. 14-17. URL: https://journals.uran.ua/sr_law/article/view/235130/234489 (дата звернення: 27.02.2026 р.).

293. Буроменський М. В., Сердюк О. В. Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень про застосування в Україні положень Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини. 2018. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/b/7/390506.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

294. Пільков К. М. Висновки Верховного Суду: Формула висновку, його обов'язковість та механізм відступу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 201-209. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/46.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

295. Монаєнко А., Смирнова К. Застосування практики ЄСПЛ та суду ЄС на прикладу адміністративного судочинства. *Юридична газета*. 2020. № 8 (714). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zastosuvannya-praktiki-espl-ta-sudu-es-na-prikladi-administrativnogo-sudochinstva.html> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

296. Павлюковець Т. Роль та місце рішень ЄСПЛ в українській судовій системі. *Юридична газета*. 2020. № 22 (728). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/rol-ta-misce-rishen-espl-v-ukrayinskiy-sudoviy-sistemi.html> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

297. Кретьова І. Ю. Тлумачення права: доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Харків. 2015. 21 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/9989/1/Kretova_I_2015.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

298. Кіт Т. Вплив практики Європейського суду з прав людини на розвиток цивільного права України. *Права людини в період збройних конфліктів: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 31 жовтня 2025 р.). С. 161-164.

299. Шатіло В. А. Вплив Європейського суду з прав людини на правотворчу діяльність в Україні. *Соціальне право*. 2024. № 3. С. 87-93.

300. Spytyska L. The impact of the European Court of Human Rights judgements on the development and transformation of Ukrainian law. *Social & Legal Studios*. 2024. 7(4). P. 9-17.

301. Мігашко В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на розвиток судової практики в Україні. *Молодий вчений*. 2019. № 2(66). С. 184-188.

302. Рекодифікація цивільного законодавства України. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. 2020. Київ. 134 с. URL: <https://www.rada.gov.ua/files/kontseptsiia.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

303. Європейський суд з прав людини. Зеленчук і Цицюра проти України, Заяви № 846/16 та № 1075/16, Рішення від 22 травня 2018 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

304. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги третьої». URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/76376.pdf?fbclid=IwRIRTSAOmlZtleHRuA2FlbQIxBQBzcnRjBmFwcF9pZAo2NjI4NTY4Mzc5AAEegEhC7miYcTM1jt4>

L-

[Ssvc9L8KdZt6YyOm9gNkf_0B3AvBJ1vu1sjh6raUao_aem_bb6uvK_Ox_pzN9nwge65-g](#) (дата звернення: 27.02.2026 р.).

305. European Court of Human Rights. *Pretty v. the United Kingdom*, Application No. 2346/02, judgment of 29 April 2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-60448%22%7D> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

306. Нескороджена Л. Л., Лазько Г. З., Кононець О. М. Застосування практики Європейського суду з прав людини в справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 156-159. URL: http://lsej.org.ua/1_2025/34.pdf (дата звернення: 27.02.2026 р.).

307. Кучук А.М., Пекарчук В.М. Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне право: пропедевтичний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. №4. С. 17-23.

308. Європейський суд з прав людини. Наталія Михайленко проти України, Заява № 18389/03, Рішення від 15 травня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_465#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

309. Європейський суд з прав людини. Горбатюк проти України, Заява № 1848/16, Рішення від 07 листопада 2019 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e60#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

310. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 27.02.2026 р.).

311. Рада підтримала в першому читанні два законопроекти про права недієздатних людей: які зміни передбачені. 04 вересня 2025 року. URL: <https://zmina.info/news/rada-pryjnyala-za-osnovu-dva-zakonoprojekty-pro-prava-nediyezdatnyh-lyudej-yaki-zminy-peredbacheni/> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

312. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо вдосконалення захисту прав осіб, визнаних судом недієздатними: Проект Закону України від 12 червня 2025 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56558> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

313. Situational Analysis on the Rights of Persons with Disabilities in Ukraine. Country Full Report. UNPRPD/Global Disability Fund. March 2025. URL: <https://globaldisabilityfund.org/new/wp-content/uploads/2025/03/SITAN-Ukraine.pdf> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

314. Європейський суд з прав людини. Кіпр проти Туреччини, Заява № 25781/94, Рішення від 10 травня 2001 року. URL: <https://rm.coe.int/16806b5964> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

315. Кіт Т. Б. Використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами України. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, ЗУНУ, 28 квітня 2023 року). м. Тернопіль, 2023. С. 74-76.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дослідження:

1. Кіт Т. Б. Застосування принципу верховенства права у практиці ЄСПЛ та Цивільному процесуальному кодексі України. Актуальні проблеми правознавства. 2024. Випуск 1 (37). С. 269-276.
2. Лукасевич-Крутник І. С., Кіт Т. Європейські стандарти захисту зобов'язальних прав у практиці ЄСПЛ. Актуальні проблеми правознавства. 2025. Випуск 2 (42). С. 186-193.
3. Кіт Т. Правова природа практики ЄСПЛ. Актуальні проблеми правознавства. 2025. Випуск 3 (43). С. 21-27.
4. Кіт Т. Б. Захист ділової репутації фізичних осіб у практиці ЄСПЛ. Наукові записки. Серія: Право. 2025. Випуск 19. С. 264-269.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Кіт Т. Б. Використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами України. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, ЗУНУ, 28 квітня 2023 року). м. Тернопіль, 2023. С. 74-76.
6. Кіт Т. Б. Проблеми захисту права власності в умовах збройних конфліктів у практиці ЄСПЛ. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, ЗУНУ, 19-20 квітня 2024 р.). м. Тернопіль, 2024. С. 283-286.
7. Кіт Т. Б. Проблеми імплементації практики ЄСПЛ у національне судочинство. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали IX Міжнародної науково-практичної

конференції (м. Тернопіль, ЗУНУ, 3-4 квітня 2025 року). м. Тернопіль, 2025. С. 30-32.

8. Кіт Т. Вплив практики Європейського суду з прав людини на розвиток цивільного права України. Права людини в період збройних конфліктів: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 31 жовтня 2025 р.). м. Одеса, 2025. С. 161-164.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 51-75-75;
www.wunu.edu.ua; rektor@wunu.edu.ua; ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 33680120

Проректор з науково-педагогічної
роботи Західноукраїнського
національного університету
Віктор ОСТРОВЕРХОВ

**про впровадження в освітній процес результатів дисертаційного
дослідження Кота Тараса Борисовича на тему
«Використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті
рішень у цивільних справах національними судами України»**

Комісія у складі: професора кафедри цивільного права і процесу, д.ю.н., професора Сломи В.М., доцента кафедри цивільного права і процесу, к.ю.н., доцента Марценко Н.С., доцента кафедри цивільного права і процесу, к.ю.н. Парашук Л.Г. засвідчує, що основні положення та результати дисертаційного дослідження Кіт Тараса Борисовича на тему «Використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами України», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право галузі знань 08 Право, впровадженні в освітній процес при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право (Загальна частина)», «Цивільне право (Особлива частина)», «Цивільний процес».

Наукові публікації Кота Тараса Борисовича закріплені як джерела у науково-методичних матеріалах дисциплін. Серед них:

1. Кіт Т. Б. Застосування принципу верховенства права у практиці ЄСПЛ та Цивільному процесуальному кодексі України. Актуальні проблеми правознавства. 2024. Випуск 1 (37). С. 269-276.

2. Лукасевич-Крутник І. С., Кіт Т. Європейські стандарти захисту зобов'язальних прав у практиці ЄСПЛ. Актуальні проблеми правознавства. 2025. Випуск 2 (42). С. 186-193.

ЗУНУ

№ 126-29/1249 від 20.05.2026

3. Кіт Т. Правова природа практики ЄСПЛ. Актуальні проблеми правознавства. 2025. Випуск 3 (43). С. 21-27.

4. Кіт Т. Б. Захист ділової репутації фізичних осіб у практиці ЄСПЛ. Наукові записки. Серія: Право. 2025. Випуск 19. С. 264-269.

5. Кіт Т. Б. Використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами України. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, ЗУНУ, 28 квітня 2023 року). м. Тернопіль, 2023. С. 74-77.

6. Кіт Т. Б. Проблеми захисту права власності в умовах збройних конфліктів у практиці ЄСПЛ. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, ЗУНУ, 19-20 квітня 2024 р.). м. Тернопіль, 2024. С. 283-286.

7. Кіт Т. Б. Проблеми імплементації практики ЄСПЛ у національне судочинство. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, ЗУНУ, 3-4 квітня 2025 року). м. Тернопіль, 2025. С. 30-32.

8. Кіт Т. Вплив практики Європейського суду з прав людини на розвиток цивільного права України. Права людини в період збройних конфліктів: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 31 жовтня 2025 р.). м. Одеса, 2025. С. 161-164.

Професор кафедри цивільного
права і процесу,
д.ю.н., професор

Валентина СЛОМА

Доцент кафедри цивільного
права і процесу,
к.ю.н., доцент

Наталія МАРЦЕНКО

Доцент кафедри цивільного
права і процесу,
к.ю.н.

Лілія ПАРАЩУК

У К Р А І Н А

ФРАНКІВСЬКИЙ РАЙОННИЙ СУД м. ЛЬВОВА

вул. Генерала Чупринки, 69, м. Львів, 79057 тел./факс (032) 237-41-12

E-mail: inbox@fk.lv.court.gov.ua

Код ЄДРПОУ 37444281

13.05.2026

ДОВІДКА**про впровадження результатів дисертаційної роботи****Кіт Тараса Борисовича на тему****«Використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами України»**

Дисертаційна робота Кіт Тараса Борисовича на тему «Використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами України» є актуальною, що зумовлено зростанням ролі міжнародних стандартів захисту прав людини у національній правовій системі України, а також необхідністю забезпечення єдності судової практики та підвищення якості судових рішень у цивільних справах.

Результати дисертаційного дослідження Кіт Тараса Борисовича впроваджено у практичну діяльність, зокрема при підготовці та прийнятті судових рішень у цивільних справах, що сприяє правильному застосуванню положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини.

Основні наукові положення, висновки та рекомендації, сформульовані у дисертаційній роботі, використовуються для обґрунтування правових позицій при розгляді цивільних справ, забезпечення дотримання принципу верховенства права та справедливого судового розгляду, а також для підвищення рівня аргументованості судових рішень. Запропоновані автором підходи сприяють уніфікації судової практики та вдосконаленню механізмів захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Результати дисертаційної роботи Кіт Тараса Борисовича на тему «Використання практики Європейського суду з прав людини при прийнятті рішень у цивільних справах національними судами України» мають практичну цінність та можуть бути рекомендовані для подальшого використання у діяльності судових органів, а також у навчальному процесі та наукових дослідженнях.

Голова суду

Світлана МАРТ'ЯНОВА